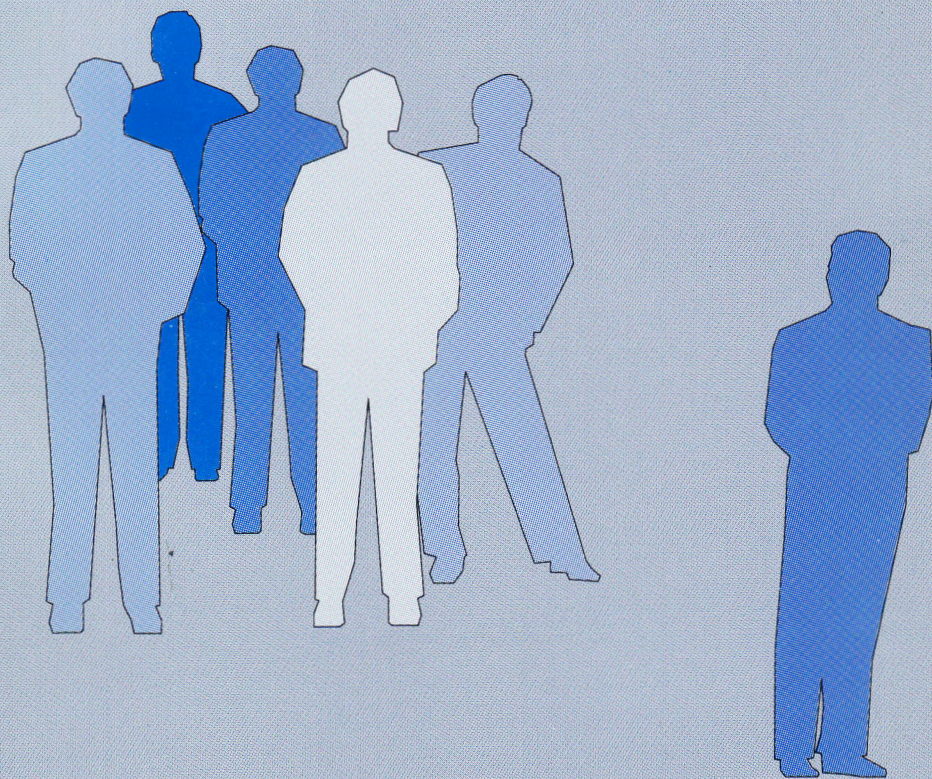


Jens B. Grøgaard

SKOMAKER, BLI VED DIN LEST?

En analyse av ulikhet i utdanning og arbeid blant unge menn på 80-tallet



FAFO

Jens B. Grøgaard

**SKOMAKER,
BLI VED DIN LEST?**

**En analyse av ulikhet i utdanning og
arbeid blant unge menn på 80-tallet**

FAFO-rapport 146

© Fagbevegelsens senter for forskning,
utredning og dokumentasjon

ISBN 82-7422-098-6

Omslag: Jon S. Lahlum

Trykk:  **Falch Hurtigtrykk**

Innhold

Forord	5
--------------	---

Kapittel 1 Alternativet som forsvant og alternativene

som vokste frem	9
1.1 Arbeid som hovedbeskjeftigelse forvitrer	14
1.2 Arbeidsorientert ungdom valgte praktiske linjer ...	17
1.3 Et arbeidsmarked for deltid vokser frem	24
1.4 Nye pulsslag på arbeidsmarkedet midt på 80-tallet?	27

Kapittel 2 Sosiale skillelinjer i tenåringenes

utdanningsatferd	32
2.1 Sosial utjevning eller ulikhetens reproduksjon? ...	35
2.2 Valgeffekten: Skomaker bli ved din lest	40
2.3 Prestasjonseffekten	45
2.4 Faktorer som kaster lys over prestasjonsforskjeller i grunnskolen	50
2.5 Statusskillelinjer ebber ut, uten at de forvitrer helt .	53
2.6 Høystatusungdom tar tiden til hjelp	59
2.7 Ressurser og verdier, eller rett og slett sunn økonomisk sans?	65

Kapittel 3 En historie som har fått vasket seg

3.1 Foreldrenes yrkesstatus og guttenes alminnelige evnenivå og tekniske innsikt	74
3.2 Brutto valgeffekt – skomakereffekten	87
3.3 Brutto evnenivåeffekt – prestasjonseffekten	91
3.4 Historien som har fått vasket seg?	93
3.5 Mot en verdiforklaring?	96
3.6 Hvordan arter statusforskjeller seg i praksis?	102
3.7 Hvor mange vil manøvrere inn i høyskoleutdanning og lærlingekontrakt til syvende og sist?	108

Kapittel 4 Veien videre	116
4.1 Tomromskonkurranse på praktiske linjer?	118
4.2 Snirkelveiene inn til ordinært arbeid – skjermingseffekten og kvalifikasjonseffekten	130
4.3 Vinnere og tapere på ungdomsarbeidsmarkedet	139
4.4 Oppsummering/avslutning	145
 Litteratur	 149

Forord

Dette essayet er finansiert av programmet "Norge som industri-nasjon" med NHO og LO som oppdragsgivere med to månedsverk, og av NAVFs "Program for utdanningsforskning" med tre månedsverk. Essayet er ment som en felles rapport til de tre oppdragsgiverne. Den viktigste informasjonskilden er en utvalgsundersøkelse som ble gjennomført på FAFO i 1990. Denne undersøkelsen ble finansiert av Forsvarsdepartementet. Drøyt 2.500 soldater, militærnekttere, sivilforsvarsmannskaper og midlertidig og varig medisinsk udyktige ungdommer, ble blant annet intervjuet om sin utdanningsbakgrunn og yrkespraksis fra avsluttet obligatorisk skolegang til de ble innkalt til førstegangstjeneste i 1990. 90 prosent av respondentene var i alderen 19–23 år på intervjutidspunktet.

Essayet handler primært om *sosial ulikhet* blant norske gutter. Når vi tenker på de store endringene i skolesystemet, fra innføringen av obligatorisk niårig skolegang på 60-tallet, via utbyggingen av en integrert og desentralisert videregående skole med muligheter til å vandre på kryss og tvers mellom skoleslagene på 70-tallet, til utbyggingen av lokale høyskolesentra på 80-tallet, dokumenteres det at sentrale sosialgrupper har en nesten imponerende reproduksjonsevne her i landet. I den forstand forteller vi "en historie som har fått vasket seg". Samtidig forteller vi en historie om utstrakt *omstillingsevne* og -vilje blant norsk ungdom. Endringene i etterspørselen etter arbeid har kanskje vært like omfattende som endringene i det frivillige skolesystemets kapasitet, og det har åpenbart tvunget mange tenåringer til å tenke annerledes enn det foreldrene deres gjorde en generasjon tidligere.

I første kapittel beskrives noen endrede rammebetingelser for tenåringenes tilpasning på arbeidsmarkedet. Vi forteller om alternativet som forsvant og om alternativene som vokste frem for skoletrøtt norsk ungdom etter 1975. I kapittel 2 spør vi hva

vi vet om kildene til sosial ulikhet i rekrutteringen til ulike typer utdanning og arbeid. Det er særlig avgangskullene fra grunnskolen i 1974 og i 1980 som har vært gjort til gjenstand for nitide studier her i landet. Hva er kunnskapsstatus på feltet? Kapittel 3 og 4 er i sin helhet viet intervjuundersøkelsen fra innrykksstyrken til førstegangstjeneste i 1990.

I kapittel 3 diskuteres seleksjonen i skolesystemet. Siden Boudons (1974A) analyse av ulikhet i utdanningsmuligheter, har det vært vanlig å gi en relativt "økonomistisk" forklaring på sosial ulikhet i rekrutteringen til teoretisk utdanning. Vestlig ungdom tilpasser seg i skole og arbeid etter en kostnadsnyttekalkyle som primært er basert på hva de kan vente å få igjen av en utdanningsinvestering i klingende mynt. Det er galt å skylde på normer og verdier, hevder Boudon. Enhver sosiolog med respekt for seg selv, har selvfølgelig problemer med å gi så store konsesjoner til sosialøkonomene. I det moderne samfunnet er penger viktig, men atferdsforskjeller i tilpasningen til skole og arbeid kan da også uttrykke at man verdsetter ulike aspekter ved livet ulikt? Det er ingen kjente modeller for sosial atferd som ikke opererer med et betydelig antall "kjerringer mot strømmen", heller ikke Boudons modeller. Derfor forsøker vi å restaurere verdiforklaringen ved blant annet å innføre en ny kunnskapskomponent i Boudons etter hvert så berømte *sekundærmekanisme*. Hemmeligheten består i å skille skarpt mellom alminnelige evner, som gjerne er uttrykk for prestasjonsnivået i skolen, og ungdommenes tekniske innsikt, slik Bernstein gjorde i sine klassiske studier av britisk ungdom på slutten av 50-tallet. Kapitlet avsluttes med en skisse av 90-tallets kompetanseprofil blant norske gutter. Hvordan ser profilen ut, og hvilke sosiale og kunnskapsmessige aspekter ved ungdommene kaster lys over den? Kan dette fortelle oss noe om fremtidige "guttekulls" respons på bebudede endringer i kapasiteten i lærlingeordningen og i universitets- og høyskolesektoren? Vi forsøker å vise at en økonomistisk forståelse av ungdommens atferd gir litt andre prediksjoner enn et kultur- eller verdiperspektiv på den samme atferden. Det mest "korrekte" kan selvsagt vise seg å være

tvisynet, det vil si at det kan være et snev av sannhet i begge perspektivene. Dette vil man først kunne forvise seg om når det blir færre ungdommer som konkurrerer om flere bein et stykke ut på 90-tallet.

I kapittel 4 forsøker vi å beskrive snirkelveiene inn til ordinært arbeid. Vi begynner med en analyse av "tomromskonkurransen" i videregående skole, og fortsetter med en diskusjon av ungdommenes møte med yrkeslivet etter at de avsluttet grunnskolen en gang i perioden 1983–87. Hvem er de, vinnerne og taperne på 80-tallets slunkne arbeidsmarked? Vi observerer at de aller fleste klarer seg bra, selv om de har begrensede ressurser i sosial, økonomisk, kunnskapsmessig og sosialmedisinsk forstand. Det er imidlertid et betydelig antall ungdommer som ikke har klart seg så bra. Et selektivt system har én viktig fordel. Det plukker vinnere, og det er vinnere vi primært etterspør, men et selektivt system skiller også ut tapere, og hva gjør vi med dem? I utdanningssosiologi har det vært vanlig å peke på skolesystemets evne til å produsere tilnærmet like muligheter for mennesker med svært ulikt utgangspunkt, hvis samfunnet viser vilje til å kompensere for de største forskjellene før vinnerne er kåret (*ressurslikhet*). Vi argumenterer vel strengt tatt for at det også er behov for å uskadeliggjøre de sterkeste utslagene av utvelgelsesprosessen etter at vinnerne er kåret, selv om det leder oss over i et meget kontroversielt felt som kalles *resultatlikhetsbetragtninger*.

En rekke venner og kolleger har levert avgjørende bidrag til tanker og formuleringer som opptrer i dette essayet. De to viktigste bidragsyterne har utvilsomt vært Arne Pape og Thore K. Karlsen. Det er ikke få ideer som har utgangspunkt i diskusjon med – og i utspill fra – disse to herrerne. Jeg vil også takke Stian Grøgaard, Espen Dahl og Tom Pape for mange interessante synspunkter på hva surveydataene egentlig forteller om guttenes "rationale". Det har selvfølgelig tatt mer enn fem måneder å utarbeide denne teksten. Derfor vil jeg også takke min nye arbeidsgiver, Statistisk Sentralbyrå, for at det ble gitt rom til å ferdigstille essayet i perioden juli–oktober, innimellom slagene

med å redigere neste års Sosialt Utsyn. Takk til Arne Andersen for nyttige råd og vink i fortolkningen av mange observerte sammenhenger i essayets utdanningskapitler. Bente Bakken og Jon Lahlum har på en utmerket måte stått for korrektur og ferdigstillelse av denne publikasjonen.

Eventuelle feil og mangler skrives helt og holdent på forfatterens egen regning!

Jens B. Grøgaard
SSB/FAFO, oktober 1992

Kapittel 1 Alternativet som forsvant og alternativene som vokste frem

80-tallet kan utvilsomt oppfattes som en turbulent tid i norsk økonomi og samfunnsliv. Forventningene til den økonomiske utviklingen svingte fra bekymring ved inngangen til 80-tallet, blant annet på grunn av høy inflasjon og økende arbeidsledighet (stagflasjon), via en periode da mange trodde at alt var mulig, til en periode preget av pessimisme, økonomisk innstrammingspolitikk, økende arbeidsledighet, gjeldskrise i husholdninger og bedrifter, og krise i bank og finansvesen. Nå har vi verken tenkt å begi oss inn i en diskusjon av oljeprisutvikling, kredittpolitikk, skattepolitikk eller rasjonaliseringstiltak i norske bedrifter, selv om slike økonomiske og politiske forhold kan oppfattes som viktige premisser for den historien vi har tenkt å fortelle. Vi begynner i en annen ende. 80-tallet var *også* det tiåret da nordmenn flest gjenoppdaget arbeidsledigheten.

Tegn i tiden

Tegn på at fremtiden ville bli problematisk for mange, kunne for så vidt observeres før 1980. Arbeidskraftundersøkelsene (AKU) målte et urovekkende høyt ledighetsnivå blant tenåringer gjennom hele 70-tallet (tabell 1.1). Samtidig var det en tendens til at arbeidsledige ungdommer hadde korte og hyppige ledighetsperioder, og det var mange av dem som ikke registrerte seg som helt ledige arbeidssøkere ved arbeidskontorene. Det var nok en utbredt oppfatning at en person som ikke lot seg registrere, heller ikke kunne regnes som "ekte" arbeidsledig. Seriøse arbeidssøkere viste et minimum av åpenhet og aktivitet. Hyppige og korte ledighetsperioder blant skoletrøtte tenåringer kunne dessuten like gjerne være uttrykk for prøving og feiling, ja kanskje til og med

ungdommelig lettsindighet, som et uttrykk for at tenåringene hadde betydelige sysselsettingsproblemer¹. Det er to haker ved disse resonnementene: Mange arbeidsledige ungdommer hadde ikke opptjent rett til dagpenger, og jobbsøking utenom arbeids-

Tabell 1.1 Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt i prosent av arbeidsstyrken etter alder. Årsgjennomsnitt utvalgte år 1973–79 og perioden 1972–80.*

	ALDERSGRUPPE				
	16–19	20–24	25–49	50–74	ALLE
1973	9	4	1	(1)**	2
1975	13	5	1	1	2
1977	8	4	1	(1)**	1
1979	10	5	1	(1)**	2
1972-80	10	5	1	1	2

Tabellforklaring:

* En arbeidssøker uten arbeidsinntekt har verken utført inntektsgivende arbeid eller vært midlertidig fraværende fra inntektsgivende arbeid den uken arbeidskraftundersøkelsen pågår, samtidig som vedkommende svarer bekreftende på et spørsmål om jobbsøking. Jobbsøkningsstrategien på arbeidsmarkedet kalles formell hvis arbeidssøkeren henvender seg til arbeidsgiver via arbeidsformidlingen. Uformell jobbsøkningsstrategi omfatter alle private strategier som assistanse fra familie og bekjente, respons på annonser, egen annonsering og direkte henvendelse til arbeidsgiver, f.eks. ved oppmøte på arbeidsplassen. FNs arbeidslivsorganisasjon (ILO) anbefaler AKUs ledighetsmål fordi det fanger opp skjult (ikke-registrert) ledighet og arbeidssøking.

** AKU er en utvalgsundersøkelse. Tall i parentes innebærer at det er få observasjoner i cellene.

Kilde: Statistisk Sentralbyrå, NOS A813 og NOS B210: *Arbeidsmarkedsstatistikk 1975 og 1980.*

¹ Det er ikke helt rettferdig å hevde at politikerne var uoppmerksomme på at terskelen inn til ordinært arbeid var høy for mange unge på 70-tallet. Ved inngangen til 80-tallet hadde myndighetene forlenget innrømmet vernepliktig ungdom rett til dagpenger etter en stipulert inntekt når de hadde fullført førstegangstjenesten, og det politiske miljøet diskuterte formuleringene i sin ungdomsgaranti. Rett til dagpenger etter avtjent-førstegangstjeneste ble innført ved Kgl.res. av 25. mai 1973. Ungdomsgarantien bestod i at ungdom som ikke hadde sysselsettingsmuligheter på det ordinære arbeidsmarkedet enten skulle tilbys elevplass i videregående skole eller arbeid og opplæring på offentlige tiltak.

formidlingen var (og er) tross alt den dominerende fremgangsmåten når en arbeidstager henvendte seg til en arbeidsgiver, uansett alder og yrkeserfaring. Og hvorfor skulle en ungdom la seg registrere som helt ledig hvis vedkommende verken hadde særlige utsikter til å få et sysselsettingstilbud, eller til å få godtgjørelse i klingende mynt?

Det var antagelig ledighetsutviklingen blant voksne arbeidstagere i 1983 som ble dråpen som fikk begeret til å flyte over. 80.000 arbeidssøkende nordmenn, eller drøyt fire prosent av arbeidsstyrken, ble registrert som helt ledige ved arbeidskontorene i januar 1984. Dette var drøy kost i et samfunn som var vant til et ledighetsnivå på under én prosent blant voksne, etablerte arbeidstagere. Da den generelle ledigheten passerte fire prosent, handlet myndighetene raskt. I løpet av kort tid ble 40.000 personer sysselsatt på ulike offentlige tiltak. Den registrerte ledigheten stagnerte umiddelbart og falt deretter raskt tilbake til sitt gamle nivå². Kommunal- og arbeidsminister Rettedal gikk inn i historien som "rettedølenes" far. Med ekspansjonen i tiltakssektoren oppdaget man dessuten at AKUs høye ledighetstall for ungdom og voksne kvinner var uttrykk for realiteter. Satsningen på tiltakssektoren synliggjorde et *skjult arbeidstilbud*, og dermed en *skjult ledighet*, i disse gruppene, som bare AKU hadde fanget opp tidligere. Når arbeidskontorene kunne tilby omsorgs- og oppussingsjobber i stor skala, ble det tilsynelatende attraktivt å la seg registrere som arbeidssøker selv om man ikke hadde opptjent rett til dagpenger. Det var jo muligheter for å bli prioritert på tiltak senere.

² Vi har ikke glemt den kredittfinansierte ekspansjonen i privat forbruk. Tiltakene tok antagelig toppen av ledighetsveksten, mens den etterfølgende veksten i etterspørselen etter varer og tjenester reduserte ledighetsnivået de neste årene. Da ble også omfanget av sysselsettingstiltakene redusert. Poenget er at myndighetene handlet raskt, og at ledighetsnivået flatet ut umiddelbart etterpå (se avsnitt 1.4).

Endret begrepsbruk

Samtidig endret begrepsbruken seg når tilstanden på arbeidsmarkedet ble beskrevet. Betegnelsen *friksjonsledighet* – en sekkebetegnelse for ”arbeidsu villighet” og nødvendig tid til å manøvrere fra ett arbeid inn i et nytt arbeid – ble supplert, og dels erstattet med, betegnelsen *konjunktur-* eller *strukturledighet*. Det var for så vidt ikke tilfeldig hvem som ble arbeidsledige. Personer med lav formell kompetanse, med liten dokumentert yrkespraksis, med helseproblemer og med bakgrunn fra praktisk arbeid var klart overrepresentert i ledighetsstatistikken, men siden den generelle ledigheten fikk et helt annet omfang enn tidligere, ble det mer naturlig å skylde på endrede rammebetingelser enn på rent ”personlige egenskaper”. Dermed ble det også legitimt å benytte mål på *brutto ledighet* når man anslo omfanget av sysselsettingsproblemene på arbeidsmarkedet. En gruppe arbeidstagere var bokstavelig talt satt utenfor ordinært arbeid. Noen av dem var sysselsatt på et ”biarbeidsmarked” i kommunal, fylkeskommunal eller statlig regi, mens andre enten var registrerte eller skjulte arbeidsledige. I dag refererer norske nyhetssendinger gjerne bruttotall for personer utenfor ordinært arbeid og utdanning når tilstanden på arbeidsmarkedet beskrives og kommenteres. Da betegnelsen brutto ledighet ble lansert tidlig på 80-tallet, var den derimot meget omstridt³.

Alternativet som forsvant

Parallelt med disse tegnene i tiden, og det vi oppfatter som mentalitetsendringer i samfunnet generelt, skjedde det til dels radikale endringer på ungdomsarbeidsmarkedet som påvirket tenåringenes atferd i den frivillige delen av skolesystemet. I dette kapitlet argumenterer vi for at arbeid som hovedbeskjeftigelse ble *alternativet som forsvant* for tenåringene etter 1980. Denne sysselsettingsmuligheten, som én av tre 17–19-åringer valgte på

³ Se f.eks. Hanisch (red) (1984: 1) og (1985: 1).

slutten av 70-tallet, ble i hovedsak erstattet av tre andre tilbud, eller alternativer som vokste frem på 80-tallet⁴:

– *Økt kapasitet i videregående skole.* Antall elever i videregående skole økte med drøyt 35 prosent fra 1978 til 1989. Til sammenligning økte for eksempel 18-årskullet med ca. ti prosent i den samme perioden. Ekspansjonen var særlig sterk på praktiske linjer.

– *Vekst i deltidsarbeidsmarkedet for ungdom.* I kjølvannet av at etterspørselen etter fulltidsarbeidende tenåringer ble redusert, økte etterspørselen etter deltidsarbeidende og/eller sesongarbeidende ungdom, fortrinnsvis ungdom som arbeidet ved siden av skolegangen. På slutten av 80-tallet er også dette sysselsettingstilbudet blitt redusert.

– *Fremvekst av et offentlig "biarbeidsmarked".* Sysselsettings tiltak i kommunal, fylkeskommunal og statlig regi vokste frem i stor skala etter 1980. Hvis vi tar utgangspunkt i at 15.000 personer var sysselsatt på tiltak i gjennomsnitt i 1980, og at minst 50.000 personer er sysselsatt på tiltak i dag, har størrelsen på dette arbeidsmarkedet "på siden av" det ordinære arbeidsmarkedet økt minst tre ganger i løpet av 80-tallet. Tenåringene har hele tiden vært en prioritert gruppe på tiltak. En analyse av de nye pulsslagene på arbeidsmarkedet på 80-tallet kan være en innfallsport til å forstå tiltakssektorens betydning for skoletrøtte tenåringer.

Så lenge endringer i ungdommens tilpasning til skole og arbeid beskrives med utgangspunkt i *selve atferden*, kan man ikke uten videre trekke den slutningen at det er endringer i rammebetingelser, det vil si i sysselsettings- og utdannings-tilbudet, som har "produsert" nye tilpasninger blant ungdom. Atferdsendringer kan som kjent også være uttrykk for at *preferansene* forandres. Det kan være vanskelig å isolere virkningen av endrede rammebetingelser når man konfronteres med muligheten for å forklare individuell handling, individuelt. Nå velger

⁴ Kilder: Moen (1991: 12), SSB, NOS B984: 20, Monssen (1989: 28), Grøgaard og Ugland (1992: 49), Bø (1989: 106) og Borgen og Grøgaard (1986: 26).

vi i utgangspunktet en ”tilbudssideforklaring”⁵ i dette kapitlet, fordi det tross alt er lettest å argumentere for den. De viktigste empiriske argumentene for at preferansene er stabile presenteres i de neste kapitlene. Vårt syn er at radikale endringer i etterspørselen etter arbeid har kanalisert relativt stabile, sosialt differensierte preferanser i en ny retning på 80-tallet, dog med svært mange av de ”gamle” kjennetegnene. Det er fortsatt et stort skille i arbeids- og utdanningsorientering mellom ungdom som har vokst opp i et miljø dominert av manuelt arbeid, og ungdom som har vokst opp i et miljø dominert av kontorarbeid eller intellektuelt arbeid. Det er også store og relativt stabile skillelinjer mellom gutters og jenters atferd på skole- og arbeidsmarkedet, som indikerer at preferansene er kjønnsesifikke.

Vi argumenterer med andre ord for at ungdom først og fremst responderer på endringer i omgivelsene. Hvis en ettertraktet mulighet forvitrer, vil de ungdommene som søkte dette tilbudet tidligere, primært søke likeartede alternativer som vokser frem. Det som skjer i videregående skole bør ikke analyseres isolert fra endringer i tilstanden på arbeidsmarkedet for tenåringene. Vi skal forsøke å foreta denne koblingen ved hjelp av en intervjuundersøkelse blant vernepliktig ungdom som ble innkalt til militærtjeneste og siviltjeneste i 1990. Siden dette er en ren gutteundersøkelse, diskuteres noen sentrale skillelinjer mellom gutters og jenters utdanningsorientering i kapittel 2.

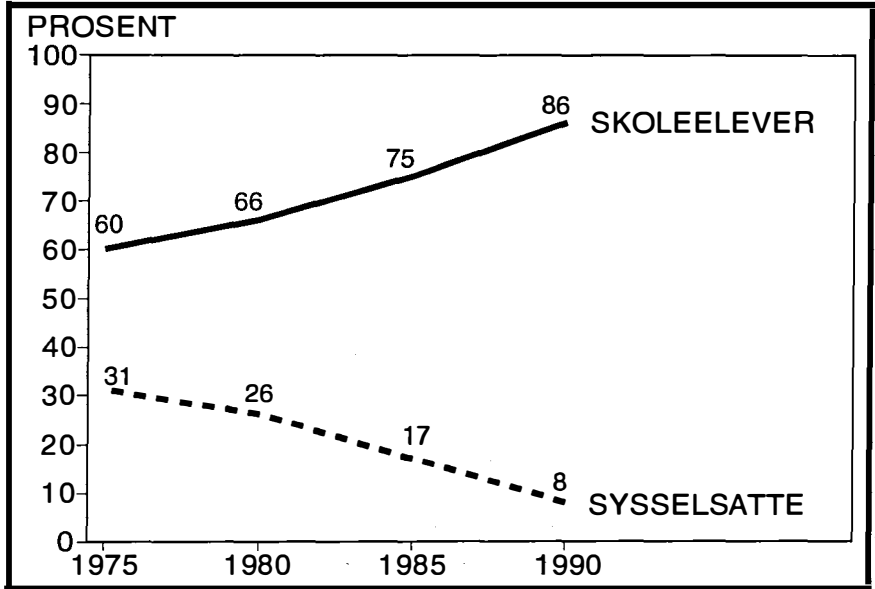
1.1 Arbeid som hovedbeskjeftigelse forvitrer

Reduksjonen i andelen 17–19-åringer som hadde arbeid som hovedbeskjeftigelse er antagelig den viktigste endringen på ungdomsarbeidsmarkedet de siste femten årene. 31 prosent av årskullene hadde arbeid som hovedbeskjeftigelse i 1975. I 1990

⁵ For ikke å bli misforstått: Vi sikter til endringer i rammebetingelsene, dvs. på etterspørselssiden på arbeidsmarkedet og på tilbudssiden i skolesystemet.

var andelen ca. åtte prosent. I praksis betyr vel dette at fulltidsarbeidsmarkedet for unge hjelpearbeidere har forvitret (jfr. figur 1.1).

Figur 1.1 Hovedbeskjeftigelsen blant 17–19-åringene 1975, 1980, 1985 og 1990. Prosent. Kilde: Ungdomsundersøkelsen, Moen (1991: 12).



Samtidig illustrerer figuren at tidligere yrkesorientert ungdom i større og større grad valgte utdanning på 80-tallet. Andelen skoleelever blant 17–19-åringene økte fra 60 prosent i 1975 til 86 prosent i 1990. Skolens dekningsgrad (fortrinnsvis videregående skole) blant disse tenåringene er med andre ord på vei mot 90 prosent(!). Blegem-utvalget (NOU 1991: 4) fulgte avgangskullet fra ungdomsskolen i 1988 frem til 1990. 95 prosent av avgangselevne søkte videregående skole sommeren 1988. Elleve prosent ble avvist, mens 84 prosent ble tatt opp samme høst. De avviste søkerne fordelte seg deretter på folkehøyskole (to prosent), 10. klasse (fem prosent), og arbeid eller ledighet (fire prosent).

Ytterligere fem prosent beveget seg rett ut på arbeidsmarkedet uten å søke om opptak i videregående skole.

Man kunne dessuten observere av Blegen-utvalgets strømningsdiagram, at det å velge arbeid som hovedbeskjeftigelse etter ungdomsskolen, eller det å hoppe av skolegangen i løpet av første skoleår, ofte fikk dramatiske konsekvenser for de skoletrøtte ungdommene. Halvparten av dem gikk rett ut i arbeidsløshet. Det var kun 0,3 prosent av avgangselevne fra grunnskolen som gikk rett inn i en lærlingekontrakt, ja, i en alder av 18 år, hadde kun fire av hundre blitt lærlinger. I vårt utvalg fra innrykksstyrken til militær- og siviltjeneste i 1990, øker andelen gutter som er eller har vært lærlinger til 17 prosent når vi beveger oss inn i 19–23-årsgruppen. Inkluderes gutter som oppgir at de har lærlingekontrakt som mål, øker denne andelen til ca. 23 prosent. Erstatningen for arbeid umiddelbart etter grunnskolen ble en utdanning som for svært mange gutters vedkommende, fungerte som springbrett inn i lærlingekontrakt⁶.

Det bør nevnes at det er sterke kjønnsforskjeller i rekrutteringen til betalt opplæring i arbeidslivet. I 1989 var 30 prosent av de mannlige elevene i alderen 19–24 år lærlinger, mot ti prosent av de kvinnelige elevene i samme aldersgruppe⁷. Muligheten for å få betalt praktisk opplæring er antagelig vesentlig større i de klassiske mannsyrkene enn i kvinneyrker som krever fagopplæring.

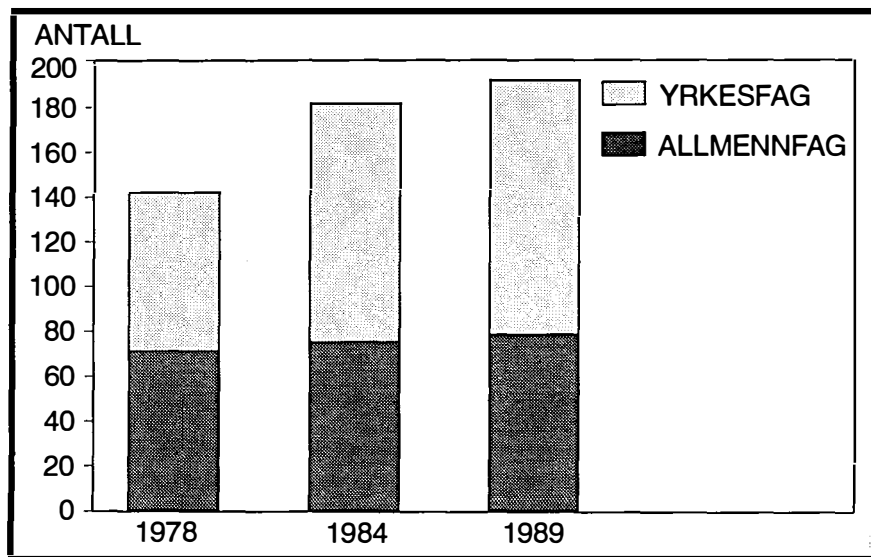
⁶ Antall nyinngåtte lærlingekontrakter har gjerne variert mellom 5.000 og 8.000 per år på 80-tallet. Følger vi Blegen-utvalgets figur for nye godkjente lærlingekontrakter i 1989 etter lærlingenes alder (med forbehold for et visst etterslep på grunn av seks mnds. prøvetid), var ca. 70 prosent av de nye lærlingene i alderen 18–22 år, mens rundt halvparten av kontraktene ble inngått med ungdom i alderen 19–21 år. Lærlingene er mao. "godt voksne". Legges våre utvalgstill til grunn, har minst 90 prosent av dem fullført en eller annen utdanning under lov om videregående opplæring på forhånd. Kilde: NOU 1991:4, s. 31 og Lauvås (1992: 102).

⁷ Kilde: NOS B984: tabell 1, s. 22. Inkluderes elever på lærlingskoler, var 39 prosent av de mannlige elevene i alderen 19-24 år enten lærlinger eller elever på lærlingskoler, mot 14 prosent av de kvinnelige elevene i samme aldersgruppe.

1.2 Arbeidsorientert ungdom valgte praktiske linjer

Utvidelsen av kapasiteten på de praktiske linjene i videregående skole kan oppfattes som *det første alternativet som vokste frem* for yrkesorientert ungdom på 80-tallet. Figur 1.2 illustrerer at det var moderat nominell vekst i antall elever på allmennfaglig studieretning fra 1978 til 1989 (ti prosent), mens det var betydelig vekst i søkningen til praktiske eller yrkesfaglige linjer i den samme perioden (60 prosent). Hvis vi tar hensyn til at årskullene (for eksempel antall 18-åringer) økte med knapt ti prosent fra 1980 til 1989, kan vi konkludere at den viktigste ekspansjonen i elevtallet i videregående skole artet seg som kapasitetsutvidelser på de yrkesrettede studieretningene. Samtidig var det elevtallet på handels- og kontorfagene som økte mest på 80-tallet, så økningen i antall ungdommer som fikk studiekompetanse var noe større enn det som indikeres i figur 1.2.

Figur 1.2 Elever under lov om videregående opplæring etter studieretning for allmenn fag/yrkesfag 1978, 1984, 1989. Antall (1.000). Kilde: NOS B984, SSB (1991: 20).



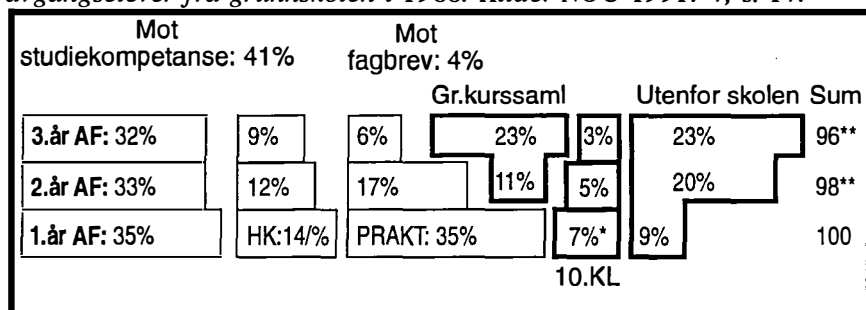
Kapasitetstrappen

Ekspansjonen i praktisk utdanning, vi kan si som erstatning for vanskelighetene med å få ufaglært arbeid som 16–17-åring, og ”flaskehalsen” inn til betalt opplæring i arbeidslivet (lærlingekontrakt), har blåst opp et fenomen som lærerne på videregående skole i Rana kalte ”gjengangere” og ”hvilere” (Borgen og Grøgaard 1986). En gjenganger er en elev som vandrer på kryss og tvers mellom ulike studieretninger eller linjer i videregående skole, eller som går ett år eller mer ekstra i samme klasse, fordi eleven endrer preferanser, ikke kommer inn på neste trinn, stryker eller ønsker å forbedre prestasjonsnivået sitt. En *gjenganger* er med andre ord ofte en grunnkurssamler, men kan også være en elev som kompenserer for svake prestasjoner med ekstra utholdenhet og innsats. En *hviler* er en elev som av ulike grunner (ofte svake prestasjoner og for få ”alderspoeng”) må vente ett år eller mer utenfor skoleporten før han/hun kan fortsette utdanningen på neste trinn på den linjen eller studieretningen ungdommen primært ønsker. Det er overlapping mellom de to avvikene fra det å fullføre utdanningen på normert tid. En hviler kan for eksempel velge å bli kryss og tvers-elev. I Sosialt Utsyn (1989: 78–79) kommenterer Severeide utbredelsen av vandringen på kryss og tvers i videregående skole, slik⁸:

”De vannrette utdanningsveiene er svært vanlige. Hele 40 prosent av dem som tok videre utdanning, gikk to eller flere grunnkurs. Det er også mange som ender sin utdanningskarriere på dette nivået. Fem år etter avsluttet grunnskole hadde 30 prosent grunnkurs som sin høyeste utdanning. Nedadgående strømmer finnes også. Om lag 15 prosent av dem som tok videre utdanning, hadde på et tidspunkt en nedadgående linje i utdanningsveien gjennom den videregående skolen. Det mest vanlige var å gå fra et videregående kurs II til et grunnkurs”.

⁸ Utgangspunktet er avgangselever fra grunnskolen i 1980.

Figur 1.3 Et ekstrakt av Blegen-utvalgets strømningsdiagram. Rettlinjete treårige løp på utvalgte studieretninger i videregående skole blant avgangselever fra grunnskolen i 1988. Kilde: NOU 1991: 4, s. 14.



Figurforklaring:

* 7 prosent velger 10. klasse eller folkehøyskole, det vi har kalt modningsår. I figuren ligger disse elevene ett år etter i løypa. Elevene går dels rettlinjet mot vkl (3/7, dvs. 3 prosent av hele avgangskullet), tar dels to grunnkurs (3/7) eller går ut på arbeidsmarkedet i flere etapper (1/7).

** Differansen fra 100 prosent er andelen av grunnskolekullet som har manøvrert seg inn i en lærlingekontrakt 1.,2.,3. år: Klassetrinn 1–3. AF: Allmennfaglig studieretning, HK: Handel og kontor, PRAKT: Håndverks- og industrifag, transport, primærnæringsfag, sjøfartsfag og andre, GR.KURSSAML: Andel grunnkurssamlere på hvert trinn. UTENFOR SKOLEN: Tenåringer som befinner seg utenfor skoleporten (minus lærlinger) på hvert trinn.

Ifølge figur 1.3 går ni av ti allmennfagelever ett treårig rettlinjet løp på slutten av 80-tallet. På denne studieretningen er det tilsynelatende lite turbulens de tre første årene. Andelen treårige rettlinjede løp på handels- og kontorfagene, som også gir generell studiekompetanse i 1988, er til sammenligning 65 prosent av elevmassen som ble tatt inn på grunnkurset første år. Knappt to av ti elever på andre praktiske fag som håndverks- og industrifag, husholdningsfag, transportfag osv. gjennomfører et tilsvarende treårig rettlinjet løp. Dette fører dels til vandringer på kryss og tvers innen og mellom studieretningene – 23 prosent har samlet minst to grunnkurs de tre første årene –, dels til en økning av andelen tenåringer utenfor skolen (det vil si i arbeid eller ledighet) fra ni prosent umiddelbart etter grunnskolen til 23 prosent to år senere. Da holdes lærlingene utenfor. Severeides observasjoner fra 1980-kullets vandringer over fem år indikerer at andelen grunnkurssamlere øker til ca. 40 prosent fjerde og femte

år etter avsluttet grunnskole. Da er det faktisk en tendens til at tidligere allmennfagelever og handels- og kontorfagelever strømmer mot praktiske linjer⁹. Det interessante med vandringsen på kryss og tvers mellom teoretiske og praktiske linjer er for så vidt at de følger en viktig intensjon med 70-tallets skolereformer. Reformgymnaset skulle åpne for at ungdom med praktisk legning og interesse kunne vandre fra et "toårig grunnkurs" på en yrkesfag- eller en handels- og kontorfaglinje, inn i 2. gym, og videre mot examen artium. Svært mange elever i videregående skole har gjennomført slike vandringer på 80-tallet, men med den tilføyelsen at vandringsen går motsatt vei!

Når vi observerer at det er færre rettlinjede løp, relativt sett, på praktiske linjer enn på allmennfaglinjene i videregående skole, kan dette skyldes mange forhold:

– Det er opplagt en *flaskehals* mellom nivåene på praktiske kurs (grunnkurs, vkI, vkII) som ikke finnes på for eksempel allmennfaglig studieretning (kapasitetstrapp). På de praktiske linjene er det avviste søkere på hvert trinn. En årsak til dette kan være at praktiske linjer er dyrere (per elev) enn teoretiske linjer. Praktiske kurs har større utstørsbehov og langt færre elever i klassen enn det som er tilfellet på allmennfaglig studieretning. Billige elever blir kanskje prioritert først når fylkene fordeler sine midler.

– De to *seleksjonssystemene* fungerer ulikt. En elev kan fortsette tre år sammenhengende på allmennfag selv om vedkommende stryker i enkelte fag, mens elever på praktiske kurs må fullføre kurset for å bli tatt opp på neste trinn. Dermed vil "turbulensen" på grunn av stryk og svake prestasjoner oppstå umiddelbart på

⁹ Kilde: Severeide (1989) og NHO-rapporten "Underveis" som følger det samme avgangskullet helt til 1988. I Rana-undersøkelsen ble også slike vandringer på kryss og tvers dokumentert for Nordland fylkes vedkommende midt på 80-tallet. Disse vandringsene hadde stort sett de samme kjennetegnene som i landet for øvrig. Se Borgen og Grøgaard 1986: 60–61.

de praktiske linjene, mens den først synliggjøres fjerde og femte år på allmennfaglinjene¹⁰.

– Det kan være *kapasitetsrester* fra tidligere år på praktiske linjer som skaper konkurranse mellom eldre elever med ventetid og yngre elever som akkurat har avsluttet et kurs (for eksempel at karakterer kompenseres med alderspoeng og ventepoeng). Vi argumenterer for (avsnitt 4.1) at de nedadgående vandringene fra teoretiske linjer utgjør en alvorlig trussel for elever med praktisk legning og interesse. Dette kan også tolkes som en ”kapasitetsrest” i skolesystemet.

– Den sterke *spesialiseringen* i praktiske utdanninger (ca. 100 kurs) kan i seg selv forklare noe av turbulensen mellom nivåene. Myndighetene har nå vedtatt å redusere antall grunnkurs i videregående skole til 13 for å bedre muligheten for å tilby treårige rettlinjede løp også innen klassiske yrkesfag¹¹.

¹⁰ I Rana-undersøkelsen ble elevene på allmennfag, handels- og kontorlag og håndverks- og industrifag spurt om de ønsket et sammenhengende treårig tilbud uten at de som strøk måtte gå om igjen, eller om de ønsket et selektivt system (f.eks. ”fordi konkurranse stimulerte til innsats”). Allmennfagelevene foretrakk sitt eget system, mens praktikerne var delt på midten i synet på sitt eget selektive system basert på prestasjonsvurderinger hvert år. Vi tolket disse svarene som uttrykk for at elevene var tilbøyelige til å opptre lojalt overfor det seleksjonssystemet de var en del av. Samtidig var det en klar tendens til at allmennfagelevene ønsket ett system for seg selv og et annet for de andre. Konfrontert med muligheten for at den utsilingen som følger av seleksjon hvert år kunne ramme en selv, vakler åpenbart selv ”den sterkeste” (Borgen m.fl. 1985: 269ff.).

¹¹ Det har tross alt vært kapasitetsutvidelser gjennom hele 80-tallet i 2. og 3. klasse på praktiske linjer. I 1978 var forholdstallet mellom elever på grunnkurs, vki og vkii hhv. 100, 31 og 10. I 1987 var forholdstallet hhv. 100, 50 og 24. Muligheten for å gå rettlinjede toårige og treårige løp er mao. blitt bedret på 80-tallet, men så sent som i 1987 var det altså bare rundt halvparten av grunnkurselevene som kunne regne med å gå et toårig rettlinjert løp hvis alle grunnkurselevene hadde fortsatt, og det var ikke mer enn 24 prosent som kunne regne med å gå et treårig rettlinjert løp, fortsatt under den forutsetningen at alle grunnkurselevene ønsket å gjøre det samme (Severeide 1989). I tilknytning til vedtaket om redusert spesialisering på videregående nivå (13 kurs), har myndighetene også bebudet å lovfeste retten til treårig videregående utdanning for all ungdom, uavhengig av hvilken studieretning man velger etter ungdomsskolen. Dette kan oppfattes som et bebudet vedtak om betydelige kapasitets- (fortsettes...)

– Til slutt kan vi observere virkningen av *reelle valg*, for eksempel som uttrykk for at eleven ikke helt vet hva han/hun vil, at eleven garderer seg ved å ty til grunnkurssamling for å ha flere bein å stå på osv. Når man spør ungdommene om dette, svarer de fleste at de valgte å kombinere ulike grunnkurs ”med viten og vilje” (NOU 1991: 4: 17–18). NHO-rapporten ”Underveis” dokumenterte at håndverks- og industrifagelevne ofte vandret ut og inn mellom arbeid og skole på 80-tallet. Mange av disse ungdommene er antagelig på stadig jakt etter arbeid eller lærlingekontrakt. Når de ikke vinner frem, vender de tilbake til skolen. Vi argumenterer for (avsnitt 4.1) at det også er sterke *prestationsmessige* (kognitive) føringer på vandringene i videregående skole. Når for eksempel håndverks- og industrifagelevne vandrer ut og inn mellom arbeidsmarked og videregående skole, kan det også skyldes at mange ikke har noe annet valg, fordi prestasjonsnivået deres er for svakt til at de eventuelt kan konvertere til en mer teoretisk linje med bedre plass i 2. og 3. klasse, men med ”tøffere” opptakskrav i 1. klasse. Deres eneste mulighet for å komme videre er å samle alders- og ventepoeng.

Alle disse momentene vil peke i samme retning og bidra til forklaringen på hvorfor det er mer ”turbulens” på yrkesfaglinjene enn på allmennfaglinjene i videregående skole de tre første årene etter ungdomsskolen. Vi fastholder at selve strukturen på de praktiske utdanningsveiene er viktig. Kapasitetstrappen er høyst reell, men vi kommer også til å dokumentere at andre momenter som ulik orientering mot arbeid og inntekt hos praktikere og teoretikere, og ulik fordeling av skoleprestasjoner i de to gruppene, vil spille en rolle når man gjør opp status til slutt.

¹¹ (...fortsatt)

utvidelser på 2. og 3. klassetrinn på de praktiske kursene. Forslagene ble fremmet i St.mld. nr. 33 (1991–92). Reduksjonen i antall grunnkurs fra drøyt 100 til 13 ble fremmet for stortinget i Innst. nr. 200 (1991–92), mens lovfestet rett til treårig videregående utdanning antagelig fremmes ved årsskiftet 1992/93.

Figur 1.4 Mulig oppsummering av strømningslogikken på ulike linjer.

Type vandring:	Troskap mot det første valget?		
	Ja (intern)	Tja (begge)	Nei (ekstern)
Nedadgående			Allmennfag
Begge typer		Kontorfag?	
Horisontal	Håndverksfag		

Hvis vandringene klassifiseres etter om de overskrider eller er tro mot utgangspunktet (studieretningsintern/-ekstern vandring), om de er nedadgående eller horisontale etter klassetrinn, og når i utdanningskarrieren de foregår, for eksempel om de starter etter et fullført treårig løp, eller med en gang etter avsluttet grunnkurs, kan vi si at vandringene med utgangspunkt i allmennfagene gjerne er *eksterne, nedadgående*, og at *de opptrer sent* i løpet, mens vandringene på en utpreget praktisk linje med sterke kapasitetsbegrensninger mellom klassetrinnene gjerne er *studieretningsinterne, horisontale* (grunnkurssamling), og at *de starter umiddelbart* etter avsluttet grunnkurs. Handels- og kontorfagene kan muligens plasseres mellom disse ytterpunktene, men det er vi usikre på. Handels- og kontorfagene har det til felles med allmennfagene at de gir generell studiekompetanse. Det kan indikere at de rekrutterer ungdom med brukbart prestasjonsnivå fra grunnskolen, og dermed større valgfrihet i et system som selekterer prestasjoner. Samtidig har de det til felles med mer yrkesorienterte linjer at det er en kapasitetsbegrensning på rettlinjede treårige løp på minst 30 prosent på slutten av 80-tallet (figur 1.3). Vi kan i det minste fremme en hypotese om at vandringene med utgangspunkt i handels- og kontorfagene fremrer med et janusansikt i klassifikasjonen. Strømningslogikken

i videregående skole kan kanskje oppsummeres som antydnet i figur 1.4¹².

1.3 Et arbeidsmarked for deltid vokser frem

Tabell 1.2 skisserer ledighet (arbeidssøkere uten arbeidsinntekt), sysselsetting og arbeidsstyrke i prosent av årskullene blant 16–19-åringer og 20–24-åringer fra 1980 til 1990. Kravet for å bli regnet som sysselsatt, er at man har hatt inntektsgivende arbeid minst én time siste uke. Når vi observerer at sysselsettingsandelen er relativt stabil gjennom hele 80-tallet, mens andelen 17–19-åringer med arbeid som hovedbeskjeftigelse ble dramatisk redusert etter 1975 (figur 1.1), kan vi trekke den slutningen at tenåringer i dag arbeider vesentlig mer deltid enn tidligere, fortrinnsvis ved siden av skolegangen, og at de i den grad de jobber heltid antagelig baserer seg på sterkt sesongbetont heltidsjobbing.

Dette bekrefte da også av Arbeidskraftundersøkelsene på slutten av 80-tallet¹³. Barstad (1992) kommenterer disse endringene med spissformuleringen at kort deltidsarbeid ikke lenger er

¹² Det er mulig at det er urimelig å regne folkehøyskole etter artium som nedadgående vandring. Antagelig gjør Severeide (1989) det. Samtidig kan man hevde at en rangering etter kompetansenivå slik det fremgår av utdanningsklassifiseringen, representerer en nøytral skissering av horisontale, oppadgående og nedadgående vandringer. Kalles artium pluss grunnkurs på håndverks- og industrifag etterpå et nedadgående løp, er det ingen grunn til å ikke kalle artium pluss en ettårig folkehøyskole i estetikk for det samme. Her er det snakk om konvensjoner og ikke verdier!

¹³ I perioden 1988–91 var det en klar tendens til at antall sysselsatte blant 16–19-åringene var (desidert) høyest i 3. kvartal hvert år. Unntaket er 1990. Da var det flest sysselsatte tenåringer i 2. kvartal. Den "normale" sysselsettingsøkningen fra 1. til 3. kvartal er ca. 40 prosent (nominelt). Antall arbeidssøkere uten arbeidsinntekt øker enda mer. I 1991 økte den fra ca. 15.000 til ca. 22.000 fra 1. til 3. kvartal blant 16–19-åringene, dvs. en økning på nesten 50 prosent (Kilde: SSB, NOS C20: 41–42). Dette er en indikator på en sterkt sesongbetont yrkesdeltagelse blant tenåringer på slutten av 80-tallet.

Tabell 1.2 16–19-åringer og 20–24-åringer i arbeidsstyrken 1980–90 spesifisert på sysselsatte og på arbeidssøkere uten arbeidsinntekt. Årsgjennomsnitt. Prosent av årskull. Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt i prosent av arbeids styrke 1980–90 i begge kohortene.

	1980	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
16–19 år:											
Arbeidsstyrke	45	45	44	46	42	45	47	50	50	43	41
Sysselsatte	41	41	38	40	37	41	43	46	43	36	34
Arbeidssøkere	4	4	6	6	5	4	4	4	7	7	7
Arbeidssøk i % av arb.sty	9	9	14	13	12	9	9	8	14	16	18
20–24 år:											
Arbeidsstyrke	66	64	67	67	67	68	71	71	73	69	67
Sysselsatte	64	61	63	61	63	64	68	68	68	62	60
Arbeidssøkere	2	3	4	6	4	4	3	3	5	7	7
Arbeidssøk i % av arb.sty	3	5	6	9	6	6	4	4	7	10	10

Tabellforklaring:

Tallene fra og med 1987 er korrigeret for endringer i definisjonen av sysselsatte. AKU inkluderer vernepliktige i arbeidsstyrken og i sysselsettingsmålet. Ved å fremskrive korrigeringen i 1986, fremkommer tallene for 1987–90. Innrykksstyrken i Forsvaret og innkallingen til siviltjeneste for militærnektene varierer så lite fra år til år, at tillegget til andelen sysselsatte og til arbeidsstyrken pga. denne definisjonsendringen kan oppfattes som tilnærmet konstant (Grøgaard og Ugland 1992). Vi har sammenlignet NOS B703, s. 50 og NOS B906, s. 60 i 1986, og har fremskrevet korrigeringen på 3,6% for 16–19-åringene og på 5,5% for 20–24-åringene i 1986 hvert år fra 1987 til 1990. Dette blir ikke helt riktig, men det blir riktigere enn å unnlate å foreta korrigeringen.

Kilde: SSB, NOS B703: 50, NOS B906: 60, NOS B965: 56.

kvinnearbeid, men også ungdomsarbeid. Det som er interessant i tillegg, er at det fortsatt er mye lang deltid og heltid blant 16–19-åringer når vi ser på årsgjennomsnittet for deres yrkesaktivitet. Lyngstad og Kjeldstad (1992) viser med utgangspunkt i AKU-data at heltid og lang deltid (20–36 timers inntektsgivende arbeid per uke) utgjorde 53 prosent av den samlede sysselsettingen blant gutter i alderen 16–19 år, mot 38 prosent blant jentene i samme aldersgruppe i 1990. Selv om heltidsandelen trekkes sterkt opp av ungdommenes feriejobbing, kan man nesten undre

seg over hvordan tiden strekker til for mange som samtidig oppgir skolegang som sin hovedbeskjeftigelse. I avsnittet om arbeidsmarkedet (4.2) skal vi se at denne sterke orienteringen mot arbeid og inntekt bekreftes av utvalgstillene våre. Det er svært mange av de innkalte vernepliktige ungdommene i 1990 som har arbeidet mye ved siden av skolegangen helt tilbake til ungdomsskolen¹⁴.

Deltidsarbeidsmarkedet er *det andre alternativet som vokste frem* for arbeidsorientert ungdom på 80-tallet. Etter 1987 har også dette arbeidsmarkedet skrumpet. Sysselsatte i prosent av årskullene falt med drøyt 25 prosent blant de aller yngste, og med ca. 12 prosent blant 20–24-åringene fra 1987 til 1990. Mens vi tidligere har dokumentert at det er en langsiktig nedadgående trend på den delen av arbeidsmarkedet som sysselsetter tenåringer gjennom hele året, er det særlig perioden 1987–90 som fremtrer som en turbulent periode på ungdomsarbeidsmarkedet etter 1980. Leses ledighetsutviklingen tilbake til slutten av 70-tallet, kan vi si at andelen arbeidssøkere uten arbeidsinntekt i arbeidsstyrken (les: registrerte og skjulte ledige) først var relativt stabil blant tenåringene (rundt ti prosent). Deretter observeres et toppunkt i 1983. Ledighetsnivået reduseres i takt med opptrapningen i tiltakssektoren rundt 1984, og i takt med den kredittfinansierte økonomiske ekspansjonen etterpå. Til slutt øker ledigheten sterkt igjen, nå i tilnytning til oljeprisfallet og den etterfølgende økonomiske innstramningen i 1988 og 1989. Hvis vi regner i prosent av årskullene, finner vi syv prosent ledige i begge kohortene. Det kan oppfattes som ganske mye. Grunnen til at den ikke er høyere blant de aller yngste, er antagelig kombinasjonen av kapasitetsutvidelser på praktiske linjer i videregående skole og på tiltak. Tendensen til å ha ett bein i begge leire, det vil si både i skolen og på arbeidsmarkedet, er nok en viktig årsak til at ledighetsnivået blant tenåringene ikke

¹⁴ Dette styrker selvsagt en økonomistisk forståelse av ungdommens tilpasning, slik Boudon (1974A) antyder. Det som taler mot Boudons fortolkning, er at de sosiale forskjellene ikke er så store, men det kommer vi tilbake til i kapittel 4.

eksploderte som følge av reduksjonen i kapasiteten på det ordinære fulltidsarbeidsmarkedet de siste femten årene. Det sier vi selv om ledighetsnivået er hele 18 prosent blant 16–19-åringene og ti prosent blant 20–24-åringene når vi regner i prosent av arbeidsstyrken i 1990.

1.4 Nye pulsslag på arbeidsmarkedet midt på 80-tallet?

Sesongsvingningene på arbeidsmarkedet endret, etter vårt skjønn, karakter på 80-tallet. Tradisjonelt var arbeidsledigheten størst vinterstid, når for eksempel aktiviteten i bygg- og anleggssektoren var minst. Etter "rettedølenes" inntog på arbeidsmarkedet i 1984/85 var ledighetsnivået i tillegg høyt midt på sommeren, da myndighetenes tiltaksapparat tok sommerferie.

Det er ofte slik at "mekanismene" fremtrer klarest ved radikale eller drastiske sammenstillinger. I Rana-distriktet midt på 80-tallet var de nye pulsslagene på arbeidsmarkedet meget tydelige (jf. figur 1.5A). Det klassiske ledighetsbildet kan observeres i 1975 og 1979. Antall registrerte ledige var klart høyere ved årsskiftet enn midt på sommeren. Når aktivitetsnivået i den strategiske bygg- og anleggssektoren var størst, var den registrerte arbeidsledigheten minst, og omvendt. En registrert arbeidssøker var dessuten ensbetydende med en registrert helt ledig arbeidssøker, eller om man vil, en arbeidsledig som hadde opptjent rett til dagpenger. Andre sysselsatte eller skjulte ledige arbeidssøkere benyttet uformelle jobbsøkingstrategier i 1975 og 1979. De henvendte seg til arbeidsgiverne privat og ikke via arbeidsformidlingen. I 1984 fremkom et radikalt forskjellig ledighets- og arbeidssøkerbilde i Rana-distriktet. Nå praktiserte den lokale hjørnestensbedriften, som direkte og indirekte sysselsatte nærmere 40 prosent av de yrkesaktive i distriktet (Norsk Jernverk), bemanningsreduksjoner gjennom førtidspensjonering og inntaksstopp. *Pulsslagene* eller sesongsvingningene gikk over fra å negere aktiviteten i bygg- og anleggssektoren, til i tillegg

å negere aktiviteten i *undervisnings- og tiltakssektoren*. Når skolen og tiltaksapparatet tok sommerferie i 1984, økte både den registrerte ledigheten og det registrerte tilbudet av arbeid i hele distriktet. Mange ansatte på tiltak tok sommerferie som registrerte arbeidsledige, mens mange skoleungdommer som søkte sommerjobb eller arbeid til høsten, strømmet til arbeidskontoret etter skoleårets slutt. Som elever i videregående skole var disse ungdommene per definisjon sysselsatte arbeidssøkere. Hvorfor gikk de til arbeidskontoret nå når de ikke gjorde det ti år tidligere? Det er antagelig to årsaker til det: Dels maktet arbeidskontoret å formidle sommerjobber. Dels var gulroten tiltakene og bevisstheten om at tenåringer ble prioritert på tiltak i august-september. Da hadde det kanskje ikke så stor betydning at man per dato ikke hadde opptjent dagpengerettigheter.

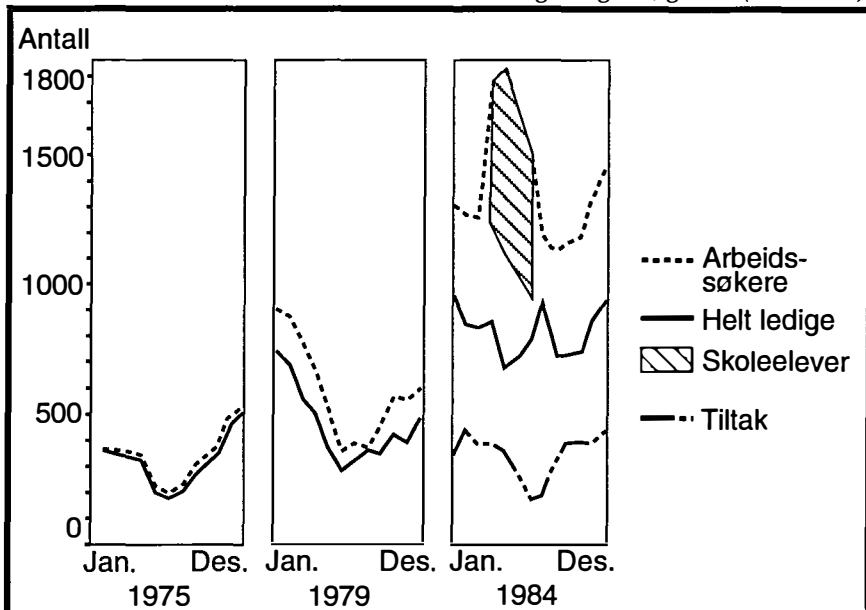
Arbeidsformidlingen regulerte selv tilgangen til et voksende biarbeidsmarked med jobber innen omsorg og vedlikehold, som ble oppfattet som attraktive blant mange arbeidssøkere som hadde problemer med å veksle på det ordinære arbeidsmarkedet, eller som for eksempel ønsket fulltidsbeskjeftigelse fremfor deltidsbeskjeftigelse. Slike observasjoner gav grunnlag for en karakterisering av skolens rolle som nok rystet mange "skolefolk". Skolen var ikke lenger primært et sted å lære for mange tenåringer. Den var også blitt et sted å være, som erstatning for manglende sysselsettingsmuligheter, ja kanskje rett og slett som skjerm (buffer) mot arbeidsledighet.

Figur 1.5A illustrerer dessuten ungdommens tilpasningsevne. Når en tenåring mister et tilbud, finner han/hun noe annet å gjøre. Forvirrer arbeidstilbudet, vil unge arbeidssøkere for eksempel fortsette i videregående skole, eller velge å konkurrere om plasser på det offentlige biarbeidsmarkedet som vokste frem i kjølvannet av den økte ledigheten tidlig på 80-tallet. Rana-undersøkelsen fant ungdommen igjen på strøjobbsmarkedet som bryggesjauere eller som ("svarte") dagmammaer, på praktiske linjer i videregående skole, men fortsatt på hvileløs jakt etter arbeid eller lærlingekontrakt, eller som vedlikeholdsarbeider eller hjemmehjelp på kommunale sysselsettingstiltak. Det var ikke

mange som flyttet ut av distriktet, og de færreste oppholdt seg lenge i arbeidskontorets ledighetskø.

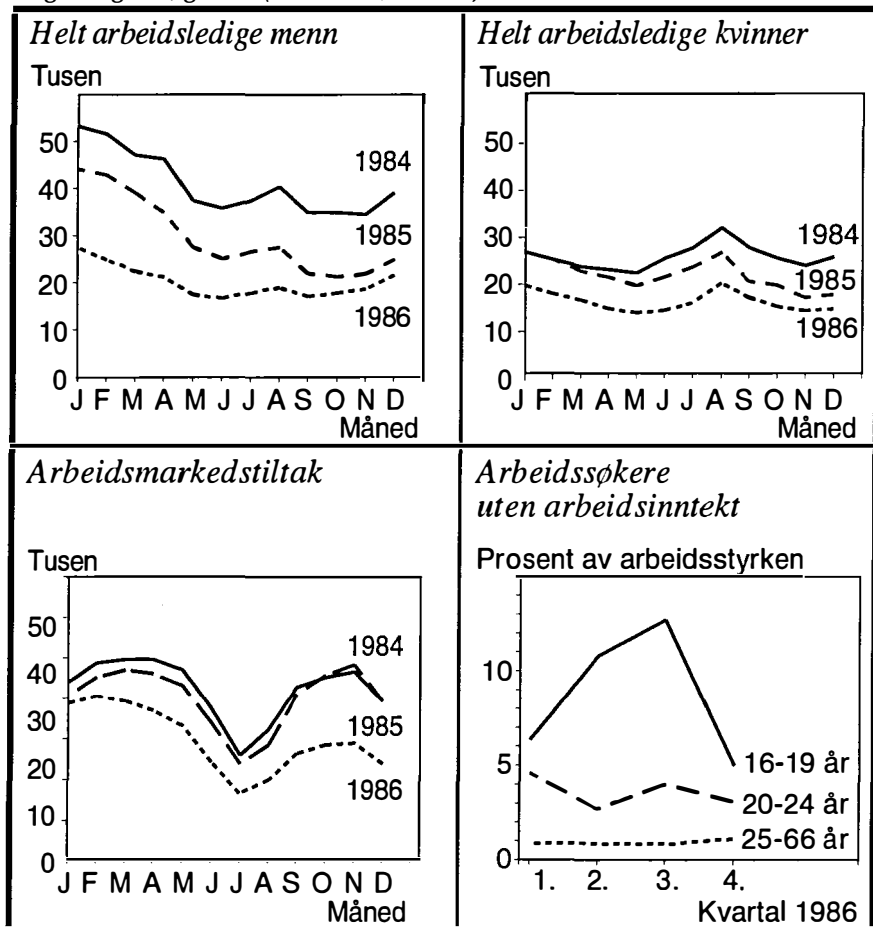
Figur 1.5 De nye pulsslagene på arbeidsmarkedet på 80-tallet.

A: Ekstremstiasjonen: Sysselsatte arbeidssøkere og helt ledige arbeidssøkere i Rana, Hemnes og Nesna i løpet av året 1975, 1979 og 1984. Tiltaksvolum 1984. Antall i 1.000. Kilde: Borgen og Grøgaard (1986: 29).



På landsbasis ser vi tydelig hvordan ledigheten blant voksne kvinner og tenåringer *responderer* på aktiviteten i tiltakssektoren, ja, det er også en tendens til at ledighetsnivået blant voksne menn når et toppunkt midt på sommeren (figur 1.5B). Argumentet for å bruke betegnelsen brutto ledighet er at det finnes en gruppe sysselsatte som befinner seg i randsonen til arbeidsledighet. Samtidig ser vi at det ikke er noen enkel sammenheng mellom størrelsen på det offentlige arbeidsmarkedet og ledighetsnivået i samfunnet. Fra 1984 til 1985 økte tiltakstilbudet nominelt, og ledigheten ble redusert både blant kvinner og menn.

B: Nasjonalt nivå: Registrerte helt ledige kvinner og menn 1984–86 i løpet av året. Sysselsatte på arbeidsmarkedstiltak 1984–86 i løpet av året. Arbeidssøkere uten arbeidsinntekt etter alder 1986 i løpet av året. Kilde: Bogen og Grøgaard (1987: 21, 24–25).



Fra 1985 til 1986 fortsatte ledigheten å avta, men nå parallelt med redusert offentlig arbeidsmarkedsinnsats. Dette indikerer at det er gjennomstrømning fra tiltak til ordinært arbeid, selv når arbeidsmarkedet er meget slakt. Situasjonen er med andre ord aldri helt fastlåst. Samtidig indikerer ledighetsnivåets *sensitivitet*

overfor variasjoner i tiltakstilbudet i løpet av året, at det er noen grupper arbeidstagere som har lavere gjennomstrømning enn andre. Vi har identifisert to slike grupper midt på 80-tallet: *Tenåringer og kvinner*.

Til slutt kan vi nevne at man ikke observerer den tydelige tendensen til at arbeidssøkerkurven topper seg fra april til mai på nasjonalt nivå midt på 80-tallet. Formell jobbsøking blant skoleelever var muligens mer utbredt i Rana-distriktet enn i resten av landet på dette tidspunktet¹⁵.

Vi har forhåpentligvis illustrert at skolen, biarbeidsmarkedet (tiltak), deltidsarbeidsmarkedet og ordinært arbeid henger sammen i en kjede. Tiltakene inngår som et viktig element i dette bildet. Det er også sannsynlig at det er den praktisk orienterte ungdommen som har merket endringene sterkest. I de neste kapitlene undersøkes hvem disse ungdommene er. Der tyr vi også til radikale sammenligninger noen steder, når mønsteret er vagt eller kanskje til og med uklart. Vi trenger ikke å legge skjul på hvor skoen trykker. Vårt mål er å beskrive og forklare seiere og nederlag i skole og arbeid hos et utvalg unge menn som skuer tilbake til tenårene på terskelen til militærtjeneste eller sivil-tjeneste i 1990. Det mest problematiske er selvsagt å forklare seirer og nederlag på arbeidsmarkedet. La oss begynne med det enkleste, og det er seleksjonen i skolen.

¹⁵ Dette kan ha en teknisk forklaring. Rana-distriktet hadde en spesiell alderssammensetning i befolkningen pga. innflyttingsboomen ved etableringen av Jernverket ved inngangen til 50-tallet. Siden unge uetablerte eller unge etablerte (med små barn) er mest mobile, vil slik innflytting produsere nye fødselsboomer med én generasjons mellomrom. Det var ekstremt mange ungdommer i Rana-distriktet midt på 80-tallet. Der man har en annen sammensetning i befolkningen (færre tenåringer), som f.eks. i landet for øvrig, vil mekanismene på ungdomsarbeidsmarkedet være mindre synlige når de sammenstilles med mekanismer på arbeidsmarkedet for voksne mennesker.

Kapittel 2 Sosiale skillelinjer i tenåringenes utdanningsatferd

Samfunnet har pålagt skolen en rekke ulike, og til dels motstridende, oppgaver. Skolen skal formidle verdier som demokratisk innstilling og toleranse, den skal utvikle elevenes evner til kreativitet, selvstendighet og kritisk sans, og den skal utvikle viktige sosiale ferdigheter som samarbeidsevne, høflighet, respekt for andre og punktlighet. Samtidig er skolens viktigste oppgave å tilføre barn og ungdom kunnskaper samt å gradere kunnskaps-tilegnelsen gjennom karaktersetning. Lærernes prestasjonsvurderinger gjør antagelig skolen til samfunnets viktigste *sertifiserings-institusjon*. Med det menes at barn og ungdom utstyres med ”prestasjonssertifikater” som regulerer deres adgang til ulike typer videreutdanning, og dermed også adgangen til ulike segmenter på arbeidsmarkedet, når man med segment refererer til gjennomsnittlige krav til formalkompetanse i ulike yrker. Samfunnet har med andre ord gitt skolen et *janusansikt*. På den ene siden skal den bygge bro mellom, samle og integrere mennesker med ulikt utgangspunkt ved å peke på felles verdier, sosiale ferdigheter og kunnskaper. På den andre siden skal den differensiere de samme individene etter deres evne og vilje til å tilegne seg disse kunnskapene, verdiene og sosiale ferdighetene. Skolen skal skape både likhet og ulikhet på samme tid. Det er sikkert mange årsaker til at skolen er blitt slik, men en viktig grunn er nok det moderne samfunnets ønske om, og behov for, å premiere intellektuell ytelse.

Perioden 1960–80 var kjennetegnet av betydelig vekst i utdanningssystemet både målt i kapasitet og i kroner og øre. Denne perioden var også preget av en dyptgripende skolereform. Norge stod på terskelen til kunnskapssamfunnet. I tillegg til den individuelle betydningen av økt utdanning, kunne man argumentere for at en generell heving av befolkningens kompetansenivå – med vekt på utdanningens allmennfaglige komponent – ville

bidra til økonomisk vekst¹⁶. Med lov om folkeskolen av 1959 la myndighetene grunnlaget for niårig obligatorisk skolegang her i landet. Kommunene fikk ti år på seg til å gjennomføre reformen, og 80 prosent av dem hadde innført ungdomsskolen før fristen (1969)¹⁷. 60- og 70-tallets reformer i den videregående skolen, som kulminerte med lov om videregående opplæring i 1974¹⁸, pekte etter manges oppfatning mot en fremtidig tolvårig

¹⁶ Satsningen på utdanning i hele den industrialiserte verden på 60-tallet ble i litteraturen ofte knyttet til et *politisk* og et *økonomisk* motiv (Lipset i forordet til Boudon 1974A). Det politiske motivet bestod i at skolen ble oppfattet som et virkemiddel til å skape like muligheter for mennesker med svært ulikt utgangspunkt. En forutsetning for såkalt ressurslikhet var at den frivillige skolens kapasitet ble sterkt utvidet. I tillegg måtte samfunnet kompensere for de største ressursforskjellene gjennom ulike støtteordninger, f.eks. behovsprøvde stipendier. Man observerte dessuten at den politiske deltagelsen økte med økende utdanningsnivå. En generell heving av befolkningens utdanning kunne mao. oppfattes som et middel til å styrke samfunnets demokratiske institusjoner. Til slutt kunne man argumentere for at utdanning hadde en verdi i seg selv. Det økonomiske motivet kan knyttes til forestillingen om den menneskelige kapital. Gjennom skolen kunne samfunnet forløse og foredle et arsenal av ubrukt talent og intellektuelle ferdigheter på samme måten som fabrikken foredlet innsatsvarer til sluttprodukter med vesentlig høyere verdi enn summen av kostnadene ved innsatsen (Coleman 1990: 304). Vekstmodeller som fremstilte nasjonalproduktet som funksjon av sysselsettings- og realkapitalmengde vha. en Cobb-Douglas-funksjon opererte med et stort og til dels økende restledd. Selv om man tok alle mulige forbehold ved fortolkningen av denne uforklarte faktoren – det kunne selvsagt være modellspesifikasjonen det var noe galt med –, var det vanskelig å tenke seg at dette restleddet bestod av noe annet enn arbeids- og kapitalinnsats som ikke ble fanget opp når man talte sysselsatte timer og verdsatte råvarer, bygninger, maskiner osv. i faste priser. Bidraget til økningen i BNP som ble knyttet til modellens restledd, ble tolket som et skjult bidrag fra teknisk-organisatoriske fremskritt i samfunnet. Man tenkte seg at disse innovasjonene bestod av fem komponenter, med tydelig referanse til utdanningssystemet: Overflyttingsgevinster, stordriftsfordeler, en bedre politisk og administrativ ledelse i samfunnet, bedre bedriftsledere og sist, men ikke minst en arbeidsstokk med bedre faglige kvalifikasjoner, tilpasningsevne og initiativ (SSB 1965: 81–82).

¹⁷ Oftedal Telhaug (1979: 10). De siste kommunene innførte niårig skole i 1974 (Severeide 1989: 73).

¹⁸ Lov om videregående opplæring ble vedtatt i 1974, men ble først innført etter at et offentlig oppnevnt utvalg hadde utredet en rekke spørsmål knyttet til læreplaner, rammetimetall, kompetansespørsmål, prinsipper for differensierings- (fortsettes...)

skole. Det ville bli svært vanskelig for ungdom å manøvrere seg inn på arbeidsmarkedet hvis de ikke hadde gjennomgått en form for fagopplæring på forhånd. Med lov om videregående opplæring skulle fylkene administrere en integrert videregående skole som plasserte så ulike skoleslag som gymnaset, handelsskolen og yrkesskolen under samme tak.

Man kan diskutere hva som var ”enhetsskolens” motiv, men hensynet til geografisk utjevning (distriktpolitikk) stod nok helt sentralt. Fylkene, og etterhvert de enkelte distriktene, skulle ha et mest mulig likeartet utdanningstilbud også på videregående nivå. Mange politikere var dessuten opptatt av å likestille skoleslag (og dermed elevene og lærerne som befant seg der) som i utgangspunktet hadde ulik status og prestisje¹⁹. En likestilling eller sideordning administrativt, gjerne kombinert med at man reduserte den fysiske avstanden mellom skolene, kunne kanskje motivere praktisk orientert ungdom til å kombinere yrkesutdanning med artium, gjennom la oss si, fireårige eller femårige løp. En av reformgymnasets kongstanker var å åpne for at elever kunne kombinere for eksempel et toårig grunnkurs på et handels- og kontorlag eller et håndverks- og industrifag med et toårig løp på allmennfag etterpå, med artium som naturlig slutt punkt. Utstrakt vandring på kryss og tvers kunne sikkert oppfattes som et problem rent effektivitetsmessig, men noen effektivitetshensyn

¹⁸ (...fortsatt)

og evalueringsordninger osv. Loven ble gjennomført med virkning fra 1. januar 1976 (Se Oftedal Telhaug 1979: 227–229). En annen viktig konsekvens av disse reformene er at et treårig løp på handels- og kontorlag i dag gir generell studiekompetanse. Blegen-utvalget (NOU 1991: 4) diskuterte dessuten om all treårig videregående opplæring (dvs. også yrkesskolene) skulle gi generell studiekompetanse, men flertallet i utvalget gikk imot en ytterligere opprykning av gymnaset gamle kompetansemopol.

¹⁹ Oftedal Telhaug (1979) peker på man eksplisitt betraktet skolen som en sosial omformer i samfunnet. I tre odelstingsproposisjoner tidlig på 70-tallet het det: ”Bred enighet er det vel også om at skolen bør styrke tendensene i retning av mindre klasseskiller og sosiale og økonomiske ulikheter, mer samarbeid og mindre utpreget konkurranse mellom mennesker i vårt samfunn” (Siteret etter ibid: 72–73).

måtte man være villig til å ofre på frihetens og likhetens alter. Vi har sett at man for så vidt oppnådde det man la opp til. På 80-tallet var det utstrakt vandring på kryss og tvers mellom studieretninger og mellom ulike linjer innen studieretningene, men den vandringen man særlig etterspurte, artet seg nok litt annerledes enn man hadde tenkt seg: Elevene vandret ofte den "gale" veien. De tok artium først, og fortsatte deretter på et grunnkurs eller vki på en praktisk linje etterpå²⁰.

La oss begynne diskusjonen av endringene i ungdommens skole- og arbeidsmarkedsatferd på 80-tallet med å skissere rekrutteringen til gymnaset før 1980. Da har vi samtidig et sammenligningsgrunnlag for analysen i de neste kapitlene. Det er to variable kjennetegn ved tenåringene og deres sosiale omgivelser som hjelper oss et stykke på vei: *Foreldrenes yrkesstatus* og elevenes *avgangskarakterer* fra grunnskolen. Var det en tendens til at reformene og de kapasitetsutvidelsene som fulgte med dem, reduserte den sosiale ulikheten i rekrutteringen til teoretisk utdanning på 60- og 70-tallet?

2.1 Sosial utjevning eller ulikhetens reproduksjon?

Andelen artianere i prosent av ungdomskullet (artianerfrekvensen) økte kraftig fra 50-tallet til 80-tallet. Selv om vi må ta forbehold for at det benyttes ulike beregningsmåter i 1951 og i 1978 (tabell 1.1), er forskjellen i artianerfrekvens så stor at den kan kommenteres med styrke. På begynnelsen av 50-tallet prøvde

²⁰ Lauvås (1992) peker på at de toårige grunnkursene ikke ble særlig populære fordi de ga samme (praktiske) kompetanse som ettårige grunnkurs. Dette indikerer at et praktisk valg etter grunnskolen peker sterkt mot yrkeslivet, mens et teoretisk valg fortsatt kan peke både mot yrkeskompetanse og mot studier på høyskoler og universiteter. Vi skal se at det er sterke kognitive eller prestasjonsmessige føringer på dette valget, så det har ikke bare med preferanser å gjøre, men det kommer vi tilbake til i kapittel 3 og i avsnitt 4.1.

én av ti norske ungdommer seg på artium²¹. Tredve år senere var artianerfrekvensen i ungdomsgruppen minst tre ganger så høy (33 prosent av 19-årskullet). Norske tenåringers kunnskapsprofil var med andre ord ikke bare "teoretisert" i løpet av 60- og 70-tallets utdanningsrevolusjon. Det var klare tegn til at preferansene hadde forandret seg. Samtidig kunne man observere at det var ungdom fra sosialgrupper som hadde den klart laveste artianerfrekvensen i utgangspunktet – barn av fiskere, bønder, arbeidere, formenn og håndverkere –, som hadde den raskeste økningen i artianerfrekvensen i løpet av tredveårsperioden. Det var fire til fem ganger så mange artianere i disse sosialgruppene i 1978 som i 1951, mens artianerfrekvensen blant sønner og døtre av for eksempel overordnede funksjonærer "kun" hadde økt med ca. 30 prosent i perioden. Det forhindret ikke at den sosiale rekrutteringen til artium også var svært skjev i 1978, men det var tross alt tegn på at samfunnets satsning på utdanning ikke bare økte artianerfrekvensen generelt sett. Satsningen hadde også redusert de sosiale forskjellene i rekrutteringen til artium og dermed (potensielt) til studier på universitets- og høyskolenivå.

Det er en hake ved dette resonnementet: Det baseres på en bestemt norm for sammenligning som faktisk kan diskuteres. Hernes og Knudsen (1976) kaller normen den *konservative grunnlinje*. Poenget med å sammenligne veksttakten i ulike sosialgrupper er at man utvikler et mål på endringer i ulikhet over tid, som særlig premierer vekst i grupper som i utgangs-

²¹ Hvis vi legger en utvalgsundersøkelse fra reallinjen i Oslo på 60- og 70-tallet til grunn (2.618 elever), var det gjerne mellom 10 og 20 prosent av artianerne som strøk til artium på denne tiden. De fleste forsøkte seg på nytt, og minst halvparten av de iherdige elevene klarte det til slutt. Vi kan mao. regne med at rundt 90 prosent av artianerne tok artium etter gjentatte forsøk. Mellom 30 og 40 prosent av alle elevene som begynte i første klasse (gymnasiaster) falt fra underveis pga. stryk, eller fordi de sluttet frivillig (Kilde: "Kan en filolog bli en god realist?", Grøgaard 1991, upublisert). Lauvås (1992: 13) rapporterer at ca. 68 prosent av de avgangselevne som kom inn på allmennfaglig studieretning høsten 1980 (hele landet) nådde 12. klassetrinn, mens altså Blegenutvalget anslår at 90 prosent når 12. klassetrinn på slutten av 80-tallet, men da uten at alle 90 prosent fullfører i alle fag i løpet av de tre første årene etter grunnskolen.

Tabell 2.1 Artianerfrekvensen 1951, 1963 og 1978 etter hovedforsørgers yrke. Prosent av årskull.

Hovedforsørgers yrke*	Artianerfrekvens**			Grunnlinje 51-78***		
	1951	1963	1978	UAVH	KONS	RAD
Fisker	2	3	13	11	5,5	0,1
Arbeider og formann	4	8	21	17	4,3	0,2
Selvstendig i jord- og skogbruk	5	8	27	22	4,4	0,2
Håndverker	6	22	32	27	4,3	0,3
Selvstendig i industri osv.****	18	38	42	24	1,3	0,3
Underordnet funksjonær	25	25	42	17	0,7	0,2
Overordnet funksjonær****	48	60	62	14	0,3	0,3
Alle	9	16	33	24	2,7	0,3

Tabellforklaring:

* Hovedforsørgers yrke i 1951 og 1963 og fars yrke i 1978.

** Frekvensene i 1951 og 1963 er hentet fra Vangsnes (1967). Forfatteren understreker at beregningene er usikre. Aamodt (1982) angir frekvensen i 1978 som artianere i prosent av 19-årskullet.

*** Grunnlinje 51-78: Sammenligner artianerfrekvensen i 1951 og 1978. UAVH refererer til prosentdifferansen. KONS refererer til et mål (konservativ grunnlinje) som dividerer prosentdifferansen med artianerfrekvensen i 1951. Den konservative normen for sammenligning premierer økninger når utgangspunktet er lavt. RAD refererer til en radikal norm for sammenligning (radikal grunnlinje). Her premieres økninger i artianerfrekvens når utgangspunktet er høyt. RAD angir prosentdifferansen mellom 1978 og 1951 dividert med det som gjenstår for at frekvensen når 100 prosent (100 prosent minus frekvensen i 1951).

**** Selvstendige i industri osv.: Omfatter selvstendige i industri, handel, skipsfart, finansvesen. Overordnede funksjonærer: Omfatter overordnede funksjonærer, akademikere, lærere og selvstendige i immaterielle erverv.

Kilde: Aamodt (1982: 81)

punktet har det laveste nivået (KONS i tabell 2.1). Det kan tenkes to premisser for å velge dette målet på endringer i ulikhet. For det første kan noen utdanningsvalg oppfattes som overskri- dende, mens andre følger mer "naturlig" av den enkeltes sosiale utgangspunkt. Den konservative normen for sammenligning over

tid forutsetter implisitt at det er naturlig for ungdom å velge sitt eget utgangspunkt, og den premierer særlig endringer som avviker fra (reproduksjons)formelen *skomaker bli ved din lest*. For det andre forutsettes det at det kulturelle og kognitive potensialet er enormt i alle sosiale sjikt. Det kan være interesser (verdier) og ikke legning (kulturell og kognitiv kapital) som hindrer sosial utjevning i rekrutteringen til teoretisk utdanning. Dermed blir den raske veksttakten i artianerfrekvensen blant ungdom fra miljøer dominert av manuelt arbeid det interessante i tabellen. Det er disse endringene som skal vektlegges, og ikke det faktum at sønner og døtre av overordnede funksjonærer og selvstendige i immaterielle erverv øker sin artianerfrekvens fra 48 til 62 prosent mellom 1951 og 1978. Bruken av ett bestemt mål (veksttakten) baseres ikke bare på en vurderingsnorm, den baseres også på påstander om hva rekrutteringsforskjeller skyldes, det vil si på påstander om hvordan dette bestemte sosiale fenomenet er²².

Hvis en *radikal norm* legges til grunn for vurderingen (RAD i tabell 2.1), kan man faktisk argumentere for at forskjellene i rekrutteringen til artium er blitt større som følge av utdanningsrevolusjonen. Nå beregnes endringen i prosentpoeng som andeler av det som gjenstår før artianerfrekvensen i sosialgruppene er 100 prosent. Målet på hvordan ulikheten utvikles over tid premierer sosialgrupper som øker sin artianerfrekvens når de har høy andel artianere i utgangspunktet. Et argument for å tenke slik kan være at siden utvelgelsen i skolen er basert på dokumenterte kognitive ferdigheter (karakterer), og disse ferdighetene gjerne er normalfordelt i hvert enkelt sjikt (selv om gjennomsnittet kan være svært forskjellig), vil grupper som har høy artianerfrekvens i utgangspunktet før eller siden stange hodet i prestasjonstaket. Enhver økning i sosiale sjikt med høy artianerfrekvens i utgangspunktet, skal telle mer enn en tilsvarende økning (i prosentpoeng) i grupper som har et stort uforløst kognitivt potensial. Utviklin-

²² Det kan mao. også være et ontologisk premiss for valget av ett bestemt mål på hvordan ulikhet utvikles over tid.

gen etter 1950 indikerer at ulikheten i det minste er stabilisert. Vi observerer *ulikhetens reproduksjon*²³.

Et tredje mål på utviklingen av sosial ulikhet over tid (UAVH) tar verken hensyn til artianerfrekvensen i 1951 eller til hvor mye som gjenstår for at frekvensen skal nå 100 prosent. Prosentdifferansene indikerer at det er *sosiale sjikt med middels frekvens i 1951* (selvstendige i primærnæringene, håndverkere og selvstendige i industri, handel, skipsfart osv.) som har den raskeste økningen i sin andel av artianerne frem til 1978. Sosialgruppene arbeidere, formenn og fiskere kommer ikke bedre ut enn de sosialgruppene som hadde den desidert høyeste artianerfrekvensen i utgangspunktet (underordnede og overordnede funksjonærer). Nå teller alle individer likt uansett om de tilhører sosialgrupper med høy eller lav frekvens i 1951. Endringsmålet kan være basert på følgende tankegang: Hvis ungdom gis bedre muligheter til å velge teoretisk utdanning fordi kapasiteten utvides, vil man møte både verdibarrierer og ressursbarrierer, og det er kanskje ikke så rart at man observerer størst endring i de sosiale sjiktene som både har et uforløst kognitivt potensial og som ikke kjennetegnes ved de største verdi- eller interessebarrierene i utgangspunktet. Høystatusgruppene stanger antagelig i ressurs- eller prestasjonstaket, mens lavstatusgruppene fortsatt stanger i verdi- eller interessedaket. Boudon (1974A) ville antagelig sagt at vi støter på to ressursbarrierer: En kognitiv (høystatusgruppen) og en sosioøkonomisk (lavstatusgruppen).

Når man ikke kan opptre objektivt fordi premissene for konklusjonen har normativ karakter – noe som ofte er tilfellet i samfunnsfagene – heter det seg at man bør opptre balansert²⁴. Et pragmatisk kriterium på balanse, kan være å gi de ulike vurderingsnormene lik vekt. Den som ønsker utjevning, vil både være konfrontert med barrierer som refererer til sosialt differensierte preferanser (interesse) og barrierer som refererer til fordelin-

²³ Hernes og Knudsen (1976: 39ff.).

²⁴ Kriteriet om fairness (se Silberman 1970).

gen av prestasjoner innen og mellom ulike sosiale sjikt (legning), og vi lar de to barrierene telle likt. Hvis man gjør det, er det den konservative grunnlinjen som dominerer det samlede anslaget (og dermed konklusjonen), fordi den utjevningstendensen som fremtrer av dette målet synes å være klart større enn den ulikhetstendensen som fremtrer av den radikale grunnlinjen. Den pragmatiske konklusjonen blir med andre ord at det har vært utjevning som følge av 60- og 70-tallets satsning på utdanning, men at utjevningen kanskje ikke har vært så stor som en ren sammenligning av veksttakten i ulike sosiale sjikt indikerer²⁵.

La oss nå gjøre et dykk blant artianerne på slutten av 70-tallet, for å se nærmere på hvordan barrierene mot sosial utjevning i rekrutteringen til teoretisk utdanning (og dermed i rekrutteringen til praktisk utdanning og arbeid) virker når de sammenstilles systematisk.

2.2 Valgeffekten: Skomaker bli ved din lest

Aamodt (1982) analyserte sosial ulikhet i utdanning blant avgangselevne fra grunnskolen i 1974. Han benyttet Skredes statusinndeling (Skrede 1971) med fars yrke som indikator: Sosialgruppe 1, som omfatter 18 prosent av fedrene med oppgitt yrke i 1974, består i hovedsak av høyere funksjonærer, personer i akademiske yrker og bedriftsledere. La oss kalle disse fedrene *akademikere*. Sosialgruppe 2 (19 prosent) inneholder stort sett

²⁵ Man kan fortsatt protestere ved å peke på at målene har ulik skala. Det radikale målet varierer mellom -1 og 1, mens de to andre varierer mellom -100 og 100, når vi bare ser på initialtilstander som har minst en prosents frekvens i utgangspunktet. Hvis det konservative målet skaleres slik at en økning fra 1 prosent initialt til 100 prosent i slutttilstanden ikke belønnes med scoren 100, men med scoren 1, vil tvert imot den radikale grunnlinjen dominere de fleste "balanserte" mål på utjevning. Da vil en endring i score fra 0,003 til 0,055 mellom ytterpunktene på den konservative grunnlinjen i tabell 2.1 fortone seg som mindre enn en økning fra 0,1 til 0,3 langs ytterpunktene på den radikale grunnlinjen i tabellen, og da er vi like langt!

midlere og lavere funksjonærer, men også manuelt arbeid som krever spesialkompetanse (for eksempel finmekanisk arbeid). Sosialgruppe 3, som er den dominerende sosialgruppen blant fedrene i 1974 (46 prosent), består i hovedsak av faglært manuelt arbeid. Her finner vi mange håndverkere, industriarbeidere og selvstendige i primærnæringene (med unntak av fiskere), men også lavere funksjonærer i offentlig sektor og privat næringsliv. Sosialgruppe 4 (16 prosent) består av industriarbeidere, ansatte i personlig og privat tjenesteyting, ansatte i primærnæringene og selvstendige fiskere. La oss kalle disse fedrene *arbeidere*. Skredes statusinndeling er noe mer følsom overfor en rangering av yrker etter det kompetansenivået yrket forutsetter og etter hvit- og blåsnippdimensjonen, enn overfor yrkets plassering i arbeidsmarkedets autoritets- eller innflytelseshierarki (ledelsesdimensjonen)²⁶. Når vi sammenligner ytterpunkter på statusinndelingen (sosialgruppene 1 og 4), er det ikke urimelig å si at vi sammenligner fedre som fra en ledende posisjon utfører et godt betalt, ikke-manuelt arbeid på høyeste kompetansenivå, med fedre som utfører et lavt lønnet, ufaglært, manuelt arbeid i en underordnet stilling.

Utvelgelsen til teoretisk videreutdanning (gymnas) etter grunnskolen i 1974 foregikk i to etapper. Etter 7. klasse valgte elevene kursplan i fire skriftlige hovedfag (tabell 2.2). Dette

²⁶ Skrede (1971) inndelte norske yrkesbetegnelser på to siffernivå i fire statusgrupper etter en faktorscore på ni dimensjoner, basert på bl.a. inntekts- og utdanningsdata fra 1960. Selv om datagrunnlaget er gammelt og gruppeinndelingen relativt grov, fanger Skredes statusmål inn sentrale status- og inntektsforskjeller også i dagens samfunn. I dette essayet benyttes i tillegg Statistisk Sentralbyrås og Lafferty og Knutsens klassifisering av yrkesstatus på tresiffernivå. I den tidligere nevnte utvalgsundersøkelsen fra gymnaset i Oslo på 60- og 70-tallet (nå, 2.200 elever med registrert yrke på faren), er korrelasjonen mellom Skredes statusscore og Statistisk Sentralbyrås rangering av yrkene etter *arbeidets art* (manuell lavere enn ikke-manuell), det *kompetansenivået* yrket forutsetter (ufaglært, faglært, postgymnasial og akademiker), og om yrket er *ledende* eller underordnet (underordnet, leder noen få, er leder) som følger:

Skredes indeks	SSBs klassifisering etter		
	kompetanse	arb.art	ledelse
	.78	.65	.49

kursplanvalget var nødvendigvis ikke uttrykk for elevenes karakterer i barneskolen, men lærerne anbefalte utvilsomt kursplaner etter en prestasjonsvurdering²⁷. Gymnaset rekrutterte deretter elever med høyeste kursplan fra 9. eller 10. klasse etter en ny prestasjonsvurdering (figur 2.1). Elever som valgte kursplan 2 eller lavere på ungdomsskolen kunne enten velge et ”modningsår” i 10. klasse eller på en folkehøyskole – fortrinnsvis for å forbedre sitt prestasjonsnivå eller for å øke kursplannivået –, eller de kunne velge yrkesutdanning eller arbeid (inkludert ledighet).

Kursplanvalget i 7. klasse var sterkt sosialt betinget. Hvis far var akademiker (sosialgruppe 1), valgte 78 prosent av elevene høyeste kursplan på ungdomsskolen. Hvis far var arbeider (sosialgruppe 4), valgte 64 prosent av elevene mindre krevende kursplaner. Elever fra de to andre sosialgruppene plasserte seg pent mellom disse ytterpunktene. Dette er den første kraftfulle indikatoren på et *valg* etter formelen *skomaker bli ved din lest*, og denne ”skomakereffekten” gjorde seg altså gjeldende allerede på barnetrinnet i grunnskolen.

Den sosiale effekten på kursplanvalget i 7. klasse repeteres når vi sammenligner avgangselevenenes hovedbeskjeftigelse umiddelbart etter avsluttet grunnskole i sosialgruppe 1 og 4, men nå observeres en avskalling på henholdsvis 18 og 20 prosent(poeng) fra de to sosialgruppene ved overgangen til gymnas (figur 2.1). To av fem avgangselever med bakgrunn fra et arbeidermiljø som valgte høyeste kursplan to år tidligere, gikk rett inn i gymnaset

²⁷ Det kan godt hende at lærerens anbefaling fungerte som sterkere premissleverandør i lavstatushjem enn i høystatushjem, og at selve anbefalingen varierte med elevens kjønn og status i alle prestasjonssjikt. I sin undersøkelse fra Bergen i 1974 dokumenterte Hernes og Knudsen (1976: 20ff.) at lærerens forventninger om gymnas blant avgangselevne varierte betydelig med elevens kjønn og sosiale status. Lærerne forventet at ca. tre av ti lavstatusjenter med høyeste kursplan skulle fortsette på gymnaset, mot ca. seks av ti høystatusjenter (som hadde høyest forventningsscore av alle). Variasjonsbredden er antagelig større enn prestasjonsforskjellen mellom de to elevgruppene. Det er ikke urimelig å anta at denne sosiale effekten også kan påvirke lærerens anbefaling av kursplan etter 7. klasse, men vi tviler på at den er sterk nok til å true den underliggende sammenhengen mellom prestasjoner og anbefalt kursplan.

Tabell 2.2 Kursplan blant avgangselever fra grunnskolen i 1974 etter fars yrkesstaus. Prosent.

Kursplan	Sosialgruppe (Skredes inndeling)			
	Lavest	Høyest	
	Sosgr4	Sosgr3	Sosgr2	Sosgr1
Mest krevende	36	40	60	78
Plan 2	15	16	17	11
Lavere	49	44	23	11
100%=	8467	24741	9989	9458

Tabellforklaring:

Mest krevende kursplan består av kursplan 3 i matematikk, norsk og engelsk og av kursplan 2 i tysk.

Kilde: Aamodt (1982: 187–189).

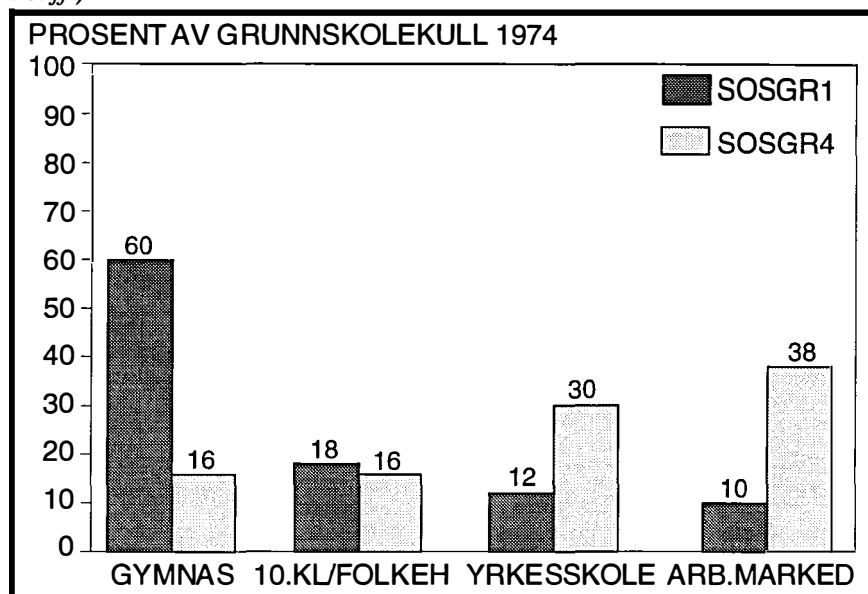
samme høst, mot fire av fem avgangselever med bakgrunn fra akademikermiljø. Året etter vil gymnaset rekruttere en del av elevene som valgte et modningsår i 10. klasse eller på en folkehøyskole høsten 1974²⁸. Siden dette valget har stor betydning for utsiktene til å få ikke-manuelt arbeid som voksen, bekrefter figuren inntrykket av at elevene valgte sitt eget utgangspunkt på 70-tallet.

Hvis vi forutsetter at halvparten av 10. klassingene kvalifiserer seg for gymnaset neste år, uansett sosial bakgrunn og tidligere prestasjonsnivå, kan vi konkludere slik:

– Mens minst 70 prosent av guttene og jentene som vokste opp i et akademisk miljø, valgte teoretisk videreutdanning etter grunnskolen midt på 70-tallet, valgte minst 70 prosent av ungdommene fra et arbeidermiljø praktisk utdanning eller praktisk arbeid etter grunnskolen på samme tidspunkt.

²⁸ I sosialgruppe 1 valgte 16 prosent av avgangskullet 10. klasse, mens to prosent valgte folkehøyskole i 1974. I sosialgruppe 4 valgte 14 prosent 10.klasse og to prosent folkehøyskole høsten 1974. De to andre statusgruppene avviker lite fra dette mønsteret.

Figur 2.1 Hovedbeskjeftigelsen per 1. okt. i avgangskullet fra grunnskolen 1974 etter ytterpunktene i statushierarkiet. Prosent. Kilde: Aamodt (1982: 187ff.).



– Så lenge skolen praktiserte en inndeling av elevene etter kursplaner i ungdomsskolen, var i realiteten løpet lagt ved overgangen mellom barneskole og ungdomsskole. De sosiale forskjellene som ble synliggjort gjennom dette valget, ble repetert når elevene skulle orientere seg mot utdanning og arbeid etter grunnskolen.

Avgangselever fra de to andre sosialgruppene tilpasser seg igjen pent mellom disse to ytterpunktene. Et annet interessant sosiologisk trekk ved denne observasjonen, er at når det skjer endringer på ungdomsarbeidsmarkedet etter 1975, vil disse endringene påvirke ungdom fra ulike sosiale lag ulikt. Det stilles for eksempel størst krav til omstillingsevnen blant ungdom med lav sosial status når det tradisjonelle arbeidsmarkedet forvirrer på 80-tallet. Har disse ungdommene tatt spranget over i teoretisk

utdanning? For å kunne gjøre det, må de eventuelt overskride en annen barriere som også har fått et navn: *Prestasjonseffekten*.

2.3 Prestasjonseffekten

Når man skisserer en seleksjonsprosess, bør man selvsagt ta utgangspunkt i selve utvelgelseskriteriet. Det syndet vi for så vidt mot i forrige avsnitt. Skolen selekterer ikke sosial bakgrunn. Skolen selekterer prestasjoner, men prestasjonsforskjellene *arter seg* i praksis som statusforskjeller. Det vi kalte valgeffekten i avsnitt 2.2 er i høy grad en brutto valgeffekt ved at den bærer i seg blant annet en ulik fordeling av prestasjoner i ulike sosiale sjikt. Det er først når vi har rensset valget for innflytelsen fra prestasjonsnivået, at vi kan snakke om sosialt betingede preferanser, eller om man vil, en netto valgeffekt.

Tabell 2.3 Prestasjonsnivået på høyeste kursplan i avgangsklassen fra grunnskolen 1974 etter avgangselevenenes sosiale status. Prosent.

Prestasjonsnivå	Sosialgruppe (Skredes inndeling)			
	Lavest	Høyest	
	Sosgr4	Sosgr3	Sosgr2	Sosgr1
3,5+ (Høyt)	29	29	33	42
2,5–3,4 (Middels)	55	55	50	45
2,4– (Lagt)	16	16	17	13
100%=	3006	9919	5977	7364

Kilde: Aamodt (1982: 187–189).

Den sosiale utvelgelsen via elevenes karakterer som lå til grunn for elevenes (foreldrenes) kursplanvalg i 7. klasse på barneskolen, fortsatte på høyeste kursplan i 8. og 9. klasse på ungdomsskolen (tabell 2.3). Det var for eksempel 13 prosentpoeng flere (45 prosent flere) høystatuselever enn lavstatuselever som fikk gode samlekarakterer (3,5+) på høyeste kursplan i avgangs-

klassen i 1974. Prestasjonseffekten virker med andre ord på samme måte ved hver korsvei, og det er ikke nødvendigvis ett enkelt trinn i utvelgelsesprosessen som blir avgjørende. Det er *hopningseffektene* eller summen av tilsynelatende små forskyvninger over flere år, som produserer den store forskjellen til slutt – nærmest etter ordspråket at én svale skaper ingen sommer, men (underforstått) er de mange nok så kommer den! Sammenligning av ulikhet i rekrutteringen til forskjellige trinn i utdanningssystemet over landegrensene, viser da også at kompliserte seleksjonssystemer (mange korsveier) gjerne får sterkere sosiale rekrutteringsvirkninger enn systemer som sjikter elever etter prestasjoner i færre etapper (Lauvås 1992: 79). Boudon (1974A: 74) kaller sammenhengen mellom oppvekstmiljø og prestasjonsnivå eller utdanningsutbytte, for *primæreffekten* av status på utbyttet av utdanning (Se også Pawson 1989: 180ff.)²⁹.

I figur 2.2 sammenstilles gymnasfrekvensen blant akademikerbarn og arbeiderbarn med høyeste kursplan etter deres prestasjonsnivå i tre prestasjonssjikt. Figuren gir grunnlag for å trekke to konklusjoner:

- Hvis elevene tilhørte prestasjonseliten i klassen, valgte også åtte av ti arbeiderungdommer gymnas i 1974. Hvis prestasjonsnivået var lavt, valgte analogt åtte av ti akademikerungdommer noe annet enn gymnas i 1974.
- For at et flertall høystatusungdommer skulle velge gymnas fremfor alle andre alternativer midt på 70-tallet, var det tilstrekkelig at de tilhørte klassens ”middelhavsfarere” rent prestasjonsmessig. For at et flertall blant arbeiderungdommen skulle foreta det samme valget, måtte skolen signalisere at de tilhøre klassens ”dukser” rent prestasjonsmessig.

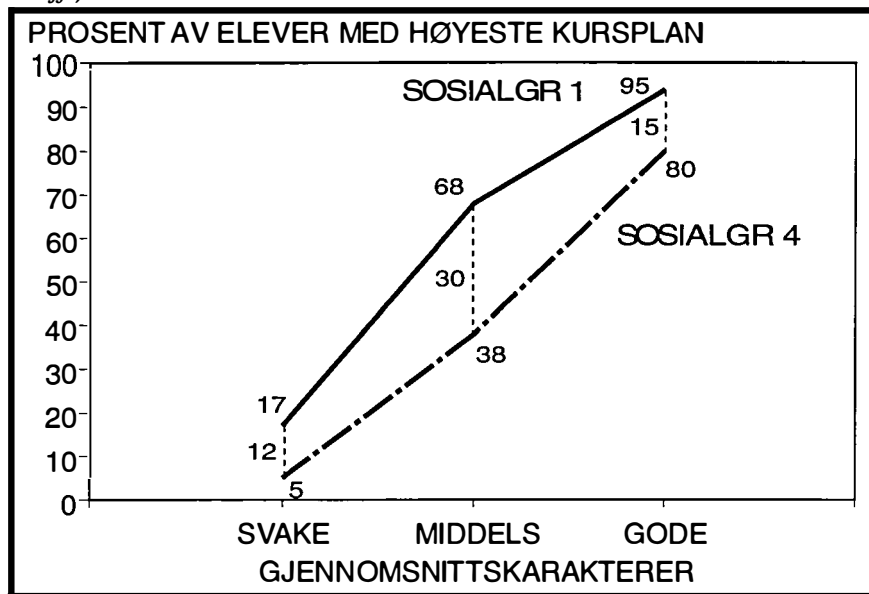
²⁹ Generelt, effekten av oppvekstvilkår på barns og ungdoms evner og intelligens målt ved standardiserte kunnskapsprøver, IQ-tester. I kapittel 3 skal vi se at sammenhengen mellom alminnelig evnenivå og foreldrenes yrkesstatus er relativt sterk. Hernes og Knudsen (1976: 26) kaller primæreffekten for evneeffekten.

Dette er to meget viktige observasjoner, fordi de indikerer at når avgangselevne foretok det viktige valget etter ungdomsskolen, var det tilsynelatende ikke den ting i verden, det være seg verdisyn eller foreldrenes intellektuelle og økonomiske ressurser, som hindret et overveldende flertall av arbeiderguttene og -jentene i å foreta et overskridende valg bare prestasjonsnivået var godt nok. Hvis prestasjonsnivået bare var svakt nok, valgte også et overveldende flertall av høystatusungdommen noe annet enn det faren valgte en generasjon tidligere. Samtidig måtte prestasjonssignalene være sterkere for at arbeiderungdommen skulle foreta et sosialt overskridende valg, enn for at akademikerungdommen skulle velge sitt eget utgangspunkt. Hvis vi tillater oss en spissformulering, kan man kanskje si: *Man velger det man har fått klare signaler om at man kan best, men oppfatningen av styrken i signalet er tilsynelatende sosialt betinget.* Boudon (1974A) kaller den kombinerte effekten av prestasjoner (utdanningsutbytte) og oppvekstmiljø (status) på tilbøyeligheten til å velge videre utdanning, fortrinnsvis teoretisk utdanning, for *sekundæreffekten* av status på ungdommenes utdanningsorientering.

Når dette er sagt, bør vi tilføye følgende: For det første stod tilsynelatende både teoretisk og praktisk utdanning på menyen i alle sosiale sjikt og i alle prestasjonssjikt midt på 70-tallet. En bestemt sosial bakgrunn og/eller et bestemt prestasjonsnivå var verken en tilstrekkelig eller en nødvendig betingelse for å foreta et bestemt utdanningsvalg som 16-åring, eventuelt, for å bli tatt opp som gymnaselev, slik vi har gruppert prestasjoner og status. Sosial bakgrunn og karakterer la imidlertid ganske klare føringer på hvor mange som valgte noe annet enn det flertallet valgte. Det er med andre ord tale om graderinger³⁰. For det andre er det

³⁰ Boudon (1974B) kaller dette "de små sammenhengene". Termene umulig og mulig som inngår i definisjonen av formallogikkens grunnbegreper som ekvivalens og implikasjon, må som regel erstattes med termene sjelden og ofte når våre ideer og forestillinger (teorier) konfronteres med "virkelighetens verden".

Figur 2.2 Gymnasfrekvens i sosialgruppe 1 og 4 (ytterpunkter) fra grunnskolekullet 1974 etter elevenes gjennomsnittskarakterer. Prosent av elever med høyeste kursplan i skriftlige hovedfag. Kilde: Aamodt (1982: 187ff.).



fortsatt en betydelig uforklart statistisk effekt i modellen, som det ikke redegjøres for ved å peke på elevens status og prestasjonsnivå. Uklarheten slår ut med full styrke i det midterste prestasjonssjiktet. Det er et betydelig antall elever med middels karakterer som velger noe annet enn gymnas selv om far har høyeste status, og som velger gymnas selv om far har laveste sosiale status. "Statistikeren" ville kanskje sagt at det var store (og interessante) skillelinjer i utdanningspreferanser innen status- og prestasjonssjiktene og ikke bare mellom dem, mens "fenomenologen" antagelig ville sagt at når man prøver å forklare utdanningsvalg, vil selv så sterke indikatorer som sosial status og prestasjoner måtte sidestilles med påpekningen at individuell handling til syvende og sist må forklares individuelt (Luckmann (red.) 1978: 8–9). Det gjenstår med andre ord en del arbeid før

dette viktige skolevalget er forklart, statistisk sett, men vi er altså kommet et stykke på vei³¹. Vi kan bruke Mertons (1967: 73ff.) begrepspar manifest og latent for å beskrive den parallelle status- og prestasjonsutvelgelsen i skolen. En differensiering av elever etter deres evne og vilje til å tilegne seg et sett felles kunnskaper er et uttalt (manifest) formål i skolen. At dette samtidig innebærer en utvelgelse av sosial bakgrunn, er en underliggende, ikke-intendert (latent) konsekvens av det uttalte formålet. Bourdieu uttrykker seg slik:

”Når individer sammenføres til en klass som konstruerats med utgangspunkt från ett särskilt förhållande (...) bär de – förutom de relevanta egenskaper som ligger til grund för deras klassificering – i själva verket alltid med sig *sekundäregenskaper*, vilka på så sätt smuglas in i förklaringsmodellen (...) (A)tt kräva en bestämt examen kan vara ett sätt att kräva ett bestämt socialt ursprung (...) Det samband som råder mellan till och med den mest uberoende av de ”uberoende” variablarna och den ena eller andra attityden eller praktiken, göm-

³¹ La oss ta et enkelt eksempel med utgangspunkt i de observerte frekvensene i figur 1.2: Anta at svake prestasjoner på høyeste kursplan i 9. klasse impliserer av avgangselevene enten velger praktisk eller et modningsår samme høst. Det er nesten riktig. I det midtre prestasjonsskiktet velger 68 prosent av høystatusungdommen gymnas mot 38 prosent av lavstatusungdommen. I det øverste prestasjonsskiktet er gymnasfrekvensen hhv. 95 prosent og 80 prosent i de to statusgruppene. Effekten på tilbøyeligheten til å velge gymnas under disse forutsetningene er (jf. Hernes essay i Uglevik Larsen, 1976):

- * Prestasjonseffekten, netto; $(1/2)((95-68)+(80-38))\%=34,5\%$
- * Valgeffekten (statuseffekten), netto; $(1/2)((95-80)+(68-38))\%=22,5\%$
- * Samspill, statuseffekt på effekten av prestasjoner eller omvendt; $(1/2)((95-80)-(68-38))\%=-7,5\%$
- * Uforklart rest; $(1/2)(38+68+80-95)\%=45,5\%$

Sum, netto prestasjoner, netto status, samspill og uforklart rest: 95%

Siden gymnasfrekvensen blant prestasjonseliten i den høyeste statusgruppen er summen av de fire effektene, har vi samtidig kontrollert at vi har regnet riktig. Uforklart rest er under de ovennevnte forutsetningene (prestasjonsnivået er middels eller høyere) et utgangspunkt for sammenligning, en tilbøyelighet til å velge gymnas fremfor alle andre alternativer som det ikke redegjøres for av de individuelle kjennetegnene som spesifiseres i modellen. Denne uforklarte effekten er til og med større enn prestasjonseffekten i eksemplet.

mer på et underjordisk nettverk av statistiske relasjoner” (Broady og Palme (red.) 1986: 245–247).

Det er først når vi kjenner deler av denne underjordiske eller latente strukturen at vi kan begynne å reflektere over hva en statusforskjell eller en prestasjonsforskjell betyr. La oss nå prøve å avdekke biter av denne latente strukturen.

2.4 Faktorer som kaster lys over prestasjonsforskjeller i grunnskolen

Vi har sett at ulik fordeling av karakterer i ulike sosiale sjikt er en viktig kilde til sosial ulikhet i rekrutteringen til teoretisk videreutdanning og dermed til den delen av arbeidsmarkedet som er regulert av bestemte krav til teoretisk kompetanse. Vi kan nå spørre hva vi vet om kilden til disse prestasjonsforskjellene. Knudsens (1980) undersøkelse av avgangselevne fra ungdomsskolen i Bergen i 1974 peker på fem andre kilder til prestasjonsforskjeller enn sosial status, som dessuten hjelper oss til å forstå hvordan statusforskjeller arter seg i praksis når vi studerer virkningen av status på utbyttet av skolegangen (tabell 2.4).

Tabell 2.4 uttrykker at et utvalg avgangselever som er helt like i familieressurser (les: status)³², prestasjonsforventninger, arbeidsinnsats, fritidsaktiviteter og søskenressurser, har 45 prosent mindre variasjon (varians) i prestasjoner i 9. klasse enn et vilkårlig utvalg elever etter de samme variable kjennetegnene ved individene. 45 prosent ”forklart varians” er mye i en modell med

³² Denne indikatoren på sosial bakgrunn omfatter flere aspekter ved oppvekstvilkårene enn de som inngår i f.eks. Skredes statusindeks. Knudsen operasjonaliserer fars yrkesposisjon, foreldrenes kunnskaper, foreldrenes språklige ressurser og familiens økonomi og livsstil. ”Grad av boklighet i hjemmet”, foreldrenes utdanning og inntekt inngår f.eks. i denne ressursindeksen (ibid: 100 ff.). Coleman m.fl. (1966: 299) kaller dimensjonene objektive bakgrunnsfaktorer. Vi leser dem som sosial status, fordi vi kan regne med at de er høyt korrelert med en inndeling av oppvekstvilkår etter fars yrkesstatus.

Tabell 2.4 Forhold som kaster lys over prestasjonsforskjeller siste år i grunnskolen. Økning i forklaringskraft som økning i forklart varians i prosent. Trinnsvis regresjon. Kilde: Knudsen (1980: 327). Netto effekt kontrollert for faktorens rekkefølge i modellen i parentes (Pri-kvadrat).

Uavhengige variable	Rekkefølge	Varians (%)	(Pri-kvadrat)
*Familieressurser	1	17	(17)
*Foreldrenes prestasjonsforventning	2	25	(9)
*Elevenes prestasjonsforventning	3	30	(7)
*Arbeidsinnsats	4	36	(8)
*Fritidsaktiviteter	5	39	(6)
*Søskenressurser	6	45	(10)

Tabellforklaring:

Forklart varians angir den delen av variasjonen på den avhengige variabelen (prestasjonsforskjellene) som fanges opp av den beste lineære kombinasjon av verdiene på de uavhengige variablene (regresjonen). Best betyr den rette linje som minimerer de kvadratiske avvikene mellom faktiske observasjoner av elevenes prestasjonsnivå og estimert prestasjonsnivå vha. regresjonslinjen, dvs. som predikerer prestasjonsnivået ved hjelp av kombinasjoner av familieressurser, forventninger, arbeidsinnsats, fritidsaktivitet osv. Pri-kvadratet er et effektmål som angir økningen i forklaringskraft (forklart varians) når man innfører en ny uavhengig variabel i modellen og dividerer økningen med den uforklarte variasjonen (variansen) som gjenstår før variabelen ble inkludert i modellen. Dette målet tar hensyn til at variable som er korrelert innbyrdes, får større effekt (netto) når de legges inn tidlig enn sent i modellen. Pri-kvadratet "kontrollerer for" rekkefølgen i regresjonen.

det enkelte individ som enhet i analysen. Det er betydelig utsagnskraft i Knudsens modell. For det andre dokumenteres det at prestasjonsforventninger, arbeidsinnsats, fritidsaktivitet og søskenressurser har statistisk pålitelig effekt på prestasjonsnivået uavhengig av sosial bakgrunn eller familieressurser. Dette er en viktig observasjon, fordi den peker på betydningen av å skille mellom eksistensen av et kunnskapsreservoar (for eksempel foreldrenes formelle utdanning eller status) og formidlingen av dette reservoaret til barna. Ressurser som har en effekt, er natur-

lig nok formidlede ressurser³³. Samtidig indikerer den sterke sosiale effekten på prestasjonsnivået at der ressursene særlig finnes, blir de også normalt overført (17 prosent effekt)³⁴. Alle disse kjennetegnene ved elevene som påvirker prestasjonsnivået i tabell 2.4, er relativt sterkt innbyrdes korrelert. De henger tett sammen i en kjede. Det betyr at familieressurser eller status ofte arter seg som kombinasjoner av prestasjonsforventninger hos foreldre og hos den enkelte eleven, som ulik tilbøyelighet til å bruke tid på skolearbeid, og som ulike prioriteringer i fritiden. Satt på spissen: Hvis målet er å gjøre det godt på skolen, er det mer fruktbart å ha bøker som hobby (skolekomplimentære aktiviteter) enn at man foretrekker å hygge seg sammen med venner og kjente på den lokale kafeen på fritiden (skolekonkurrerende aktiviteter). Samtidig vil verken prestasjonsforventninger, arbeidsinnsats eller prioriteringer på fritiden oppstå i et tomrom. Disse holdningene og aktivitetene refererer utvilsomt til tidligere prestasjons*erfaringer*, og vil nok statistisk sett være en brukbar indikator på prestasjonsnivået før registreringen finner sted. Det er vanskelig å tenke seg en innsats som opprettholdes over lang

³³ Coleman (1990) og Coleman og Hoffer (1987) knytter denne nyanseringen til begrepene kulturell og sosial kapital. Det er den sosiale kapitalen som er viktig. Det hjelper ikke om foreldrene har ressursene, hvis de ikke involverer seg i sine barns kunnskapsutvikling.

³⁴ Forklart varians (17 prosent) er utvilsomt et abstrakt mål på ulikhet. Hvis vi forutsetter at fordelingen på familieressurser og prestasjoner er tilnærmet A-formet (ikke for skjev), kan kvadratrotten av forklaringskraften (=4) leses som en prosentforskjell på følgende måte: Velg ut en gruppe elever som har et prestasjonsnivå under gjennomsnitt uten at de har laveste prestasjonsnivå, og en gruppe elever som har et prestasjonsnivå over gjennomsnitt uten at de har høyeste prestasjonsnivå. Neglisjer resten av prestasjonsfordelingen. Man vil da (tilnærmet) observere at det er 40 prosentpoeng flere høystatusungdommer i det øvre prestasjonsskiktet enn lavstatusungdommer. Prosentdifferansen, eller den statistiske effekten av status på prestasjoner slik den fremtrer i en prosenttabell med fire utfall, er (tilnærmet) 40 prosent når forklart varians er 17 prosent. Dette er en tommelfingerregel for oversettelse av et standardisert samvariasjonsmål til en prosentdifferanse. Hvis fordelingen er meget skjev, gjelder ikke denne regelen (Se Grøgaard og Ugland 1992: 110–113 og 230–233).

tid hvis den ikke gir noe utbytte, selv om et pliktetos sikkert kan balansere innslaget av instrumentalisme i en periode³⁵.

Skolens output er ikke bare kunnskaper og karakterer, men også ambisjoner og selvtillit. Prestasjonsnivået er relativt høyt korrelert med svarene på spørsmål om følelsen av styring med eget liv. De færreste setter pris på å få dårlige karakterer: "Karakterene har med andre ord en klar signalfunksjon også innad, det vil si for elevens egen opplevelse av seg selv og sine muligheter. Karakterene sorterer dermed elevene utover den formelle kørordningen for videre utdanning og yrkesliv. Elevene deles inn i et hierarki av både kompetanse og selvtillit" (Knudsen 1980: 225–226). Man skal selvfølgelig være varsom med å legge for mye i slike svar, men det er antagelig grunnlag for å hevde at elever med svake prestasjoner ikke bare får svakere muligheter reelt sett, de mister også i større grad troen på at de kan gjøre noe med sin egen situasjon. Det er da også Knudsens konklusjon på denne observasjonen.

2.5 Statusskillelinjer ebber ut, uten at de forvitrer helt

Aamodt (1982) følger avgangselevne helt frem til artium våren 1977. Han viser at det ikke var noen sosiale føringer verken på tilbøyeligheten til å "overleve" i gymnaset frem til første termin i tredje klasse (summen av stryk og det å slutte frivillig) eller på å fullføre artium når eleven først passerte terskelen til tredje klasse i gymnaset. Hvis hovedkarakteren under opptak var 3,5 eller bedre (høy), befant ca. 94 prosent av elevene seg i klassen

³⁵ Hernes og Knudsen (1976) argumenterte empirisk for at jenter fikk mindre utbytte av arbeidsinnsatsen sin enn guttene i Bergen 1974. Mens gymnasfrekvensen er lik hos gutter og jenter, brukte jenter mer tid på hjemmelekser enn gutter i grunnskolen. De to forfatterne tolket dette som uttrykk for at guttene tilpasset innsatsen sin mer instrumentelt enn det jentene gjorde i ungdomsskolen. Samtidig illustrerer de at det er langt flere jenter i de to lavstatusgruppene som velger høyeste kursplan, relativt sett (ibid: 19), så noe utbytte av utdanningen sin fikk jentene tross alt.

høsten 1976. Ca. 88 prosent bestod artium, og statusforskjellene var nesten neglisjerbare. Hvis opptakskarakterene fra ungdomsskolen var middels (2,5–3,4), var fullføringsgraden, analogt, ca. 67 prosent, mens 82 prosent befant seg på gymnaset høsten 1976. Hvis prestasjonsnivået var svakt på ungdomsskolen (2,4 eller svakere), overlevde halvparten av elevene seleksjonen i klassen de to første årene, og det var bare ca. 30 prosent av de som begynte på gymnaset høsten 1974 som fullførte artium på normert tid. Det betyr at 50 prosent sluttet frivillig eller strøk før tredje klasse, mens 20 prosent strøk til artium. Mange elever som strøk, forsøkte seg flere ganger, og noen av dem klarte det til slutt. Også i de to laveste prestasjonssjiktene var sosial status uten betydning for elevenes fullføringsgrad. De føringene som tidligere prestasjonsnivå la på fullføringsgraden, og antagelig også på prestasjonsnivået til artium, var med andre ord meget sterke. Det var imidlertid mange "kjerringer mot strømmen", men årsaken til at noen maktet å løfte seg selv etter håret slik en berømt baron gjorde når han og hans hest kom i vanskeligheter, var altså ikke fars yrkesstatus³⁶. Aamodt konkluderer slik:

³⁶ Vi skal ikke gjøre noe stort poeng ut av von Munchausens bravader, men fundamentale handlingsteoretiske valg påvirker nok forståelsen av hva repeterbarhet i prestasjoner og kognitive ferdigheter over tid betyr. Elster (1979) og Gambetta (1982) skiller mellom forhold som dytter bakfra og forhold som trekker forfra når de skal forklare sosial handling. En mekanisme som dytter bakfra representerer en indre stemme som gjør individet blind for alternativer, uten at alternativene viskes ut. Det siste ville representert en strukturalistisk tankemåte. En slik stemme kan f.eks. være ens egenvurderte kapasitet eller selvfølelse (Bandura 1977). En målsetting som skaper forventninger, gjerne på tross av den indre stemmen, trekker forfra. Anvendt på prestasjoner, kan man si at slike mål, gjerne som ambisjoner på sine barns vegne eller som individuelle ambisjoner på tross av det som forventes i hjem og i vennekretsen, fordi de åpner porter istedenfor å "gjøre blind", kan hjelpe en person til å løfte seg selv ut over det nivået som oppfattes som "normalt" prestasjonsnivå av omgivelsene. Til syvende og sist vil slike grunnleggende handlingsteoretiske valg, eller forståelsesrammer om man vil, være uttrykk for ens menneskesyn. Oppfattes aktøren primært som et vesen i omgivelsenes vold (skjebnetro) eller som sin egen fremtids arkitekt (Coleman 1973: 1; Bogen og Grøgaard 1987: 63–68).

”Disse resultatene gir grunnlag for å påstå at de sosiale skjevhetene i andelen av ungdomskullet som tar examen artium er oppstått allerede ved starten av 1. klasse, og ikke i løpet av skoletida. Det synes ikke å skje noen avskalling i løpet av de tre skoleårene som forsterker de sosiale skjevhetene” (ibid: 76).

Effekten av sosial bakgrunn på utdanningsutbyttet *avtok med andre ord suksessivt* etter hvert som ungdommene nådde sjels år og alder. Når en gutt eller jente først hadde valgt å satse på teoretisk videreutdanning (gymnas), var virkningen av sosial bakgrunn visket ut midt på 70-tallet. Deretter gjenoppstår ”valgeffekten” igjen ved overgangen mellom gymnas og universitet eller høyskole, men nå er den langt svakere enn i overgangen mellom grunnskolen og videregående skole³⁷.

Virker status langs et kontinuum?

Hvis man spesifiserer inndelingen etter antatte familieressurser, vil effekten av sosial bakgrunn komme til syne igjen også på fullføringsgraden og prestasjonsnivået i gymnaset, men da må man skille ut elever med meget høy score på familieressurser, og man må også sammenligne radikalt langs inndelingen. I en tidligere nevnt utvalgsundersøkelse fra reallinjen på gymnaset i Oslo på 60- og 70-tallet (Grøgaard 1991, upublisert) opereres det med en noe mer finsilt statusinndeling enn Skredes indeks og et noe mer finsilt utfallsrom på gymnaset enn det Aamodt opererer med i sin analyse. Undersøkelsen registrerer både drop out (inkludert årsak), stryk til artium og karakterer til artium i de skriftlige hovedfagene. La oss illustrere dette momentet med to tabeller som sammenstiller opptakskarakterer, sosial bakgrunn og

³⁷ Se Østby (1969). Hun konkluderer at den sosiale skjevheten i seleksjonen mellom gymnas og universitet eller høyskole er vesentlig mindre enn den sosiale skjevheten som kan observeres i rekrutteringen til gymnaset på 60-tallet. Av 1963-artianerne var 20 prosent barn av arbeidere og fiskere, mens 18 prosent av studentene fra dette artianerkullet tilhørte den samme sosialgruppen (ibid: 3).

situasjonen til artium når vi gjør opp status første gang elevene prøver seg på endelig eksamen. Tabell 2.5A illustrerer at variasjonsbredden i fullføringsgrad og prestasjonsnivå øker når sosial status spesifiseres. Status virker antagelig langs et kontinuum, og det må man ha klart for seg når man inndeler i et sterkt begrenset antall grupper (klassifiserer).

Tilsynelatende små forskyvninger fra sjikt til sjikt fremkaller en stor forskjell mellom ytterpunktene på statusinndelingen. Det er dobbelt så mange som får mg eller sg i hovedkarakter til artium fra den desiderte høystatusgruppen ("far har et stjerneyrke") som fra sosialgruppe 3 og 4 etter Skredes klassifisering av yrkesstatus i Oslo på 60- og 70-tallet. I denne desiderte høystatusgruppen er dessuten fullføringsgraden på normert tid 20 prosentpoeng høyere enn i grupper der fedrene er ufaglærte eller faglærte arbeidere. Hvis vi kontrollerer for opptakskarakter i for eksempel matematikk, vil statusforskjellen bli mindre, men den er fortsatt statistisk pålitelig (signifikant) mellom ytterpunkter på statusvariabelen. Det skulle fremgå tydelig av tabell 2.5B. Her sammenlignes matematikkarakterene til artium (inkludert frafall underveis) etter elevenes opptakskarakterer i matematikk og sosiale status i to ytterpunkter. Vi sammenligner elever der far har et "stjerneyrke" med elever der far tilhører statusgruppe 3 etter Skredes klassifisering.

En forsiktig (konservativ) sammenligning av seleksjonen på reallinjen i Oslo på 60- og 70-tallet gir både en pålitelig prestasjonseffekt (30 prosent netto) og en pålitelig valg- eller status-effekt (15 prosent netto). Denne modellen kjennetegnes derimot av en betydelig "prediksjonsusikkerhet" ved at den uforklarte tilbøyeligheten til å bestå artium er hele 47 prosent i utvalget (uforklart rest). Drop out på reallinjen genereres ikke bare i matematikk, men i høy grad i fysikk i tillegg. Det er en årsak til at sammenstillingen opererer med en så stor uforklart restfaktor. Hvis vi innarbeider kunnskap om at mange som stryker til artium første gang kompenserer med iherdighet – de prøver gjentatte ganger, og minst halvparten står til slutt –, vil den virkelige interessante sammenligningen være om elevene faller fra under-

veis eller om de får gode karakterer til slutt (mg og sg i matematikk til artium). Når de mellomliggende utfallene (stryk og svak karakter til artium) neglisjeres, skjer det dramatiske endringer i effektregnskapet, men nå er antall observasjoner i cellene så lite at selv sterke effekter ikke kan generaliseres ut over utvalget. Nettoeffekten av opptakskarakterene i matematikk på tilbøyeligheten til å få mg eller sg til artium fremfor å stryke eller hoppe av underveis, er drøyt 50 prosentpoeng. Nettoeffekten av sosial bakgrunn på det samme utfallet er drøyt 32 prosentpoeng, og det er i det minste en betydelig forskjell innen gruppen av 2.200 elever med registrert sosial bakgrunn som inngår i utvalget.

Tabell 2.5A Hovedkarakter, stryk til artium og frafall underveis blant 2.500 elever på reallinjen i Oslo fra avgangskullene 1962–77. Prosent.

	Drop out		Utfall til artium			100%= Antall
	Stryk	Frivsl	Stryk	Ng/G	Mg/Sg	
Ikke registrert status	23	31	9	15	22	283
Særtrekk ved familiesituasjonen	11	17	15	31	26	53
Sosialgr 3–4	19	9	14	27	33	496
Sosialgr 2	15	7	12	28	38	664
Sosialgr 1	13	7	11	24	45	1002
Far har stjerneyrke	6	5	9	26	54	218

Tabellforklaring:

Ikke registrert status opptrer hyppig når eleven faller fra før artium. Det er mao. denne missing-verdien som isolert sett lader sterkest på drop out. Drop out forklares primært av manglende registrering.

Særtrekk: Rapporterer ufullstendig familie, far er trygdet, far og og eller mor er død osv. Sosialgr 1–4: Skredes statusinndeling. Stjerneyrke: Fedre med meget høy stilling i forvaltning og næringsliv. Skillet går ved underdirektør i forvaltningen, stortingsrepresentant i politikken, lege i helsevesenet, 1. amanuensis i undervisningssektoren, adm.dir. i næringslivet. Elever med denne sosiale bakgrunnen er dessuten sterkt overrepresentert på én av Oslos eliteskoler. Vi måler mao. implisitt en miljøeffekt.

Kilde: Grøgaard (1991, upublisert).

Tabell 2.5B Matematikkarakter, stryk til artium i matematikk og frafall underveis på reallinjen i Oslo fra avgangskullene 1962–77 etter en radikal sammenstilling av sosial status og etter opptakskarakteren i matematikk. Prosent.

Status Opptakskarakter	Sosgr3=lav		*Yrke=høy	
	Lav=Ng/G	Høy=Mg/Sg	Lav	Høy
Output:				
Mg/Sg i matte	3	19	15	37
G/Ng i matte	45	58	47	56
Stryk i matte	13	6	10	3
Drop out	39	17	28	4
100%=	178	178	40	68
Fullføringsgrad	48	77	62	93
Mg+ Mot drop out	7	53	35	90
100%=	75	64	17	28

Effektberegning, Mg+ rel. til drop out (radikal sammenligning)

* Prestasjonseff, netto:	(1 og 2) $((90-35)+(77-7))\%$	=50,5%
* Status effekt, netto:	(1 og 2) $((90-53)+(35-7))\%$	=32,5%
* Samspill, status og prest:	(1 og 2) $((90-35)-(53-7))\%$	= 4,5%
* Uforklart rest:	(1 og 2) $(7+53+35-90)\%$	= 2,5%
* Sum, effekter:		=90,0%

Effektberegning, fullføringsgrad (konservativ sammenligning)

* Prestasjonseff, netto:	(1 og 2) $((93-62)+(77-48))\%$	=30,0%
* Status effekt, netto:	(1 og 2) $((93-77)+(62-48))\%$	=15,0%
* Samspill, status og prest:	(1 og 2) $((93-62)-(77-48))\%$	= 1,0%
* Uforklart rest:	(1 og 2) $(48+77+62-93)\%$	=47,0%
* Sum, effekter:		=93,0%

Kilde: Grøgaard (1991, upublisert).

Hvis vi til slutt kontrollerer den observerte (og statistisk pålitelige) forskjellen i fullføringsgrad (for medelevenes "kvalitet", i betydningen medelevenes opptakskarakterer, prestasjonsnivå underveis og til artium, og deres sosiale status (implisitt en effekt av undervisningen i tillegg), reduseres effekten av familieres-

surser ytterligere, og nå er den ikke statistisk pålitelig lenger. Årsaken til at de andre elevenes status og prestasjonsnivå fanger opp sammenhengen mellom den enkeltes status og prestasjonsnivå er, foruten at noen skoler stiller strengere opptakskrav enn andre, at gymnaset i Oslo praktiserte områderekruttering på 60- og 70-tallet. Dermed varierte statusfordelingen etter den klassiske øst-vest-skilnelinjen i byen³⁸. Man kan med andre ord velge å lese statuseffekten i tabell 2.5A og 2.5B som formidlet av ”kvaliteten”, sosialt og kognitivt, på det miljøet eleven eksponeres for i undervisningssituasjonen og i nærmiljøet generelt, og det er i seg selv interessant fordi det illustrerer at det finnes prosess-effekter innbakt i disse sammenstillingene. Vi opprettholder Aamodts konklusjon at virkningen av sosial bakgrunn på elevenes utdanningsutbytte dempes steg for steg gjennom oppveksten (og skolekarrieren), selv om den ikke forvirrer helt når vi står på terskelen til neste utdanningsvalg, som er studier på universiteter og høyskoler eller yrkesopplæring og arbeid.

2.6 Høystatusungdom tar tiden til hjelp

Nå slipper vi 1974-kullet og hopper til avgangskullet fra ungdomsskolen i 1980 (9. klassinger) (Edvardsen 1991). I tabell 2.6 ser vi at seks av ti høystatusungdommer som avsluttet 9. klasse i 1980 manøvrerte inn i høyskole- eller universitetssystemet uansett kjønn innen utgangen av 1988. 73 prosent av guttene og 78 prosent av jentene realiserte en utdanning på artiumsnivå eller høyere. Det var nesten ingen som avsluttet utdanningen etter grunnskolen (én prosent), og det var svært få som ikke fullførte en eller annen utdanning ut over grunnskolenivå (tre til fire prosent). To av ti valgte et praktisk fag eller utdanning i skjæringspunktet mellom allmennfag og yrkesfag. Ca. 16 prosent fullførte artium, og gikk deretter ut i arbeidslivet.

³⁸ Det forhindret selvsagt ikke at høystatusgruppene var sterkt overrepresentert over alt, dvs. enten vi snakker om Grorud eller Ris.

Tabell 2.6 Elever fra 9. klasse grunnskolen våren 1980 fordelt etter høyeste utdanning høsten 1988. Kjønn og sosial bakgrunn. Prosent.

Høyeste utd.nivå		Sosialgruppe			
		I(=høy)	II	III	IV(=lav)
Påbegynt universitets- eller høyskolestudier	Menn	58	35	18	14
	Kvinner	61	38	24	16
Fullført treårig allmennfag	Menn	15	14	9	6
	Kvinner	17	20	15	13
Fullført annen videregående utdanning	Menn	23	43	59	59
	Kvinner	19	35	50	56
Påbegynt, ikke fullført videregående utdanning	Menn	3	4	4	5
	Kvinner	2	4	4	4
Grunnskoleutdanning	Menn	1	4	10	16
	Kvinner	1	3	7	11
Sum	Menn	100	100	100	100
	Kvinner	100	100	100	100

Kilde: Edvardsen (1991: 41, etter upubl. tabeller SSB).

I statusgruppe 4 var situasjonen en helt annen ved utgangen av 1988. 15 prosent av jentene og 21 prosent av guttene avsluttet utdanningen etter grunnskolen eller hoppet av i videregående skole før utdanningen var fullført. Mindre enn 20 prosent fortsatte på universitet eller høyskole etter et avsluttet treårig løp i videregående skole³⁹. Inkluderes artium, var det 19 prosent av

³⁹ NHO-rapporten "Underveis" følger også dette grunnskolekullet frem til 1980. Det er noen ungdommer som manøvrerer inn i høyskolesystemet med utgangspunkt i handels- og kontorlag og håndverks- og industrifag, men det fremgår ikke klart av teksten om disse elevene gikk veien via artium. Hvis vi forutsetter at de ikke gjorde det, indikerer rapportens strømningsanalyse at ca. ni av ti universitets- og høyskoleelver fra grunnskolekullet 1980 kom fra allmennfaglig studieretning (se ibid: 32).

guttene og 29 prosent av jentene som tok artium eller som fortsatte i høyskolesystemet. Seks av ti valgte annen utdanning enn gymnas og fullførte denne.

Siden disse statusforskjellene til forveksling ligner på de ulikhetene som fremkom ved kursplanvalget i 7. klasse blant avgangselevne i 1974 (tabell 2.2), er det sannsynlig at det ikke var noen sosial utjevning i rekrutteringen til universitets- og høyskolesystemet først på 80-tallet (uansett norm), det vil si fire til seks år etter at lov om videregående opplæring ble gjennomført her i landet (1. jan. 1976). Samtidig har den totale artianerfrekvensen økt til drøyt 40 prosent i avgangskullet. Det er (og var) mange som tok tiden til hjelp, men holder vi oss til guttene, synes det å være vanskelig å heve frekvensen i sosialgruppe 4 særlig over 20 prosent. Siden sosialgruppe 1 når nærmere 75 prosent til slutt, kan det virke som om det (relativt sett) er flere ungdommer med høy sosial status som *tar tiden til hjelp* enn hva tilfellet er blant ungdommer med lav sosial status. I lavstatusgruppen er det tilsynelatende en avskalling hele veien, mens den andelen høystatusungdommer som til syvende og sist tar artium og eller begynner på universitets- og høyskole, til forveksling er lik den andelen som i 1972 valgte høyeste kursplan i ungdomsskolen. Selv om vi snakker om ulike årskull, er neppe dette sammenfallet tilfeldig. Det er akkurat som om vi observerer at denne sosialgruppen stanger i "prestasjonstaket", ja, at den allerede gjorde det midt på 70-tallet.

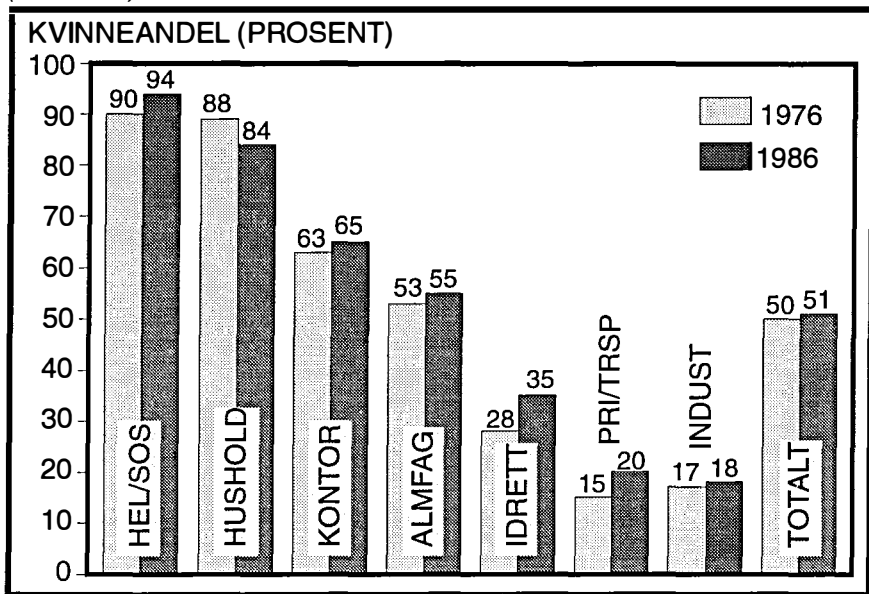
Vi observerer også interessante kjønnsforskjeller. Jentene realiserer gjennomgående høyere utdanning enn guttene, særlig blant lavstatusungdom, men de virkelig store kjønnsforskjellene går antagelig på tvers av utdanningsinndelingen i tabell 2.6. Edvardsen (1991) viser med andre ord at langs en inndeling etter kompetansenivå basert på skillet teoretisk-praktisk, er de sosiale forskjellene på 80-tallet langt større enn kjønnsforskjellene. Når vi går over til å sammenligne gutter i kapittel 3, kan vi nærmest si at sosial ulikhet stilles på spissen. Har det vært endringer i jentenes utdanningsorientering på 80-tallet, når vi tillater en mer spesifikk studieretningsinndeling enn i tabell 2.6?

Er prestasjonseliten blant jentene på fremmarsj over hele linjen?

Figur 2.3 indikerer at de kjønnsespesifikke valgene i videregående skole har endret seg lite fra 1976 til 1986. Mens gutter med praktisk legning og interesse fortrinnsvis valgte håndverks- og industrifag når de ikke valgte allmennfag, ca. 80 prosent av elevene på denne studieretningen var gutter både i 1976 og i 1986, valgte praktisk orienterte jenter handels- og kontorfag, husholdningsfag eller helse- og sosialfag. 70–90 prosent av elevene på disse studieretningene var jenter både i 1976 og i 1986. Det er også interessante skillelinjer mellom jenter og gutter langs dimensjonen "filolog-realist" innen de allmennfaglige studieretningene (som ikke fremgår av figuren). Det er for eksempel svært få gutter som velger språklig studieretning når de først velger allmennfag⁴⁰.

⁴⁰ Iversen (i Grue m.fl. (red.) 1986: 14) oppsummerer forskningen på atferdsmessige og kognitive forskjeller mellom jenter og gutter slik: "I et omfattende verk, "The Psychology of Sex Differences", går forfatterne E.E. McCoby og C.N. Jaklin (1974) kritisk gjennom den viktigste litteratur om emnet. En svakhet er at det overveiende antall undersøkelser er utført på amerikansk middelklasse og at det er svært få tverrkulturelle undersøkelser (...) Forfatterne utelukker at det er noen reelle forskjeller i evne til å lære, evne til å analysere og i å oppfatte syns- og hørselsinntrykk (mellom jenter og gutter). Videre synes det å være en myte at piker er mer sosiale enn gutter, at de er mer påvirkelige, at de har lavere selvtillit, at de har mindre ærgjerrighet og at arv preger dem mer enn miljø (...) Tilbake står fire egenskaper (tre av dem er kognitive) hvor forfatterne synes forskjellene er overbevisende reelle. Piker er mer verbale, mens gutter har større evne til å oppfatte og bearbeide romlige sanseinntrykk (romforståelse). Gutter har videre større matematiske evner og er mer aggressive". I den grad dette er riktig, kan mao. en del av preferanseforskjellene mellom kjønn i figur 2.3 knyttes til kjønnsespesifikke kognitive ulikheter. Deretter får man krangle med sosiobiologene om forskjellen skyldes rollesosialisering eller om den også har en genetisk basis.

Figur 2.3 Andel jenter på ulike studieretninger i videregående skole i 1976 og i 1986 i prosent av alle elever på hver enkelt studieretning. Figuren er ikke korrigert for klassifiseringsendringer. Kilde: Severeide (1989: 76).

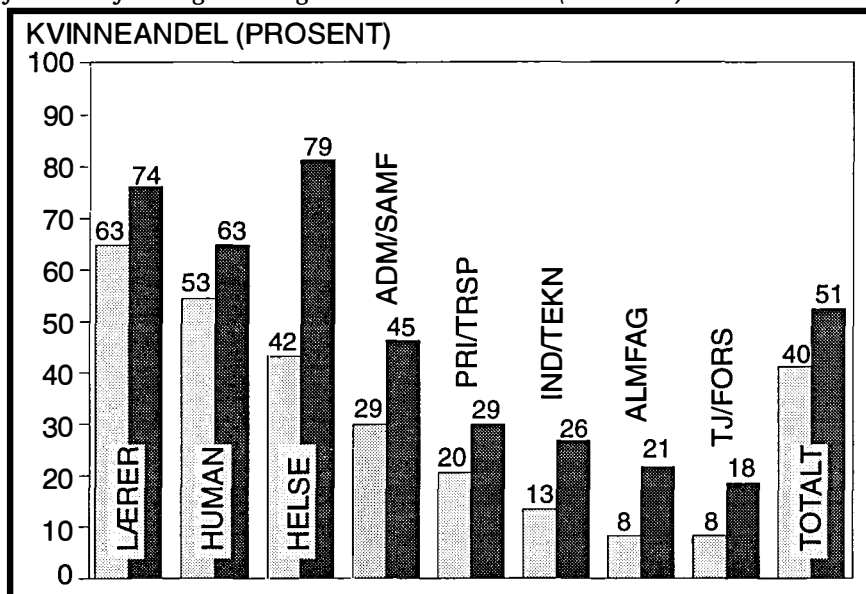


Figurforklaring:

HEL og SOS=helse- og sosialfag og helsevern, HUSHOLD=husholdningsfag, KONTOR=handels- og kontorlag, ALMFAG=allmennfag, IDRETT=idrettsfag, PRI/TRSP=primærnæringsfag og transportfag, INDUST=håndverks- og industrifag.

I universitets- og høyskolesystemet observerer vi en interessant effekt av klassifiseringsendringene fra 1976 til 1986 (jfr. figur 2.4). Mens jenteandelen i gymnasiet passerte 50 prosent rundt 1974, passerte jenteandelen i høyskolesystemet først 50 prosent midt på 80-tallet, blant annet ved hjelp av at en rekke klassiske jenteutdanninger fikk høyskolestatus. Virkningen ble at jentene i høyskolesystemet marsjerte fremover i alle fag, også i de tradisjonelle guttefagene. I 1976 var jentene ekstremt underrepresentert i landbruksfag, transportfag, tekniske fag, allmennfag og i (restkategorien) tjenesteyting og forsvar på høyskolenivå.

Figur 2.4 Andel jenter på ulike fag i høyskolesystemet i 1976 og i 1986 i prosent av alle elever på hvert enkelt fagfelt. Figuren er ikke korrigert for klassifiseringsendringer. Kilde: Severeide (1989: 76).



Figurforklaring:

LÆRER=undervisning, HUMAN=humaniora, HELSE=medisinske fag, ADM og SAMF=samfunnsfag og jus, PRI/TRSP=primærnæringsfag og transport, IND og TEKN=industri og teknikk, ALMFAG=allmennfag, TJ og FORS=tjenesteyting og forsvar.

Innen tjenesteyting og forsvar, og naturfag og teknikk ble jenteandelen fordoblet i løpet av ti år, men fortsatt utgjør den mindre enn en fjerdel av studentene innen disse fagene. Samtidig er det også blitt flere jenter, relativt sett, innen tradisjonelle jentefag som undervisning, humaniora (språk og historie) og helse- og sosialfag. Disse fagene er med andre ord blitt enda mer kvinne-dominert på 80-tallet enn de var i utgangspunktet. Om dette får konsekvenser for rekrutteringen til ledende stillinger i forvaltning og næringsliv, er det vanskelig å uttale seg om før man studerer hvilken type utdanning det er tale om, for eksempel lege fremfor

sykepleier, hovedfag fremfor cand.mag-nivå innen samfunnsfag, jus og humaniora osv. Grunnen til at dette er av betydning, er at vi må regne med at antall ettertraktede posisjoner som skal bekles i en fase med sterk ekspansjon i utdanningsystemet, neppe øker i takt med selve utdanningsøkningen.

Det betyr neppe at høyutdanningsgruppene må regne med utstrakt ledighet. Det betyr bare at det vil være en tendens til inflasjon i de kravene som stilles til formalkompetanse hos kanskje særlig funksjonærer (og ledere) i forvaltning og næringsliv, eller som Boudon (1974A) uttrykker det: *More education for the same social rewards.*

Det er vanskelig å uttale seg om prestasjonseliten blant jentene er i ferd med å endre preferanser, men det virker ikke slik. Når definisjonen av høyskoleutdanning utvides til å omfatte sykepleierutdanningen, lærerutdanningen, sosionomutdanningen osv. på slutten av 70-tallet, gjør jentene ett hopp fremover langs hele linjen, men antagelig primært i utdanninger som befinner seg på laveste postgymnasiale nivå. Argumentet for at vi likevel bør sammenligne før og etter klassifiseringsendringen, er at en tilskrivning av høyskolestatus neppe representerer en ren formalitet. Den kan også tenkes å gi utbytte i kroner og øre og i status og prestisje på litt sikt, ved at termen "grupper det er naturlig å sammenligne oss med" statusmessig, inntektsmessig osv., utvides etter definisjonsendringen. Vi konkluderer med at preferansene synes å være relativt stabile også langs kjønnsdimensjonen fra 70- til 80-tallet, men at vi kan ane konturene av at prestasjonseliten blant jentene i større grad utfordrer guttene innen deres klassiske felt enn det som var tilfellet midt på 70-tallet.

2.7 Ressurser og verdier, eller rett og slett sunn økonomisk sans?

Det er kontroversielt i utdannings sosiologi hvordan disse rekrutteringsforskjellene skal forklares. Vi har dokumentert at en av de viktigste kildene til sosial ulikhet i utdanning er en svært ulik

fordeling av karakterer i ulike sosiale sjikt, og vi pekte innledningsvis på at man både kunne skylde på den enkeltes legning og den enkeltes interesse.

Hvis problemet er å forklare de store forskjellene, må nok utgangspunktet være en eller annen form for *ressursforklaring*, ved at man peker på et batteri av aspekter ved sosialgruppens ulike ressursituasjon som påvirker deres orientering mot særlig teoretisk utdanning. Det er de fleste enig i. Det er ulike språklige og intellektuelle ressurser i ulike sosiale sjikt. Skolesystemet premierer "middelklassens" uttryksmåte, enten fordi den er mest avansert (Bernsteins mangelhypotese), eller fordi det er denne uttryksmåten som skal premieres (Labovs relativitetsforklaring) (Dittmar 1976). Bakenfor mangelhypotesen lurer dessuten arv- og miljødebatten. Hvor mye skal tilskrives sosialt differensierte gener og hvor mye skal tilskrives sosialt differensierte aspekter ved ens intellektuelle omgivelser?⁴¹ Økonomisk ulikhet er også

⁴¹ Vi ønsker ikke å begi oss inn i arv- og miljødebatten, fordi vi føler at vi ikke har kompetanse til å vurdere resultatene av moderne tvillingforskning. Det er gjennomført en rekke tvillingstudier i skandinaviske land som konkluderer med at det er betydelige genetiske føringer på sosiale ulikheter i utdanningsutbytte, som prestasjoner og som evne til å realisere teoretisk utdanning på postgymnasialt nivå, og som fremgang på arbeidsmarkedet etter endt utdanning (Se f.eks. Lichtenstein m.fl. 1992 og Tambs m.fl. 1985, 1986, 1988 og 1989). Det finnes også kritiske bemerkninger til logikken i disse målingene hos f.eks. Silberman (1970) og Jencks m.fl. (1972). Hvis man aksepterer tvillingmodellenes utskilning av statistiske effekter tilknyttet genotypen og fenotypen (miljøet), er konklusjonene at det genetiske materialet har sterkere effekt enn de miljøfaktorene modellene kontrollerer for, særlig blant unge gutter i dagens samfunn. Man finner også at effektene responderer på utdanningseksplisjonen i den forstand at bidraget fra den genetiske komponenten øker som følge av utvidelsen av samfunnets utdanningskapasitet. Likere muligheter reduserer effekten av oppvekstmiljøet, men øker effekten av genene, og det resultatet er tross alt forventet (på vei mot meritokratiet?). Det demonstreres også at "mekanismen" i overføringen fra et genetisk potensial til et registrert utbytte som utdanning, yrkesstatus og inntekt, primært går via individenes evnenivå (IQ). Det innrømmes som regel at det har vært problematisk å finne et tilstrekkelig antall egggede og toeggede tvillinger som vokser opp hver for seg i et svært forskjelligarted miljø. Kringlen uttrykker seg slik: "Dessuten finner man ofte når man ser nøyere på slike tvillingpar at de atskilte tvillinger gjerne har vokst opp hos slektninger, og de miljøer man kunne ønske var forskjellige har egentlig (fortsettes...)

et aspekt ved den store forskjellen i rekrutteringen til lengre teoretisk utdanning fremfor kortere og mer yrkesrettet praktisk utdanning. Begrensninger av økonomisk art forhindrer opplagt enkelte å gå inn i den langvarige "konsumutsettelsen" høyskole- og universitetsstudier innebærer, men samtidig kan det være tale om normer, det vil si at også viljen til konsumutsettelse er sosialt differensiert, og da kombineres ressurser og verdier i forklaringen på den observerte utdanningsatferden.

Det problematiske er antagelig å forklare *de små forskjellene*. Også på dette planet har ressursforklaringen sin styrke. Vi har sett at skolen gir tydelige signaler om elevenes muligheter og (særlig) begrensninger, og vi har sett at det er en systematisk tendens til at ungdom uansett sosialt utgangspunkt velger en teoretisk utdanning etter grunnskolen hvis skolens prestasjons-signal er sterkt nok. Man velger det man kan best selv om handlingen kan oppfattes som sosialt overskridende. Grunnen til

⁴¹ (...fortsatt)

vært relativt like, og kanskje har tvillingene også hatt kontakt med hverandre i barndom og ungdom" (Grue m.fl. (red.) 1986: 45). Det som kanskje får oss til å tvile mest på at miljøkjennetegnene varierer tilstrekkelig i mange av disse tvillingpopulasjonene, er at så mye av "forklaringskraften" i modellene overføres via individenes IQ. I britiske mobilitetsstudier fra 60- og 70-tallet dokumenterer Tyler (1977) at effekten av IQ på suksess og fiasko (særlig realisert inntekt i voksen alder) på arbeidsmarkedet kan være "beskjedne" ti prosent (forklart varians) når man studerer utvalg fra totalpopulasjoner (og ikke bare tvillinger). Hernes og Knudsen (1976) og Rogoff Ramsøy (1977) hadde tilsvarende forklaringskraft på inntektsforskjellene blant norske menn i 30-årsalderen (her var forklaringskraften 30–40 prosent på yrkesstatus). Når man undersøker hele populasjoner, får man med hele den sosiale variasjonsbredden i befolkningen. Hvorfor gir mange tvillingstudier effekter på inntil 60 prosent (forklart varians) på "tvillingparet" genotype-IQ (se f.eks. Lichtenstein m.fl. 1992)? Er miljøet rett og slett for likt i situasjoner der tvillingene vokser opp hver for seg? En siste grunn til at vi tror miljøfaktorene undervurderes i mange slike studier, er hvordan man besvarer spørsmålet hvorfor eneggede tvillinger er like. Er det bare fordi deres genetiske materiale er helt likt? Det tviler vi sterkt på. De ser da like ut, de oppfattes da som like av omgivelsene, og gudene vet om de ikke også oppfatter hverandre som like? Er det da så rart at de handler og yter mer likt, både på godt og vondt, enn andre som ikke er så like verken genetisk eller sosialt? Vi forstår Jencks m.fl. (1972) dit hen, at man i det minste bør insistere på at tvillingmodeller bør operere med et samspillsledd mellom arv og miljø av betydelig omfang, men derom strides de lærde.

at ungdom som har vokst opp i et miljø dominert av manuelt arbeid har betydelig lavere gymnasfrekvens der valgmuligheten stilles på spissen (i midtre prestasjonssjikt), kan være svært sammensatt. La oss ta utgangspunkt i et *motiv* som vi velger å kalle *respekt (eller frykt) for valget* (figur 2.5):

Figur 2.5 Mulige forklaringer på avgangselevenenes valg i 1974, som spiller på "frykt og respektmotivet"

SOSIAL BAKGRUNN	RESPEKT FOR KRAV	FRYKT FOR TAP
AKADEMIKERHJEM	LITEN: VELGER DET KJENTE, * stor egenvurdert kapasitet/selvbylde * godt informert * god støtte hjemme	STOR: MYE Å TAPE Må gjøre et forsøk
ARBEIDERHJEM	STOR: VELGER DET UKJENTE * lavere egenvurdert kapasitet/selvbylde * svakere informert * mindre støtte	LITEN: ALT Å VINNE Hvorfor prøve?

– Først kan vi tenke oss at vi har observert en sosialt differensiert forventning til de kravene teoretisk utdanning stiller etter grunnskolen. Lavstatusungdom med gode prestasjoner *undervurderer* systematisk *sin egen kapasitet*. De har tilsynelatende større respekt for det å velge teoretisk utdanning enn ungdom fra et ressurssterkt miljø. Dermed observeres en dramatisk lavere gymnasfrekvens i lavstatusgruppen enn i høystatusgruppene når elevene ikke tilhører klassens dukser.

– Alternativt, kan man selvfølgelig peke på at den som velger noe kjent i gjennomsnitt er bedre *informert* enn den som foretar et overskridende valg. Spissformulert: Lavstatusungdom tror at de kaster seg ut på de 70.000 faverners dyp, mens høystatusungdom er blitt fortalt at de har fast grunn under føttene.

– Til slutt kan det være fornuftig å ha *respekt* for valget, fordi det kan gjenspeile en reell ressurstilstand i familien. Mens

”funksjonærbarna” kan regne med hjelp til å skrive stiler og hjelp til å løse matematikkoppgaver hjemme, ja, kanskje at de til og med får dobbelt undervisning, først seks timer på skolen og deretter to timer hjemme hver dag, kan ”arbeiderbarna” kanskje først regne med tilsvarende hjelp og støtte hvis de velger en praktisk vei.

– Forklaringen på den observerte atferden kan også ta det motsatte utgangspunktet. Problemet er ikke å forklare den lave gymnasfrekvensen i lavere sosiale lag, men å forklare den høye gymnasfrekvensen blant høystatus elever som er å betrakte som ”middelhavsfarere” rent prestasjonsmessig. Denne forklaringen spiller også på motivparet frykt og respekt, men nå i høystatusmiljøet. Barn og ungdom som har vokst opp i et ressurssterkt miljø har antagelig mest å tape ved ikke å velge gymnas. Vi kan tenke oss at de (og deres foreldre) frykter relativ deprivasjon. Det er også lagt vekt på betydningen av miljøet. Elevene som ikke foretar ”det naturlige valg”, risikerer å miste sin omgangskrets⁴². Den som har alt å vinne, derimot, trenger jo strengt tatt ikke å prøve, for man taper jo ikke, man lar bare være å konkurrere om de store gevinstene, og man beholder stort sett omgangskretsen sin.

Den klassiske *verdiforklaringen* (Hyman 1953) antar at det er forventningene til fremtidig arbeid som gjør at ungdom med lav sosial status verdsetter teoretisk utdanning lavere enn ungdom fra høyere sosiale lag. Hvis man ikke verdsetter dypere personlige interesser, selvstendighet i arbeidet, at arbeidet skal være personlig krevende, kreativt, givende osv. fremfor arbeidets trygghetsaspekter – fast jobb, anstendig lønn og fullt arbeid –, vil man ha lite utbytte av å velge en lengere teoretisk utdanning. Der noen sosialgrupper oppfatter arbeidet som middel, oppfatter andre det som et mål i seg selv. Verdiforklaringen kan også suppleres med rasjonaliseringer av typen ”høyt henger de og sure er de” (Elster

⁴² Boudon (1974A), Nordli Hansen (1985).

1983), og den benekter konsekvent at prestasjonsnormen – *alle gjør nesten alltid så godt de kan* – er universell (Willis 1979)⁴³.

Boudon (1974A) setter inn et frontalangrep på sosiologiens verdiforklaring. I universalieistridens ånd postulerer han at prestasjonsnormen er gyldig over alt. Årsaken til at prestasjoner er ulikt fordelt i ulike sosiale sjikt skyldes primæreffekten på utdanningsutbytte. Det er tale om kvaliteten på både sosiale stimuli og gener. Sekundæreffekten fremkommer fordi alle ungdommer opererer etter et felles rationale. De vurderer kostnader og gevinster ved ulike utdanningsvalg på samme måte, men siden kostnadene, finansielt og sosialt, ved å velge teoretisk utdanning tilnærmet øker eksponensielt med en reduksjon i sosial status, er det rasjonelt for lavstatusbarn å ha mer beskjedne utdanningsmål enn sine klassekamerater fra et mer ressurssterkt miljø. For å illustrere poenget presenteres en stigemetafor: Det lønner seg i gjennomsnitt kun å klatre ett trinn på statusstigen i hver generasjon. Sønnen av den ufaglærte arbeideren sikrer seg en fagutdanning, sønnen av den faglærte arbeideren tar skrittet over i funksjonærenes rekke, mens det først er sønnen av funksjonæren som blir til noe riktig stort, i gjennomsnitt vel og merke. Posisjonsforklaringen spiller med andre ord på en ressursforklaring, men knytter den til en sosioøkonomisk kostnadsnytte-kalkyle (*nyttmekanismen*) som er felles for all vestlig ungdom. Det er tøv å skylde på verdier, sier Boudon (1990)⁴⁴.

⁴³ Verdiforklaringer kan anta form som en "resentimentsforklaring": Alle kulturer har en reproduksjonsevne som ligger nedfelt i verdisystemet selv. Satt på spissen: Hardrock-miljøet vil overleve qua kultur både som 10. og 11. generasjons Led Zeppelin-tilhengere så lenge det finnes gutter og jenter der. Willis (1979) legger stor vekt på slike aspekter ved sosial reproduksjon når han skal forklare atferden til "de tøffe gutta" i britiske skolegårder på 70-tallet (the lads). Det er antagelig helt sentralt at jentene synes de er tøffe. Videre peker han på at aspekter ved sosial reproduksjon kan være sterkt sanksjonert. I ekstreme tilfeller innebærer en overskridelse av sitt sosiale utgangspunkt at man bokstavelig talt får bank (the ear'oles).

⁴⁴ De norske dataene fra 60- (1963-kontingenten) og 70-tallet (1974-kontingenten) avviker sterkt fra den frafallsprofilen Boudon estimerer etter alder på basis (fortsettes...)

Det kan godt hende at Boudons grunnmotiv er en viktig innfallsport til beskrivelsen av tingenes tilstand blant norsk ungdom. Vi kommer til å presentere observasjoner i kapittel 3 og 4 som også tyder på det – det er for eksempel sosiale forskjeller i orienteringen mot arbeid og inntekt –, men det er antagelig galt å avvise mer moderne varianter av verdiforklaringen. Essensen i vårt kapittel 3 er å forsøke å restaurere verdiperspektivet på guttenes utdanningsvalg ved å peke på noen aspekter ved de kognitive ferdighetene som tolkes ulikt i ulike sosiale sjikt.

Man kan ikke fri seg for at ens egne verdier påvirker forståelsen av utdanningsvalget ved overgangen fra grunnskole til videregående skole. Dette problemet oppstår hvis man tar sikte på å forstå atferden til alle unntakene, de få (av og til et stort mindretall) som opererer som ”kjerringer mot strømmen”. Hvis man mener at det *naturlige* er å foretrekke teoretisk utdanning,

⁴⁴ (...fortsatt)

av utdanningsdata fra OECD-området på slutten av 60-tallet. Boudon opererer med fem statusgrupper og sammenligner estimert utdanningsfrekvens blant ungdom som har høyeste score på evnenivå (IQ). Hvis fars status er høyest, velger 85 prosent å fortsette utdanningen hvert år etter grunnskolen mellom 15- og 18-årsalder. 50 prosent av høystatusungdommene vil fortsatt være under utdanning som 18-åringer (0,85³). Hvis fars status er lavest samtidig som evnenivået er høyt, velger 60 prosent å fortsette under utdanning hvert år etter grunnskolen. Kun 13 prosent befinner seg under utdanning som 18-åringer (0,5³). Hvis vi regner litt på de statistiske effektene i eksemplet, finner vi at tidsfaktoren (alder) reduserer utdanningsfrekvensen med 41 prosentpoeng (netto), mens sosial bakgrunn i ytterpunktene på statusinndelingen øker utdanningsfrekvensen blant grunnskolens prestasjonselite med 31 prosentpoeng (netto). Statusvirkningen er mao. nesten så sterk at den kompenserer for den ”naturlige” avskallingen fra utdanningssystemet over tid, som bl.a. skyldes at ungdommene differensieres på nytt etter prestasjoner i et tøffere prestasjonsregime. Aamodts (1982), Østbys (1969) og Edwardsens (1991) observasjoner gir ikke et slikt inntrykk for Norges vedkommende. Her er lavstatusungdommene like dyktige og like utholdende som de andre langt inn i høyskolesystemet. Vi er ikke helt sikre, men vi mistenker Boudon for å ha inkludert all videregående utdanning i dataene sine, dvs. også praktisk utdanning som regnes for avsluttet hvert år etter at elevene forlater grunnskolen. Det er for Norges vedkommende definitivt rom for Boudons sekundærmekanismer, men de slår eventuelt ikke inn blant prestasjonseliten i ungdomsgruppen (de som velger gymnas). Den synes i hovedsak å være virksom i det midtre prestasjonssjiktet. Dette diskuteres i detalj i kapittel 3.

fordi det er denne veien som i gjennomsnitt gir status, prestisje og godtgjørelse i klingende mynt, blir det problematisk å forstå hvorfor noen lar være å foreta dette valget når de i prinsippet er kvalifisert for det⁴⁵. Hvis man derimot regner det som naturlig å velge det kjente, det vil si å velge en utdanning som på en måte bekrefter ens eget sosiale utgangspunkt og dermed ens selvbilde og erfaringsbakgrunn, blir det problematisk å forstå hvorfor noen foretar et overskridende valg, og hvorfor andre nær sagt velger sine egne begrensninger (for eksempel høystatusungdom med midlere prestasjoner som ikke velger teoretisk utdanning).

For å gjenopprette balansen i fremstillingen vil vi avslutningsvis peke på en verdiforklaring som ikke har den klassiske verdiforklaringens akademikerperspektiv på praktisk arbeid (arbeid som middel). Det praktiske valg er et naturlig valg, fordi det har *umiddelbar evidens*. I vitenskapsteori heter det gjerne at når et funn møtes med altomfattende tvil, vil sannhetskriteriet være om noe virker eller ikke (praktisk adekvathet⁴⁶). Vi kan tenke oss en lignende logikk når en ungdom med bakgrunn fra et miljø dominert av praktisk arbeid står på terskelen til å velge mellom teoretisk videreutdanning og praktisk yrkesopplæring. La oss forutsette at all ungdom, uansett oppvekstmiljø, under alle normale omstendigheter foretrekker en utdanning som leder mot et yrke som bekrefter deres erfaringsbakgrunn. For praktikeren virker dette spesielt sterkt, fordi en praktisk aktivitet i motsetning til en teoretisk aktivitet synes å ha umiddelbar nytte eller sannhetsgehalt. Aktiviteten har ikke behov for noen form for legitimering. Man ser med en gang at røret som har sprunget lekk tettes når rørleggeren har tatt hånd om det. En sosiologisk utredning om ulikhet i utdanning derimot, vil nok mange si, svever i

⁴⁵ Paul Willis (1977) tar utgangspunkt i dette (resentiments)perspektivet når han sier: "The difficult thing to explain about how middle class kids get middle class jobs is why others let them. The difficult thing to explain about how working class kids get working class jobs is why they let themselves" (ibid: 1).

⁴⁶ Se Sayer (1984: 62ff.).

en ”metafysisk tåke”. Det trengs mye retorisk kraft (og besvergelses) for å godtgjøre at et slikt arbeid er like nyttig som rørleggerens arbeid. Vi skal faktisk se (kapittel 3.7) at det kan være lettere for funksjonærbarn å konvertere til praktikernes rekker, der omstendighetene er unormale (svak score på kognitive ferdigheter), enn for arbeiderbarn å ta skrittet over i funksjonærenes rekker, der omstendighetene er unormale (meget høy score på kognitive ferdigheter over hele linjen).

Kapittel 3 En historie som har fått vasket seg⁴⁷

I dette kapitlet diskuteres seleksjonen i skolesystemet med utgangspunkt i utvalgsundersøkelsen fra 1990. Først spør vi om det er bestemte kombinasjoner av kognitive ferdigheter som kaster lys over rekrutteringen til teoretisk utdanning (og dermed implisitt til praktisk yrkesrettet utdanning) i ulike sosiale sjikt. Er det rom for en verdiforklaring ved siden av den klassiske økonomisk inspirerte nytteforklaringen på rekrutteringsforskjellene i videregående skole og (senere) til universiteter og høyskoler? Deretter tar vi utgangspunkt i de rapporterte utdanningsambisjonene til 19–23-åringene i 1990 og fremskriver kompetanseprofilen hvis alle realiserer sine utdanningsmål til syvende og sist. Hvordan ser profilen ut, hvilke forhold påvirker den, og hvordan kan vi regne med at den influeres (for kommende kull) av de bebudede utvidelsene i høyskolesystemets og lærlingefordningens kapasitet, de neste årene? Vi begynner med historien som har fått vasket seg, og det er rekrutteringen til ulike studieretninger i videregående skole.

Rammebetingelsene, oppsummert

19–23-åringene avsluttet grunnskolen i en periode med reduserte muligheter på fulltidsarbeidsmarkedet. Samtidig økte kapasiteten på praktiske linjer i videregående skole. Guttene fylte også 16 år i den perioden rettedølene gjorde sitt inntog på arbeidsmarkedet, og i en periode med økende etterspørsel etter deltidsarbeid. Samtidig varierte utgangsbetingelsene noe. Første pulje (22–23-åringene) fylte 16 år i 1983–84. Da økte den generelle ledigheten raskt, også tenåringsledigheten. Andre pulje (19–21-åringene) fylte 16 år i det vi gjerne kaller jappetiden, det vil si i en periode

⁴⁷ Samuel Beckett om kjærlighetens vilkår under modernismen i "Kjærlighet og tog". Hentet fra Hølmebakks forord til *Watt, noveller, tekster* (Gyldendal).

med ekspansiv økonomisk politikk, redusert generell ledighet, og høyt aktivitetsnivå i bygg- og anleggssektoren. Guttene avsluttet dessuten grunnskolen i en periode da Norge beveget seg mot "et åpnere samfunn". De yngste blant 19–23-åringene i 1990 hadde antagelig bedre muligheter til å få deltidsarbeid ved siden av skolegangen enn 22–23-åringene noen år tidligere (for eksempel i varehandel og i hotell- og restaurantnæringen). Samtidig må vi regne med at alle som manøvrerte rundt på arbeidsmarkedet på slutten av 80-tallet var sterkt eksponert for ledighet, og da kan det ha vært en fordel å tilhøre første pulje. Når vi behandler ungdommenes entré på det frivillige skole- og arbeidsmarkedet som *ett tidspunkt*⁴⁸, bør vi antagelig ha slike nyanseringer av rammebetingelsene in mente. Samtidig svinger pendelen både frem og tilbake, så det er vanskelig å se at noen årskull skulle ha vesentlig større fordeler enn andre, perioden sett under ett. Når dette er sagt, må vi være varsom med å sammenligne aldersgruppene langs en for findelt aldersvariabel. Dette skyldes for så vidt ikke det klassiske problemet med å trekke slutninger om endringer over tid (diakrone slutninger) med utgangspunkt i observasjoner på ett og bare ett tidspunkt (synkron observasjoner)⁴⁹. Vi spør alle tilbake i tid, og i den grad guttene husker noenlunde korrekt⁵⁰, følger vi hvert årskull over tid i samme livsfase. Problemet er heller at sammensetningen av innrykksstyrken etter alder er utdanningsmessig og dermed sosialt skjev. Denne formen for utvalgsskjevhet skyldes forhold utenfor vår kontroll. Den er knyttet til Forsvarets innkallingsprosedyre i 1990.

Et rimelig representativt utvalg, likevel?

Når vi snakker om representativitet i utvalget, må vi besvare spørsmålet i to etapper. Først må vi spørre om brutto utvalg er

⁴⁸ Parsons kaller dette *fat moments* (Heritage 1984: 132).

⁴⁹ Tilly (1984: 37).

⁵⁰ De kommer meget bra ut av en konfrontasjon med Forsvarets registrerte utdanningstype og nivå i sesjonsregisteret!

representativt for alle norske gutter i alderen 19–23 år i 1990. Deretter må vi vurdere konsekvensene for representativiteten av manglende respons i intervjuundersøkelsen, det vil si om netto utvalg gjenspeiler tilstanden i brutto utvalg.

Tabell 3.1 Tommelfingerregler for usikkerhetsmarginer ved kommentering av prosentforskjeller. Usikkerhetsmargin i prosent pluss/minus. Situasjon A: Enkelt fordeling (univariat egenskap). Situasjon B: Prosentforskjeller (bivariat generalisering). Usikkerhetsmarginen er oppjustert med 20 prosent på grunn av manglende respons på postenquôte i forhold til normen ved enkelt tilfeldig fordeling. Fem prosent sjanse for å ta feil (signifikansnivå) i begge situasjoner.

3.1A Én variabel

Ant obs	Observert fordeling på egenskapen A og ikke-A		
	10%–90%	25%–75%	50%–50%
50	+/- 10%	+/- 15%	+/- 17%
100	+/- 7%	+/- 10%	+/- 12%
200	+/- 5%	+/- 7%	+/- 8%
500	+/- 3%	+/- 5%	+/- 5%
1500	+/- 2%	+/- 3%	+/- 3%

Tabellforklaring:

Hvis man observerer at en egenskap er fordelt 50–50% på to verdier og det ligger 50 observasjoner til grunn for fordelingen, kan vi ikke si hvor i intervallet (33–67%, 67–33%) populasjonstallet ligger. Vi har fortsatt 5% sjanse for å ta feil.

Innrykksstyrken til militær- og siviltjeneste er ikke representativ for hele guttekullet, men vår innrykksstyrke (brutto utvalg) er potensielt sett mye mer dekkende, fordi den omfatter både soldater, militærnektene, sivilforsvarsmannskaper og midlertidig og varig medisinsk udyktige ungdommer. Vårt brutto utvalg omfatter imidlertid ikke de 5–7 prosent av årskullene som ble fritatt på medisinske kriterier under sesjon. Potensielt har vi med andre ord et utvalg som representerer ca. 95 prosent av norske gutter i alderen 19–23 år i 1990 rimelig bra. Er det overensstem-

3.1B Prosentforskjell

Observert fordeling på egen- skapen A og ikke-A begge steder

Ant obs	50%–50%
100/100	+/- 17%
500/100	+/- 13%
1500/100	+/- 12%
1500/200	+/- 9%
1500/500	+/- 6%

Tabellforklaring:

Usikkerheten (U) i prosent er gitt ved følgende formel: $U = \pm 2(1,5)^{1/2}(p_1(100-p_1)/n_1 + p_2(100-p_2)/n_2)^{1/2}$, der $p_{1,2}$ er observerte prosentener, 1,5 er justeringsfaktor for frafall og 2 refererer til signifikansnivå. Hvis man observerer at en egenskap er fordelt 50–50 prosent på to verdier på begge variablene og det ligger 100 observasjoner til grunn begge steder, vil usikkerhetsmarginen på en observert statistisk effekt (prosentforskjell) være pluss/minus 17 prosent. Hvis prosentforskjellen er 20 prosent, kan vi ikke si hvor i intervallet (3%, 37%) den "sanne" statistiske sammenhengen mellom de to størrelsene befinner seg, og selv denne varsomme angivelsen kan fortsatt være feilaktig i fem av hundre tilfeller. En prosentdifferanse på 10 prosent vil ofte være på grensen til å være statistisk pålitelig i vårt materiale.

melse mellom brutto og netto utvalg? Soldatene ble intervjuet i en klasseromssituasjon på "moen" og har en responsrate på ca. 99 prosent. Denne gruppen gir, isolert sett, et godt bilde av den geografiske, sosiale, utdanningsmessige og yrkesmessige sammensetningen blant norske gutter i samme aldersgruppe, men soldatene atskiller seg på ett vesentlig punkt fra annen norsk ungdom: De er selektert etter helseprofil i to etapper (sesjons- og innrykkslegenemnden). Derfor er deres fysiske og psykiske helsetilstand antagelig vesentlig bedre enn i populasjonen av norske gutter i samme aldersgruppe. Militærnektene, sivilforsvarsmannskaper og medisinsk fritatte (midlertidige og varige) ble intervjuet med postenquête. Dette er "kontrollgruppen" vår på blant annet medisinske kriterier. Responsraten i kontrollgruppen varierte mellom 59 og 65 prosent. Samtidig har vi betydelig informasjon om brutto utvalg fra Forsvarets register. Langs enkeltdimensjoner som utdanning (nivå/type), bostedsfylke,

alminnelig evnenivå, alder, helsetilstand osv.⁵¹ synes overensstemmelsen mellom brutto og netto utvalg å være bra, men når vi kombinerer noen av disse strategiske ressursene, oppdager vi at responsraten er spesielt lav blant ungdom som både har merknader på psykisk helsetilstand og lavt alminnelig evnenivå, samtidig⁵². Den samlede responsraten i utvalget er 79 prosent når vi inkluderer soldatene. I gruppen med laveste responsrate etter kombinasjoner av psykisk helse og evnenivå, er responsraten på postenquêten ca. 45 prosent! Blant skoleelever i kontrollgruppen som har høy score på alminnelig evnenivå og topp score på psykisk helse⁵³ samtidig, er responsraten til sammenligning 74 prosent. Det er med andre ord en gruppe relativt ressurssvake ungdommer i sosialmedisinsk forstand, som er sterkt underrepresentert i netto utvalg.

Det er to grunner til at vi likevel oppfatter netto utvalg som bra samlet sett: For det første observerer vi at gjennomsnittlig evnenivå (og teknisk innsikt) i netto utvalg er tilnærmet 5,0 på skalaen fra 1 til 9, og at kurvene er "fint" normalfordelt både i brutto og netto utvalg. Det skal de også være i universet av 19–23-åringer i 1990. For det andre måler vi en andel medisinsk fritak på grunn av sviktende psykisk helse under innrykk fra førstegangstjeneste i 1990 på 44 prosent av alle fritaksårsaker (diagnoser) i utvalget, mens universtallet er 48 prosent. Vi har problemer med representativiteten for en spesiell, men liten gruppe individer, som har lav score på evnenivå og psykisk helsetilstand samtidig, selv om guttekohorten samlet sett fanges inn også på disse to sentrale dimensjonene for vårt analysefor-

⁵¹ Utdanning og evnenivå ble registrert på sesjon, dvs. når guttene var 18 eller 19 år gamle, mens helseprofilen dels stammer fra sesjon, dels fra innrykkslegenemnden ett til to år senere i gjennomsnitt.

⁵² Med merknader på psykisk helsetilstand menes at de har score 1–7, dvs. at ingen har topp score på dimensjonen. Med lavt alminnelig evnenivå menes score 1–3 på en skala fra 1 til 9, dvs. at ungdommene tilhører de laveste 20 prosent i score på denne kognitive ferdigheten.

⁵³ Score 9 på psykisk helse samtidig som de tilhører de øverste 20 prosent (score 6–9) på alminnelig evnenivå.

mål. Vi aksepterer 5 prosent sjanse for å ta feil og oppjusterer usikkerhetsmarginen med 20 prosent i forhold til normen ved enkel tilfeldig utvelgning, fordi responsraten er betydelig lavere enn 100 prosent på intervjuundersøkelsen. Hvis vi konsekvent benytter feilmarginer på observerte statistiske effekter (prosentdifferanser), som om alle variable kjennetegn ved individene var fordelt 50–50 på egenskapen A og ikke-A (maksimal usikkerhet på en fordeling), har vi antagelig tatt i tilstrekkelig. Tommelfingerreglene for usikkerhetsmarginer i kapittel 3 og 4 er skissert i tabellene 3.1A og 3.1B. Man må skille mellom usikkerhet ved generalisering av enkeltegenskaper fra (netto)utvalg til univers (tabell 3.1A), og usikkerhet ved generalisering av statistiske effekter (tabell 3.1B)⁵⁴.

3.1 Foreldrenes yrkesstatus og guttenes alminnelige evnenivå og tekniske innsikt

Vi benytter to indikatorer på kognitive ferdigheter i kapittel 3 og 4: *Alminnelig evnenivå* og *teknisk innsikt*. Med kognitive ferdigheter menes gjerne fire ting: Evne til å manipulere ord og tall, evne til å motta skriftlige og muntlige instruksjoner (og til å praktisere dem muntlig eller på papiret), evne til problemløsning, og litt innstilling (*habitus*). Med innstilling menes først og fremst motivasjon til å besvare spørsmål i en situasjon uten umiddelbare sanksjoner⁵⁵. Alminnelig evnenivå måler tre konkrete ferdig-

⁵⁴ For nærmere diskusjon se Grøgaard og Ugland (1992: 223–229) og Ugland (1992: 246–264).

⁵⁵ I universalistridens ånd hevdes det gjerne at prestasjonsnormen er universell. Alle gjør nesten alltid så godt de kan (Boudon 1974A: 197–198). Willis (1979) (*Learning to Labour*) demonstrerer etter vårt skjønn at dette kan være galt som et allmenngyldig utsagn. Jencks m.fl. (1972) refererer også til amerikanske undersøkelser som viser at motivasjon påvirker testresultatene (ibid: 54–55, 57, 111). I vårt utvalg må vi regne med at noen saboterer testen fordi de tror det hjelper dem til å slippe militærtjeneste, eller rett og slett fordi de er ekstremt svakt motivert på sesjon. Om vi likevel kan postulere at 80 eller 90 prosent yter nesten maksimalt, vet vi ikke, men vi antar det stilltiende.

heter: *Synonymordkunnskap* (ordlikhet), *regneferdigheter* og *romforståelse* (figurlikhet). Scoren på disse enkeltdimensjonene er relativt sterkt innbyrdes korrelert⁵⁶. Der alminnelig evnenivå måler evnen og viljen til å teoretisere ved hjelp av blyanten, la oss si evnen til å teoretisere overheadet, måler teknisk innsikt evnen til å teoretisere over bruken av skrujernet. Testen består av mange til dels avanserte spørsmål (flervalgsspørsmål) om batterier, biler, trillebår osv., og premierer evnen til å ta løsningen på sparket, før alle oss andre som har mer enn to tommeltotter finner løsningen gjennom prøving og feiling. Kognitive ferdigheter kan selvfølgelig læres. Ellers hadde vi ikke hatt noen skole. Vi regner med at tidligere erfaringer med alt fra å lese bøker til å mekke på mopeder og biler slår sterkt ut på den enkeltes score på disse testene. Vi måler også effekten av tidligere interesser og prioriteringer. Det er mye som er kontroversielt i læringsteori, men at læring er uttrykk for muligheten til å lære, synes det å herske alminnelig enighet om (Denham og Lieberman (red.) 1980). Testene måler nok også en evne eller et intellektuelt og teknisk potensial, men de måler definitivt hva den enkelte har lært⁵⁷.

Prøvene ble besvart på sesjon, det vil si når de vernepliktige var 18 eller 19 år gamle. Testresultatene fremkommer med andre ord to til tre år etter at guttene valgte studieretning i videregående skole. Dette er viktig, fordi evnenivå øker med graden av teoretisk utdanning og med økende alder. Når ferdighetene tolkes som en betingelse for et utdanningsvalg etter grunnskolen, er de

⁵⁶ Tambs m.fl. (1988: 793) rapporterer om korrelasjoner av størresesorden .6 mellom scoren på aritmetiske problemer (regneferdigheter), figurregler og ordlikhet blant 800 fjorten år gamle elever i offentlige skoler (født 1935). Det rapporteres også om meget høye korrelasjoner mellom score på regneferdigheter og teknisk innsikt (.7) og mellom scoren på figurregler og teknisk innsikt (.7) blant 35.000 rekrutter som er født i perioden 1932–34.

⁵⁷ Med nominalisten (skeptikeren) kan vi kanskje si at det er først når man setter grenser, at man oppdager hvor lett det er å spreng dem. Det gjelder antagelig også utsagn om individers og grupper av individers intellektuelle kapasitet.

også i høy grad en konsekvens av selve utdanningsvalget. Det er primært tekniske eller statistiske grunner til at alminnelig evnenivå på sesjon kan leses som en sterk indikator på de kognitive ferdighetene også ved 16-årsalder. Amerikansk skoleforskning har dokumentert at evnenivåscore ved 11-årsalder er langt mer sensitiv overfor evnenivåscore ved 18-årsalder (.7, netto effekt) enn overfor den utdanningen ungdommene valgte i mellomtiden (.1–.2, netto effekt)⁵⁸. Disse koeffisientene indikerer at hvis man øker evnenivåscoren blant 11-åringene med en enhet (ett standardavvik), øker evnenivåscoren blant 18-åringene med 0,7 enheter (standardavvik), netto, det vil si når utdanningsvalget holdes konstant. Hvis man alternativt øker scoren på utdanningstype med en enhet (kan bety at man velger teoretisk fremfor praktisk), øker evnenivå med 0,2 enheter, netto, det vil si når evnenivået ved 11-årsalder holdes konstant. Selv om man ikke skal overføre observasjoner fra ett land til ett annet uten videre, har disse amerikanske koeffisientene den fordel at de uttrykker reelle observasjoner, de er ikke estimert gjennom en simultantilpassningsmodell. Når korrelasjonen eller samvariasjonen er såpass høy som det amerikanske undersøkelsen antyder, kan de to rangeringene, rent statistisk, benyttes om hverandre som indikator på samme sosiale fenomen⁵⁹.

⁵⁸ Jencks m.fl. (1972: 339). Hernes og Knudsen (1976) estimerer evnenivåeffekten på utdanningstype og utdanningstypeeffekten på evnenivå simultant. De finner at effekten av evnenivå på utdanningstype er .5, mens effekten av utdanningstype på evnenivå er .15, og dette estimatet samsvarer bra med de observasjonene man har av de reelle sammenhengene hos amerikansk skoleungdom.

⁵⁹ Prestasjonsforskjeller har i det hele tatt meget stor repeterbarhet. I FAFOs utvalgsundersøkelse blant elever på den klassiske reallinjen ved ti gymnas i Oslo-regionen observeres dette direkte. Elevene tilhørte artianerkullene fra 1962 til 1977, og fordelte seg på i alt 84 klasser. De fleste elevene tilhørte opplagt prestasjonseliten på realskolen. Det var få som hadde opptakskarakterer i de skriftlige hovedfagene og i gjennomsnitt (hovedkarakteren) som var lavere enn $g(=3)$ på skalaen fra $lg(=0)$ til $sg(=5)$. På gymnaset ble elevene vurdert på nytt, og opptakskarakterene (samlekarakter pluss matematikkarakteren) "forklarte" gjerne 20 prosent av variasjonen (variansen) i artiumsprestasjonene når vi
(fortsettes...)

Tabell 3.2 fordeler gjennomsnittlig evnenivåscore blant guttene etter både mors og fars realiserte yrkeskompetanse⁶⁰. Tabellen indikerer at guttenes kognitive ferdigheter som en kombinasjon av synonymordkunnskap, regneferdigheter og romforståelse, er

⁵⁹ (...fortsatt)

inkluderer elever som strøk på veien til artium. Tilsynelatende ørsmå nyanser i karakterkombinasjoner i det øverste prestasjonssjiktet hadde en betydelig evne til å fange opp forskjellene til eksamen tre år senere. Dette er den tekniske begrunnelsen for at vi ikke tar hensyn til kvaliteten på den prosessen ungdom utsettes for på veien mot "testen". Sesjonsprøven måler alle, og ikke bare en prestasjonselite på et tidligere trinn. Dermed fanger alminnelig evnenivå opp en større variasjon i prestasjoner i utgangspunktet enn det opptakskarakterer til gymnaset gjør, og er antagelig mer resistent overfor en tilsvarende rangering på et senere tidspunkt enn det opptakskarakterene ville vært. Vi har antagelig en meget god indikator på prestasjonsnivået både i ungdomsskolen og i videregående skole. Good og Brophy (i Wittrock (red.) (1986: 342ff.) bekrefter at karakterer og evnenivå er to sider av samme sak. I en undersøkelse fra Junior high school, fanget prestasjonsnivået ved begynnelsen av skoleåret (målt vha. en standardisert test) opp hhv. 71 prosent og 85 prosent av variasjonen (variansen) i prestasjonsnivået i morsmål og matematikk ved utgangen av skoleåret. Når vi snakker om to til tre års avstand, vil sammenhengen være en del svakere enn dette, men den vil fortsatt være sterk. Man kan jo f.eks. anslå at styrken vil være slik: $.71^2=.35$, dvs. $r=.6$ i morsmål, og $.85^2=.61$, dvs. $r=.8$ i matematikk. Antagelig observerer vi at differansene øker som følge av selve utdanningsvalget. Bergensundersøkelsen (Gjessing 1988) rapporterer om meget sterk repeterbarhet i prestasjoner de første fire årene i barneskolen. Variasjonen i prestasjonsnivået i 1. og 2. klasse fanger kanskje opp så mye som 46 prosent av variasjonen (variansen) i prestasjonsnivået i 3. og 4. klasse. Dette tolkes som en effekt av undervisningens kvalitet. De forskjellene som etableres tidlig, repeteres senere. Samtidig har man ikke kontrollert for reelle inngangsverdier, dvs. barnas språklige ferdigheter før de begynte på skolen. Hadde man gjort det, er vi ganske sikre på at betydelige biter av prosesseffekten (dvs. repeterbarheten) fra 1. og 2. klasse til 3. og 4. klasse ville forvitret. Kontroll for reelle inngangsverdier senere i skolegangen tilsier at det er tilfellet!

⁶⁰ Inndelingen følger Statistisk Sentralbyrås standard for yrkesklassifisering etter sosio-økonomisk status (SSB 1984). Det skulle være unødvendig å minne om at klassifisering av status er skjønnsbasert. Da tenker vi ikke på SSBs klassifisering. Den bygger på konvensjoner som man kan være uenig i, men den er tross alt entydig, til gitte yrkesbetegnelser. Respondenter oppgir ofte andre betegnelser enn de som er entydig definert i klassifikasjonen. Da må ytringene tolkes og tilpasses de formelle yrkesbetegnelserne. "Gulvgnier" kan bety "rengjøringsassistent", men det kan også bety noe annet. "Barnehagetante" kan bety både "førskolelærer" og "barnehageassistent". I slike tilfeller har vi tippet yrkesbetegnelsen, og vi forsøkte hele tiden å tilordne den laveste yrkesstatus der vi var i tvil.

relativt følsom overfor både mors og fars status, men tilsynelatende mest overfor fars status. Benyttes det vanlige samvariasjonsmålet på følsomhet (Pearsons r), kan vi si at samvariasjonen mellom dette aspektet ved guttenes evner og interesser ved 18–19-årsalder og foreldrenes yrkeskompetanse øker fra .3 til tilnærmet .4 (på en skala fra 0 til 1) når vi inkluderer mors status i betraktningen. Dette betyr at hvis man øker mors og fars kombinerte score på sosial status med én enhet (ett standardavvik) øker sønnens alminnelige evnenivå med 0,4 enheter.

Tabell 3.2 Gjennomsnittlig alminnelig evnenivå etter mors og fars yrkesstatus. Skala: 1–9. Antall i parentes.

Far er ...	Oppgir bare		Mor er				
	far	Hjemme	Ufagl	Fagl	Tekn/høy	Candmag+	Alle
Oppgir bare mor	-	4,17 (23)	3,56 (40)	4,80 (35)	4,72 (16)	-	4,22 (114)
Ufaglært	3,73 (16)	4,23 (53)	4,74 (122)	4,72 (46)	4,95 (20)	-	4,58 (256)
Faglært	4,12 (43)	4,81 (161)	4,55 (329)	4,95 (301)	5,11 (88)	(6,63)	4,77 (930)
Tekn/høyskole		5,39 (80)	5,12 (116)	5,66 (163)	5,75 (143)	6,39 (28)	5,59 (578)
Candmag+	6,54 (14)	6,31 (32)	6,09 (53)	5,55 (62)	6,23 (115)	6,96 (54)	6,20 (322)
Alle	4,55 (73)	4,95 (349)	4,75 (660)	5,17 (607)	5,67 (380)	6,68 (92)	5,14 (2088)

Tabellforklaring:

Standardavviket er gjerne 1,8 evnenivåpoeng. Siden evnenivå er tilnærmet normalfordelt betyr det at man finner to tredjedeler av fordelingen innenfor intervallet pluss/minus ett standardavvik rundt gjennomsnittsverdien. Slik er det faktisk også i de fleste enkeltgruppene, dvs. selv om det bare er rundt femti observasjoner i noen av cellene. Gjennomsnittlig score i den gruppen som har lavest alminnelig evnenivå ("bare ufaglært mor") er nesten totredjedels standardavvik under gjennomsnittet i utvalget, mens gjennomsnittlig score i den gruppen som har høyest alminnelig evnenivå ("både mor og far har et yrke som forutsetter utdanning på cand.mag-nivå eller høyere") er tilnærmet ett standardavvik over gjennomsnittet i utvalget. Dette uttrykker en kolossal forskjell i gruppespesifikke kognitive ferdigheter. Det betyr at hvis både far og mor er akademikere, vil gjennomsnittlig score i evnenivå befinne seg nær intervallet for den beste sjettedelen i score i utvalget generelt.

(standardavvik). Det er ingen ubetydelig sammenheng mellom de to kjennetegnene ved individene.

Vi bør nok være forsiktig med å utlegge hva disse sammenhengene betyr, men noen kommentarer kan vi knytte til tabellen. Betydningen av ufullstendige familier (inkludert andre "særtrekk" ved familiesituasjonen) fremgår relativt tydelig⁶¹. Aamodt (1982) dokumenterte også at rubriseringen "ufullstendig familie" ladet på prestasjoner, gymnasfrekvens og artianerfrekvens. Vi gjør altså en tilsvarende observasjon for "gutteavgangskullet" 1983–87. Deretter øker alminnelig evnenivå suksessivt, og til dels dramatisk, når vi øker foreldrenes realiserte yrkeskompetanse samtidig (diagonalen). Det er også en tendens til at evnenivået øker med økende status hos mor når fars status holdes konstant (kolonnene), og omvendt (linjene). En av cellene fortjener en spesiell kommentar. Vi observerer et meget høyt gjennomsnitt i sønnens evnenivåscore hvis mor er hjemme og far er yrkesaktiv på høyeste kompetansenivå. Det høye gjennomsnittet betyr antagelig ikke at det er en fordel å ha mor hjemme når far har høy sosial status. Det betyr heller at vi observerer en "krake søker make-effekt", det vil si at også hjemmeværende mødre har et utdanningsnivå som noenlunde svarer til gjennomsnittet hos sine yrkesaktive "søstre", og at menn med høy yrkesstatus gjer

⁶¹ I prinsippet omfatter denne rubrikken både familier der guttene ikke vet hvem far er, familier der far er død eller trygdet samtidig som respondenten unnlot å oppgi fars tidligere yrke (selv om de eksplisitt ble bedt om å gjøre det), og situasjoner der respondenten har glemt å besvare spørsmålet om fars yrke. Det var såpass mange som kom med tilføyelsen "vet ikke", "aner ikke", "har ikke peiling" osv., at vi valgte å skille ut denne gruppen som en egen bakgrunnskategori for å undersøke om den hadde spesielle kognitive, utdanningsmessige og yrkesmessige kjennetegn. Gruppen har spesielle kjennetegn på alle disse områdene. Det indikerer at særtrekk ved familiesituasjonen (generelt familiedynamiske forhold) kan ha innflytelse på guttenes helse, livssituasjon og suksess i skole og arbeidsliv. Hvorfor gutter tilsynelatende kommer dårligere ut uten far enn med far, overlater vi til psykologien og psykiatrien å forklare. Det bør også nevnes at gutter som bare oppgav fars yrke, ofte med tilføyelsen at de ikke visste hvem mor var, også hadde lavere score på evnenivå enn gutter som oppgav begge foreldrenes yrkesstatus (inkludert at mor var hjemmeværende), men nå nærmer forskjellen seg grensen for å være statistisk pålitelig med fem prosent sjanse for å ta feil.

er gift med kvinner med utdanning, selv om disse kvinnene er hjemmeværende. Det er antagelig virkningen av slike "usynlige" kognitive ressurser hos moren som nedfeller seg hos sønnene i kolonnen for fars status når mor er hjemmeværende. Denne effekten vil statistisk fanges opp av fars status. Tabell 3.2 er for så vidt en kraftfull illustrasjon på det Boudon (1974A) kalte *primæreffekten* av familieressurser på barns og ungdoms utbytte av utdanning.

Er teknisk innsikt, i betydningen evnen til å løse praktiske oppgaver teoretisk, også følsom overfor foreldrenes yrkesstatus? Svaret er et betinget ja, men sensitiviteten på denne kognitive ferdigheten er langt svakere (.1 – .2) enn sammenhengen mellom foreldrenes synliggjorte kognitive ressurser (via deres yrkesstatus) og sønnenes alminnelige evnenivå. Denne observasjonen ligner på Bernsteins observasjon av sammenhengen mellom sosial status, praktiske ferdigheter og verbal resonnerende evne hos et utvalg britiske skolegutter på slutten av 50-tallet (Dittmar 1976). Bernstein observerte at det var evnen (og viljen) til å mestre middelklassens språk som primært atskilte funksjonær- og arbeiderbarn, og ikke andre kognitive ferdigheter som for eksempel teknisk innsikt. Han tolket dette som uttrykk for at vesentlige sider ved vår intelligens er sosialt og ikke genetisk betinget, og han brukte observasjonen som en grunnpilar i teorien om utvidede og begrensede språkkoder⁶². Disse sosiolektene slår blant

⁶² Dette forhindrer ikke at teknisk innsikt og alminnelig evnenivå er høyt korrelert. I vårt utvalg er korrelasjonen .54. Thumbs m.fl. (1988) observerer at korrelasjonen mellom teknisk innsikt og score på de to evnenivådimensjonene figurregler og regneferdigheter ligger i intervallet .6 – .7 blant 35.000 rekrutter som er født i perioden 1932–34. Det er ordlikhet som sannsynligvis trekker den samlede korrelasjonen med teknisk innsikt i vårt utvalg ned til nivået .5. Thumbs m.fl. (1988) observerer at ordlikhet er korrelert .3 – .4 med teknisk innsikt blant 800 14-åringer som er født i 1935 (ibid: 739). Dimensjonene ordlikhet og regneferdigheter og teknisk innsikt bærer mao. i seg spenningen mellom "den filologiske legning og interesse" og "realistens legning og interesse". Høy til middels score på alminnelig evnenivå impliserer ikke at en person er "generalist" i betydningen like god over alt. Noen utvikler også spesialiteter i spenningfeltet mellom matematikkferdigheter og språkkunnskap, (fortsettes...)

annet ut på karakterene i skolen. Språk er makt!⁶³ Det som er viktig i vår sammenheng, er at vi har et mål på kognitive ferdigheter i betydningen *teoretisk* legning og interesse, som antagelig er meget høyt korrelert med karakterer i skolen, mens vi i tillegg har et mål på kognitive ferdigheter i betydningen evnen til å løse *praktiske* oppgaver på papiret, som antagelig er lavt korrelert med prestasjonsnivået i morsmål i skolen (norsk), men som kan være høyt korrelert med prestasjonsnivået i matematikk. Vi måler med andre ord et kognitivt spenningsfelt langs dimensjonen teoretisk-praktisk som kan være sterkt assosiert med dimensjonen filolog-realist i for eksempel ungdomsskolen. Rapporterte korrelasjoner hos Thambis m.fl. (1988) indikerer at det siste kan være tilfellet.

Personer med skrive- og lesevaner (dyslektikere) scorer naturlig nok lavt på en skriftlig prøve. Hvis man med alminnelig evnenivå mener intelligens, må det med andre ord tas en del viktige forbehold. Dyslektikerens kapasitet avdekkes neppe gjennom en skriftlig prøve. Videre har vi jo sett at iherdighet øker prestasjonsnivået, og antagelig også evnenivået, for eksempel via effekten av de utdanningsvalg et høyere prestasjonsnivå

⁶² (...fortsatt)

og det innebærer antagelig at man blant personer med middels score på alminnelig evnenivå vil finne mange spesialister i betydningen personer som enten scorer høyt på ordlikhet eller som scorer høyt på regneferdigheter. Når vi senere i dette kapitlet (gjennom restleddsmanipulasjon) setter teknisk innsikt "vinkelrett" på alminnelig evnenivå, kan det hende at vi i realiteten spisser til spenningen mellom språkbeherskelse og regneferdigheter i den kognitive strukturen (avsnitt 3.5).

⁶³ Altså en teori om sosialt betinget språklige fortrinn og handikap hos barn. Man kan fortsatt være relativist å si at de språklige ferdighetene verken er utvidede eller begrensede i seg selv, de er bare forskjellige. Noen ytringsformer premieres, mens andre straffes i klasserommet og i samfunnet for øvrig. Argumentet for dette synet er at også slumrspråket inneholder alle nødvendige logiske grunnbegreper (enkle og doble negasjoner, implikasjon osv.), og at den verbale kreativiteten og treffsikkerheten kan være fantastisk selv i "språk" som rasjonerer med bruken av f.eks. verb. Et utrolig repertoar av fakter og mimikk overtar visstnok for ordene i disse miljøene (Dittmar 1976). Poenget er at disse språkkodene, uansett raffinement, ikke fungerer som ressurs eller "kapital" i klasserommet, selv om de er uunnværlige på gata!

åpner for. Som prestasjonsindikator i 9. klasse er alminnelig evennivå med andre ord ikke uten lyter, men heller ikke uten brodd.

3.2 Brutto valgeffekt – skomakereffekten

Tabell 3.3 fordeler guttene i utvalget på en grovgruppering av studieretninger i videregående skole etter fars yrkeskompetanse. Tabell 3.3 innfører mors realiserte yrkeskompetanse i tillegg. Vi ser at skillelinjene blir noe større når vi også inkluderer mødrene i sammenligningen, selv om bildet av sammenhengen mellom familieressurser og utdanningsorientering ikke endres.

Tabell 3.3 Høyeste rapporterte utdanning (type) blant 19–23-åringer 1990. Prosent.

	Grunn- skole	Indust/ andre	Lære	Kont/ est+	All- mennf	Høy- skole	100%= antall
Nedre ytterpunkt: sætrekk							
* mor er arb.	31	34	19	14	2	-	42
* alle	23	31	17	12	12	5	123
Fars kompet:							
* ufaglært	18	37	15	11	10	10	285
* faglært	11	33	22	10	14	10	1084
* postgym	3	17	15	14	29	23	612
* akademiker	1	5	8	11	36	39	367
Øvre ytterpunkt:							
* far er akadem, mor er postgym	2	3	7	11	40	37	125
* begge akadem	-	3	3	5	32	56	59
Sum	10	25	17	11	20	17	2390

Følger vi gruppeinndelingen i Lafferty og Knutsens statusindeks, finner vi at 37 prosent av fedrene i vårt *minisamfunn* er arbeidere eller håndverkere, ti prosent er lavere funksjonærer, 18 prosent er midlere funksjonærer, 21 prosent er høyere funksjonærer og 15 prosent er selvstendig næringsdrivende. Rangeres fedrene etter deres realiserte yrkeskompetanse, fremstår 13 prosent som ufaglærte arbeidere, 45 prosent som faglærte arbeidere, håndverkere eller funksjonærer, 26 prosent har et yrke som forutsetter utdanning på laveste postgymnasiale nivå (ofte lavere og midlere funksjonærer), mens 16 prosent av fedrene er akademikere, i betydningen at de har et yrke som forutsetter utdanning på cand.mag-nivå eller høyere. Denne siste gruppen består ofte av midlere og høyere funksjonærer i forvaltning og næringsliv. Utdanningstyper som omfatter 60–70 prosent i hver statusgruppe er **uthevet** i tabell 3.3⁶⁴.

⁶⁴ Det er ikke alltid vi er helt sikre på hvilken studieretning i videregående skole høyskole- og universitetsstudentene kommer fra, men en kryssløsning av Forsvarets egen utdanningsregistrering på sesjon (dvs. ved 18–19-årsalder) og svarene i spørreskjemaet indikerer at minimum 90 prosent – antagelig 95 prosent – av ungdommene som oppgir at de har avsluttet utdanning på høyskole- eller universitetsnivå før innkalling, kommer fra treåring allmennfaglig studieretning i videregående skole. Noen av disse studentene (ca. ti prosent) har vandret på kryss og tvers mellom handels- og kontorlag og allmennfag, og praktiske fag og allmennfag i videregående skole. De aller fleste som oppgir at de har kombinert allmennfag med noe annet, oppgir samtidig at allmennfag er høyeste avsluttede utdanning (der høyest refererer til klassetrinn). Hvis man har treåring allmennfag er det nesten nesten ingen i vårt utvalg som samtidig oppgir f.eks. treåring elektro, mekaniker eller markedsføring i tillegg. Man kan gjerne ha begynt utdanningen på allmennfag, og vandret ”den gale veien” på et praktisk fag før man velger videreutdanning på en høyskole eller et universitet – det vet vi strengt tatt ikke med sikkerhet –, men da gjerne via en ettårig eller maksimalt en toårig praktisk utdanning, når vi sammenholder opplysningene i spørreskjemaet med opplysningene i Forsvarets eget register. Til slutt: Overensstemmelsen mellom spørreskjema og registeropplysninger er meget bra på utdanninger generelt, med ett unntak. Det er for få lærlinger som vil innrømme at de har gått veien om videregående skole (uavsluttet?) før de manøvrerte inn i en lærlingekontrakt. Det er sikkert ikke lett å innrømme dette, hvis det i ettertidd oppleves som et nederlag, eller kanskje tom. som en ”blindvei” mot det egentlige utdannings- og yrkesmålet, som er betalt opplæring i arbeidslivet.

Tabell 3.4 Allmennfagfrekvensen (estimert) blant gutter midt på 80-tallet etter et mål på familieressurser som maksimerer effekten av sosial bakgrunn. Målet inneholder både familiedynamiske forhold og kombinasjoner av mors og fars status. Prosent.

	Annet	Utdanningsvalg Allmennfag	100%=
<i>Lavest: Score 0-1:</i>			
Far hjemme+mor arbeider/ far arbeider+mor borte	95	5	61 (2,5%)
<i>Score 2-4:</i>			
Far arbeider+mor hjemme/ håndv/lav postgym/fam.dym	80	20	137 (5,6%)
<i>Score 5-7: Manuelt arb, gjørne faglært hos begge</i>			
<i>Score 8-9: Far faglært+ mor opp til postgym</i>	80	20	812 (33,3%)
<i>Score 10-13: Far postgym+ mor opp til faglært</i>	68	32	605 (24,8%)
<i>Score 14-16: Far cand.mag+ og mor opp til postgym</i>	44	56	577 (23,7%)
<i>Høyest: Score 17: Begge cand.mag+</i>	25	75	186 (7,6%)
	12	88	59 (2,4%)
Alle	63	37	2437(100,0%)

Det er til dels dramatiske forskjeller i statusgruppene utdanningsvalg ved inngangen til videregående skole. Hvis far er ufaglært arbeider er det "bare" to av ti gutter som velger allmennfaglig studieretning etter obligatorisk skole. Halvparten velger praktiske fag, mens to av ti avslutter utdanningen etter grunnskolen og går rett ut i arbeid eller ledighet. Hvis far er akademiker, velger tre av fire gutter teoretisk utdanning etter 9. eller 10. klasse. "Kun" 12 prosent tar praktisk utdanning. Det er nesten ingen (én prosent) som avslutter utdanningen som 16-åringer. Det går tilsynelatende et veiskille mellom sønner av faglærte arbeidere og funksjonærer og (fortrinnsvis) funksjonærer

på laveste høyskolenivå i tabellen. Det er nesten 55 prosentpoeng flere akademikersønner enn arbeidersonner som velger teoretisk fremfor praktisk opplæring etter grunnskolen midt på 80-tallet. Vi observerer et rekrutteringsbilde som er utrolig likt det bildet Aamodt tegnet for 1974-kullet. Så selv om det langt fra er vannrette skott mellom statusgruppene, er deres reproduksjons- evne imponerende! Hvis vi strekker familieressursskalen ved å inkludere mors realiserte (og usynlige) ressurser i tillegg, ser vi at vi får en kraftig strekk mellom ytterpunktene i tabellene 3.3 og 3.4. Når vi tilføyer at mange av de ungdommene som oppgir allmennfag som høyeste avsluttede utdanning i 1990 ligger i løypa til å velge høyskole- eller universitetsutdanning etter sivil- eller militærtjenesten, øyner vi en sosial ulikhet i rekrutteringen til ulike utdanningsinstitusjoner som er like dramatiske som Edvardsen (1991) dokumenterte blant 9. klassingene i 1980, når status ble gjort opp åtte år senere (jfr. tabell 2.6). Dette kommer vi tilbake til.

I minisamfunnet vårt er det litt flere gutter som har *praktisk legning og interesse* enn det er gutter som har *teoretisk legning og interesse*. Seks av ti har valgt praktisk ved at de enten har gått rett ut på arbeidsmarkedet etter ungdomsskolen, eller de har valgt praktiske fag i videregående skole, eller de har (omsider) manøvrert seg inn i en lærlingekontrakt. 36 prosent valgte allmennfag i videregående skole og/eller fortsatte utdanningen på universitets- og høyskolenivå etter videregående skole. Drøyt ti prosent velger en utdanning som ligger i skjæringspunkt mellom praktiske og teoretiske fag. Rekrutteringen til disse linjene er resistent overfor fars yrkesstatus hvis handels- og kontorfag, estetiske fag, idrettsfag og helse- og sosialfag grupperes sammen. Hvis vi hadde splittet opp studieretningene på linjer, ville vi selvsagt observert mange interessante skillelinjer innen hver studieretning, men da begynner det å bli få observasjoner i noen av cellene. Legges utvalgstillene til grunn, kan vi nevne at høystatusguttene er overrepresentert på språklig studieretning blant allmennfagene, på helse- og sosialfag, regnskap, økonomi,

språk og reiseliv på de ”mellomliggende” linjene, og på elektro-linjer og tekniske fagskoler innen de praktiske fagene.

3.3 Brutto evnenivåeffekt – prestasjonseffekten

Tabell 3.5 illustrerer at utdanningsvalget etter grunnskolen er sterkt betinget av alminnelig evnenivå og sosial status, og at det faktisk også er følsomt overfor teknisk innsikt, men her gir vi leseren en overraskelse i neste avsnitt. Tabellen fanger sikkert opp flere aspekter ved guttenes utdanningsbakgrunn enn selve valget av studieretning. For det første er det antagelig klare *prestasjonsbarrierer* mellom de ulike skoleslagene. Det er ulike opptakskrav, og opptakskravene til allmennfaglig studieretning er antagelig betydelig høyere enn for eksempel opptakskravene på håndverks- og industrifaglinjene i gjennomsnitt. Samtidig må vi regne med at selve valget har blåst opp forskjellen, den er nemlig meget stor. Gjennomsnittseleven på allmennfaglig studieretning har et alminnelig evnenivå som befinner seg på randen til intervallet blant den beste sjettedelen på for eksempel håndverks- og industrifag.

Når vi antyder at vandringene på praktiske fag var studieretningsinterne i kapittel 2, refererer dette neppe bare til en troskap mot det første valget. Det er antagelig også tale om at mange av disse elevene har for svakt prestasjonsnivå til at de kan velge en annen studieretning med lettere adgang til 2. og 3. klasse (mindre kapasitetstrapp), men med strengere opptakskrav til 1. klasse (for eksempel handels- og kontorlag). I tabell 3.6 ser vi en sammenheng mellom allmennfagfrekvensen og alminnelig evnenivå på sesjon som er til forveksling lik sammenhengen mellom status og allmennfagfrekvens i tabell 3.2. Nå kan vi nesten forutsi at den figuren vi tegnet med utgangspunkt i Aamodts data for sammenhengen mellom sosial status, prestasjonsnivå og gymnasfrekvens i 1974, vil bli repetert i vårt utvalg, men nå som en sammenheng mellom status, evnenivå og allmennfag-

frekvens blant gutter i 1983–87. Det er rett og slett tale om *en historie som har fått vasket seg*:

Tabell 3.5 Alminnelig evnenivå, teknisk innsikt og statusscore etter utdanningstype, når utdanningstype er definert etter høyeste rapporterte avsluttede utdanning kontrollert for utdanningsregistreringen i Forsvarets register. Gjennomsnitt og standardavvik. Eta og Eta-kvadrat.

Utd.type	Alminn. evnenivå (1–9)*	Teknisk innsikt (1–9)*	Maksimal status (0–17)*	Antall
Ikke fullf	2,3	3,3	5,1	6
Grunnskole	3,2	3,8	6,1	176
Kurs (amo)	4,4	4,3	6,2	30
Industri	4,3	4,9	6,8	449
Andre prakt**	4,3	4,8	6,4	96
Lære	4,5	5,0	7,5	384
Kontorfag	5,3	4,7	8,3	197
Est/helse/idr***	5,6	5,0	8,8	52
Allmennfag	6,1	5,3	10,0	439
Høyskole	6,7	5,8	10,3	386
Alle	5,1	5,0	8,2	2215
St.avvik	1,5	1,8	3,5	
Eta****	.59	.27	.44	
Eta-kvadr	.34	.07	.19	

Tabellforklaring:

* Skala. På disse tre variablene befinner ca. to tredjedeler av alle observasjoner seg innefor pluss/minus ett standardavvik rundt gjennomsnittsverdien.

** Andre prakt: Andre praktiske linjer som sjøtransport, primærnæringsfag, samt etatskoler og folkehøyskoler.

*** Est/Helse/Idr: Estetiske fag, helse- og sosialfag, idrettfag.

**** Eta-kvadratet angir hvor stor andel av den totale variasjonen på en variabel egenskap ved individene (evnenivå, status osv.) som fanges opp av en gruppering av den samme egenskapen etter verdiene på et annet variabelt kjennetegn ved individene (her: Valg av studieretning i videregående skole). Eta angir korrelasjonen mellom egenskapen (evnenivå osv.) og den grupperte utgaven av egenskapen (evnenivå, status osv. etter studieretning).

Tabell 3.6 Allmennfagfrekvens (estimert) blant norske gutter midt på 80-tallet etter alminnelig evnenivå. Prosent. Prosentueringsbasis i parentes.

Evnenivå	Utdanningsvalg		100%=
	Ingen/praktisk	Teoretisk	
1–3 (lavt)	95	5	431 (19)
4–6 (middels)	66	34	1283 (58)
7–9 (høyt)	26	74	501 (23)
Sum	63	37	2215 (100)

Tabellforklaring:

Evnenivåscore 3 fremtrer som en nødvendig betingelse for å begynne på allmennfaglig studieretning. Det er ingen gutter, uansett andre kjennetegn, som valgte teoretisk etter 9. klasse hvis de scorer 2 eller lavere på evnenivåprøven på sesjon. Med så lave kognitive ferdigheter, er det antagelig meget vanskelig å kompensere med ekstraordinær innsats og mobilisering i hjem og nærmiljø. Man velger noe annet som man kan bedre. Nå er dette en tilsnikelse. Vi observerer egentlig at hvis man først kommer inn på allmennfag, scorer alle 3 eller høyere på sesjonsprøven, allmennfaglig er en tilstrekkelig betingelse for scoren 3 eller høyere!

Den sosiale rekrutteringen til teoretisk utdanning kan ikke ha vært mye jevnere etter innføringen av lov om videregående opplæring. Det ser nesten ut som om det er ”vanskelig” å rekruttere mer enn ca. 20 prosent av guttene som har bakgrunn fra arbeiderhjem, ja, det går tilsynelatende et ganske stort skille mellom et miljø dominert av fedre som arbeider i hvitsnippykker (funksjonærer) og et miljø dominert av fedre som jobber i blåsnippykker (manuelle arbeidere).

3.4 Historien som har fått vasket seg?

Tabell 3.7 og figur 3.1 angir allmennfagfrekvensen blant guttene i utvalget etter fars realiserte yrkeskompetanse, og etter guttens alminnelige evnenivå i tre ”prestasjonssjikt”. Det er neppe urimelig å anta at gutter med høy score på evnenivå tilhører de beste i klassen både på ungdomsskolen og i videregående skole. Gutter med middels score har i gjennomsnitt et høyt prestasjons-

nivå hvis de er iherdige, et middels prestasjonsnivå med normal innsats, og et svakt prestasjonsnivå med liten innsats. Gutter med lav score på alminnelig evnenivå må antagelig jobbe hardt for å få middels karakterer.

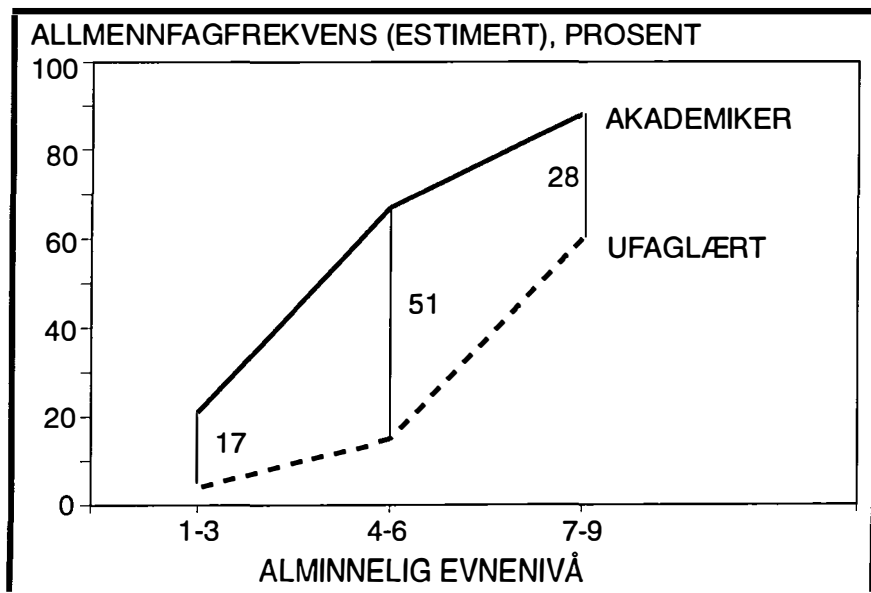
For det første ser vi at tilbøyeligheten til å velge teoretisk fremfor praktisk utdanning etter ungdomsskolen er sterkt betinget av alminnelig evnenivå i begge statusgrupper. Hvis evnenivået er høyt, velger et flertall (60 prosent) av arbeidersonnene allmennfaglig studieretning etter grunnskolen. Hvis evnenivået er lavt, velger også et flertall (79 prosent) av akademikersønnene noe annet enn allmennfaglig studieretning. For det andre må evnenivået være *meget høyt* for at sønnen av den ufaglærte arbeideren skal velge teoretisk utdanning etter grunnskolen. Vi må helt opp i scoren 8–9 for å finne en allmennfagfrekvens på ca. 70 prosent i dette sosiale sjiktet. Ved evnenivåscore 6, som var nær gjennomsnittet blant de 19–23-åringene som oppgav allmennfag som høyeste avsluttede utdanning i vårt utvalg (de fleste treårig), er allmennfagfrekvensen i den laveste sosialgruppen ca. 30 prosent! Arbeiderguttene må opplagt ha meget sterke signaler om at de er skoleflinke for at et flertall av dem skal foreta et sosialt overskridende utdanningsvalg midt på 80-tallet. Vi begynner å tro at respekt for de kravene teoretisk utdanning stiller til innsats og ferdigheter, representerer en reell barriere mot å velge allmennfagutdanning i visse sosiale sjikt.

I midtre evnenivåsjikt (score 4–6) slår den sosiale ulikheten ut med full tyngde. Vi observerer et kraftfullt ”samspill” mellom evenivå og sosial bakgrunn. Prosentforskjellen er nå hele 51 prosentpoeng! Det er bare 15 prosent av arbeidersonnene som velger allmennfaglig studieretning, mot 66 prosent av akademikersønnene. Det kan selvsagt være flere årsaker til dette ”samspillet” enn det vi kalte respekt for valget. Alminnelig evnenivå kan for eksempel være en svakere prestasjonsindikator blant gutter med lav sosial status enn blant andre ungdommer.

Tabell 3.7 Allmennfagfrekvens (estimert) blant norske gutter midt på 80-tallet etter sosial status og etter guttenes alminnelige evnenivå på sesjon. Prosent. Konservativ og radikal sammenligning etter status i tre prestasjonssjikt.

Status	Alminnelig evnenivå			Alle
	1-3	4-6	7-9	
Ufaglært	4	15	60	20
Maks. faglært	2	22	63	23
Min. postgym	19	53	82	60
Akademiker	21	67	88	74
Alle	5	34	74	

Figur 3.1 Allmennfagfrekvens (estimert) blant gutter midt på 80-tallet etter sosial status i to ytterpunkter og etter guttenes alminnelige evnenivå i tre sjikt. Prosent. Prosentforskjellen mellom statusgruppene er angitt med tall i figuren



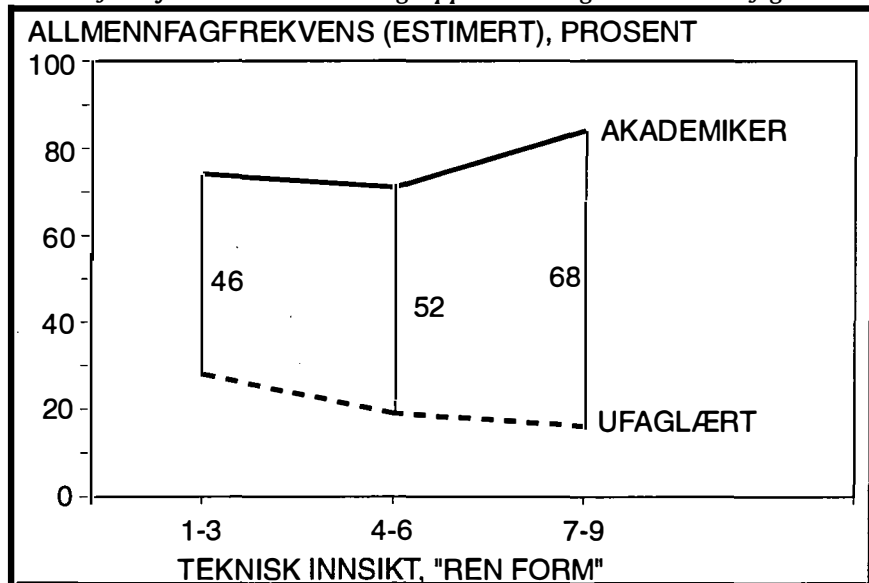
Vi ser det som en utfordring å forsøke å peke på kjennetegn ved individene som gjør de praktiske utdanningsvalgene fornuftige. For å få til det, innføres en ny variabel gjennom "restleddsmanipulasjon" som vi kaller *ren teknisk innsikt*⁶⁵. Ren teknisk innsikt er rensset for innflytelsen fra alminnelig evnenivå og sosial status, samtidig som den er et tilnærmet perfekt statistisk uttrykk for den opprinnelige (observerte) tekniske innsikten.

3.5 Mot en verdiforklaring?

La oss nå se om allmennfagfrekvensen i ulike sosiale sjikt reagerer ulikt på endringer i "ren teknisk innsikt". Figur 3.2 illustrerer at vi muligens har funnet noe interessant. Vi øyner en polarisert form i figuren. Det er en tendens til at akademiker-sønner tolker teknisk innsikt som en tilleggsferdighet som forsterker tilbøyeligheten til å velge teoretisk utdanning etter grunnskolen (på vei mot NTH, NHH, Ås?), mens det er en tendens til at gutter med lav sosial status reduserer sin tilbøyelighet til å velge teoretisk utdanning når de har økende score på teknisk innsikt i sin rene form. Fortsatt er det mulig å tolke denne figuren som uttrykk for at vi har funnet en irrelevant kognitiv ferdighet. I utvalgsundersøkelser er det usikkerhetsmarginer, og forskjellen mellom prosentforskjellene er på grensen til å være statistisk pålitelige.

⁶⁵ Vi estimerer funksjonen $TI = 2.21 + .55AE + RTI$ vha. lineær regresjon. TI er observert score på teknisk innsikt, AE er alminnelig evnenivå og RTI er restleddet, eller som vi senere kaller det, teknisk innsikt i sin rene form. 2.21 er konstantleddet og .55 er stigningskoeffisienten i den ligningen som fremstiller teknisk innsikt som en lineær (den beste) funksjon av alminnelig evnenivå og teknisk innsikt i sin rene form. Deretter tilordnes score på RTI skalaen 1–9 etter fordelingen på observert teknisk innsikt (TI). Vi får to variable som er korrelert .8, dvs. som for statistiske formål er å betrakte som samme variabel. Nå vil vi se hva denne variabelen er god for!

Figur 3.2 Allmennfagfrekvensen (estimert) etter guttenes sosiale status i to ytterpunkter etter deres score på "ren" teknisk innsikt. Prosent. Prosentforskjeller mellom statusgruppene er angitt med tall i figuren.



La oss nå holde alminnelig evnenivå konstant, for å studere om denne (svake) polariseringstendensen arter seg ulikt i ulike evnenivåsjikt (les: prestasjonssjikt).

Høyt alminnelig evnenivå: Trompeteffekten

Inndelingen er nå så spesifikk at vi må endre sammenligningsgrunnlaget for å få et tilstrekkelig antall observasjoner i de ulike cellene. La oss gruppere ufullstendige familier og familier der far er ufaglært eller faglært sammen i en lavstatusgruppe. Disse guttene kalles *arbeidersønner*. Gutter med fedre som minst har en realisert yrkeskompetanse på postgymnasialt nivå, tilskrives høy sosial status. La oss kalle dem *funksjonærsønner*. Selv om dette kan oppfattes som en forsiktig eller konservativ statusinndeling, fremtrer en sterkt polarisert form i figur 3.3A:

– Det er nesten ingen forskjell i tilbøyeligheten til å velge allmennfag fremfor alle andre alternativer når ren teknisk innsikt

er lav og alminnelig evnenivå er høyt. Åtte av ti arbeidere sønner og ni av ti funksjonærsønner velger allmennfag. For disse guttene er dette opplagt det naturlige valget. Et overveldende flertall velger det de kan best, uansett sosial status.

– Deretter er det en tendens til at allmennfagfrekvensen synker når de tekniske ferdighetene øker til middels. Nå velger én av tre arbeidere sønner og én av fire funksjonærsønner noe annet enn allmennfag etter grunnskolen. Nedgangen er statistisk pålitelig med fem prosent sjanse for å ta feil.

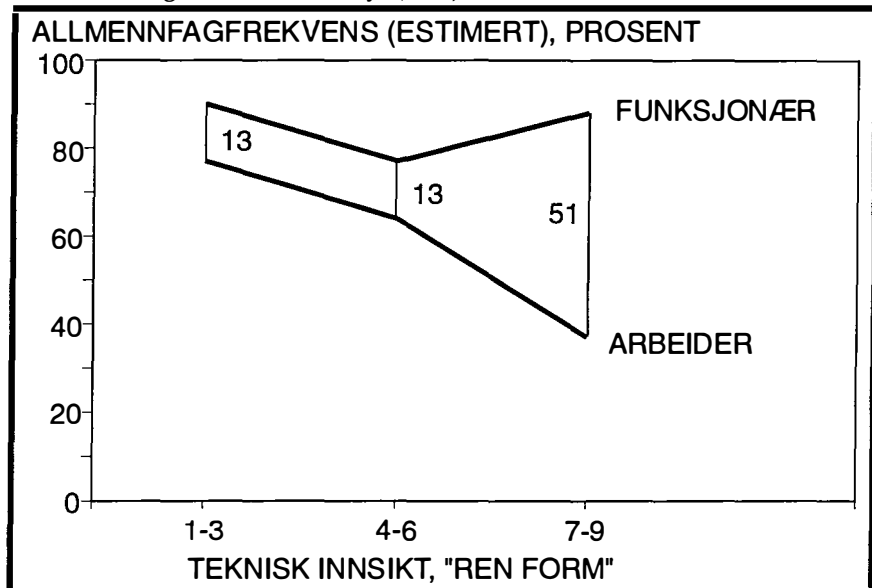
– Blant ungdom som både er flinke på skolen, og som i tillegg har topp score på ren teknisk innsikt (tre til fire prosent av guttene med lav status og seks til syv prosent av guttene med høy status), åpnebaret derimot en dramatisk ulikhet i orientering, som er statusspesifikk. Nå velger "kun" én av tre arbeidere sønner allmennfag, mot "hele" ni av ti funksjonærsønner.

Høy score på teknisk innsikt gir tilsynelatende den skoleflinke arbeiderguttent frihet til å velge sin egen bakgrunn. Han har ferdigheter i fullt monn til å velge hva som helst, det er interessene hans som avviker fra funksjonærsønnene i en tilsvarende situasjon, ja, interessene er tilsynelatende så sterkt differensiert etter status at det nesten gir mening å si at statusgruppene velger sin egen bakgrunn. Det er "bare" 37 prosent av arbeiderguttene som foretar det overskridende valget når de har fritt valg på øverste hylle. Selv om det er få observasjoner i cellene, er effekten av teknisk innsikt på studieretningsvalget statistisk pålitelig på fem prosent nivå. Kan forklaringen være av økonomisk art? Det tviler vi på, fordi det i så fall ville vært meget problematisk å forklare atferden til arbeidergutter med for eksempel middels score på teknisk innsikt og høyt alminnelig evnenivå. Hvorfor velger så mange av dem en teoretisk linje? De har neppe bedre sosioøkonomisk utgangspunkt enn de guttene som scorer høyt over hele linjen. Vi står på den kognitive fortolkningen. Lavstatusungdom trenger klar beskjed om stoda, og når de får beskjeden, velger de å spesialisere sin spesialitet, som primært er av praktisk art, sekundært av teoretisk art. Blant høystatusguttene

tolkes begge ferdighetene tilsynelatende som uttrykk for teoretisk styrke.

Figur 3.3 Allmennfagfrekvensen etter guttenes sosiale status i to sosialgrupper (minimum postgymnasial (=høy), maksimum faglært (=lav)) og etter deres score på "ren" teknisk innsikt i ulike evnenivåsjikt. Prosent. Proporsjonsdifferanser er angitt med tall i figurene.

A: Alminnelig evnenivå er høyt (7-9)

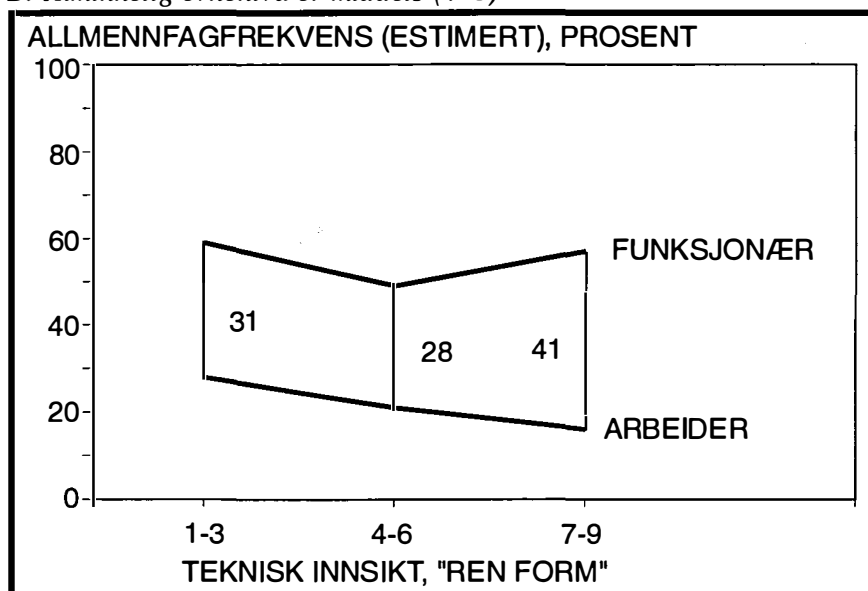


Alminnelig evnenivå er middels: En tuba

Den samme polariserte formen etter guttenes sosiale status opptrer også når alminnelig evnenivå er middels (figur 3.3B), men nå er polariseringen svakere og de permanente statusforskjellene sterkere. Det er 28 prosent(poeng) flere funksjonær-sønner enn arbeidersonner som velger allmennfaglig studieretning når guttene har middels score både på alminnelig evnenivå og på teknisk innsikt i sin rene form, mens det er 41 prosent(poeng) flere funksjonær-sønner som velger allmennfag hvis de har

gjennomsnittlig evnenivå (les: prestasjonsnivå i skolen) og høy score på praktiske ferdigheter. Denne "samspillseffekten" av status og teknisk innsikt i sin rene form er statistisk pålitelig med fem prosent sjanse for å ta feil. I det midtre prestasjonssjiktet må vel hovedobservasjonen sies å være at det er en stor og økende forskjell i preferanser når teknisk innsikt øker suksessivt.

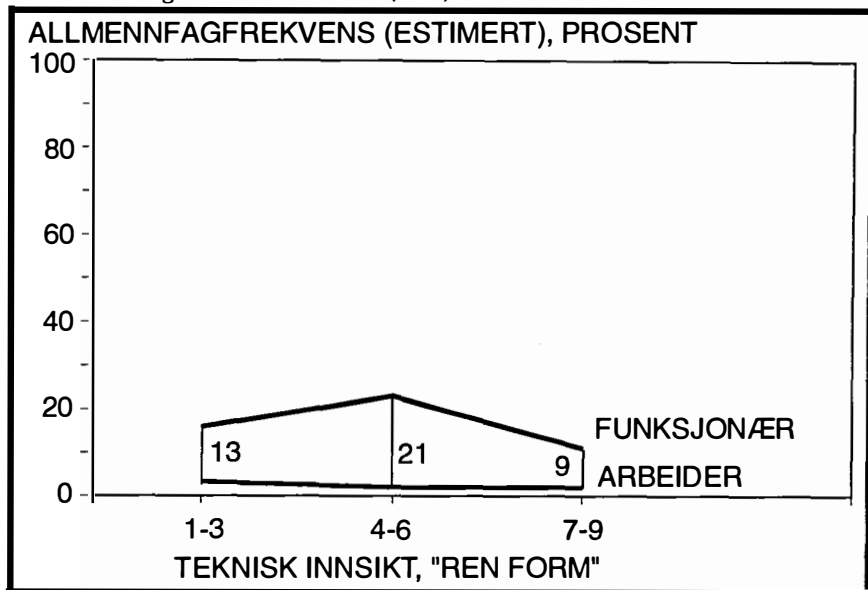
B: Alminnelig evnenivå er middels (4-6)



Lavt alminnelig evnenivå impliserer praktisk utdanning

I det laveste prestasjonssjiktet, det vil si blant gutter med alminnelig evnenivå 1-3, velger også direktørsønnene noe annet enn teoretisk utdanning etter avsluttet grunnskole. Vi observerer for så vidt en permanent statusseffekt også i dette prestasjonssjiktet, men nå er den beregnede tekniske innsikten nærmest irrelevant for å forklare ulikheter i utdanningsvalg.

C: Alminnelig evnenivå er lavt (1-3)



Hvis denne drøftingen leses inn i figur 3.1, kan vi si at vi har anskueliggjort ganske mye av statuseffekten på allmennfagfrekvensen blant prestasjonseliten i skolen, det vil si hvorfor "bare" 60 prosent av arbeidernesønnene og "hele" 88 prosent av akademikersønnene valgte teoretisk videreutdanning etter 9. klasse. Vi har også redusert den enorme statusforskjellen (på 51 prosentpoeng) i det midtre prestasjonssjiktet noe. Her er fortsatt brorparten av utdanningsvalget uforklart. Det er betydelig rom for å peke på interesseforskjeller som ikke spiller på hvordan ungdommene fortolker sin kunnskapsstruktur, eller som vi valgte å kalle det: Hva de selv mente at de kunne best.

Denne uforklarte restfaktoren som må tilskrives valgeffekten, kan selvfølgelig bestå av økonomiske overveielser, slik Boudon hevder at den gjør. Guttene tenker likt, men rammebetingelsene varierer. Derfor velger de ulik utdanning. Nå vil vi forsøke å splitte opp statusforskjellene i konkrete holdninger og handlinger, som dels påvirker valget av studieretning i videregående skole,

og som dels kan oppfattes som en konsekvens av dette valget. Vi gjennomfører med andre ord ingen årsaksvirkningsanalyse. Hvis vi skal ty til en metafor, må det være at vi forsøker å fargelegge et bilde som heter *skomaker bli ved din lest* ved å benytte ulike fargekombinasjoner som gjør dette bildet forståelig for oss. Vi er primært på jakt etter atferd, selv om vi noe motvillig dras inn i en diskusjon av sosialt differensierte grunnholdninger eller former for dypereleggende motivasjon som nedfeller seg i ytringer og handlinger, det Bourdieu antagelig ville kalt *habitus*.

3.6 Hvordan arter statusforskjeller seg i praksis?

Vi forsøker med egenskaper som normalt påvirker utdanningsvalg sterkt: Ambisjoner, orientering mot arbeid og inntekt, psykisk konstitusjon og kognitive ferdigheter. Vi forsøker å oppløse de sosiale skillelinjene i kombinasjoner av disse kjennetegnene ved individet. At dette er sentrale individuelle kjennetegn som "lader" på tilbøyeligheten til å velge teoretisk utdanning fremfor praktisk utdanning etter obligatorisk skole, fremgår av tabell 3.8.

La oss kort beskrive variablene før vi gir oss i kast med tabellen. Vi kontrollerer for *alder* fordi vi ikke ønsker noen effekt av alder der den kan observeres. Utvalget er blant annet sosialt og kognitivt skjevt etter alder. Samtidig må vi regne med at eventuelle alderseffekter på for eksempel utdanningsnivå kan være uttrykk for realiteter. Det tar tid å nå et utdanningsmål. Siden vi diskuterer et utdanningsvalg som står i et uklart forhold til alder, velger vi å ta eventuelle "ta tiden til hjelp"-virkninger ut av modellen i utgangspunktet.

Guttenes orientering mot *arbeid og inntekt* består av fire komponenter: Rapportert brutto inntekt og månedlige utgifter til betjening av gjeld foregående år, graden av løs eller fast tilknytning til arbeidsmarkedet etter grunnskolen, og en beregning av hvor mye gutten har arbeidet siden avslutningen av grunnskolen.

Tabell 3.8 Forklaringskraft på tilbøyeligheten til å velge allmennfag fremfor alle andre alternativer i prosent forklart varians. Estimert ved lineær regresjon.

Indiv. kjennetegn	Prosent	Multipel R	Pri*
Alder	ingen	-	
Pluss status	16	.40	16
Pluss prestasj	30	.55	17
Pluss habitus/psyk kap	33	.58	4
Pluss arbeidsorient	40	.63	10
Pluss ambisjoner	47	.69	12

Tabell forklaring:

ALDER=Alder i 1990, STATUS=Fars realiserte yrkeskompetanse, PRESTASJ=Alminnelig evnenivå og "ren" teknisk innsikt, HABITUS=Subjektiv helse (unnlater å rapportere helseplager til militærlege, les: tilbakeholdenhet) og habitus (kombinasjoner av organisert fritidsaktivitet, hobbies, mener at omgivelsene hindrer vedkommende i å gjøre det han har lyst til, kjedsomhet og psykisk helsetilstand slik den vurderes av militærlege, psykiater eller psykolog ved sesjon og innrykk, les; motivasjon/handlingsorientering), ARBEIDSORIENT=Orientering mot arbeid og inntekt og økonomiske og sosiale forpliktelser (Arbeidsfrekvens i prosent av året i gjennomsnitt etter fylte 16 år, bruttoinntekt 1989, gjeldsbyrde per måned 1989, løs eller fast tilknytning til arbeidsmarkedet som tenåring, arbeid ved siden av skolegang), AMBISJONER=Oppgitt utdanningsmål i 1990. PRI* er prikvaldratet, dvs et mål på nettoeffekt som korrigerer den observerte økningen i forklart varians (forklaringskraft) for faktorens eller variabelens rekkefølge i modellen.

Denne variabelen angir rapportert yrkespraksis (i år og måneder) i prosent av året i gjennomsnitt etter fylte 16 år. Det er noen som rapporterer så mye yrkespraksis at vi tviler på at det kan være riktig. Derfor har vi ikke tillatt noen å operere med mer enn i gjennomsnitt 110 prosent stilling fra og med 9. klasse i ungdomsskolen. Målet har den svakheten at personer med høyest alder potensielt tilskrives den lengste yrkespraksisen som barne- skole- og ungdomsskoleelev. Til slutt kan vi tilføye at det jobbes mye i alle sosiale sjikt på 80-tallet, og at det primært er utdanningsvalget etter grunnskolen som avgjør hvor mye man jobber i forhold til de andre (jf. kapittel 4.2).

Den tredje variabelen er *utdanningsambisjoner* i 1990. Vi tenker oss at disse ambisjonene står i et visst forhold til de ambisjonene eller målene ungdommene hadde når de valgte linje

eller studieretning etter grunnskolen, men vi forutsetter ikke noen én til én sammenheng.

Den fjerde variabelen som kan kalles *habitus* eller *psykisk kapasitet* består av en rekke komponenter: Den inneholder psykisk helsetilstand slik den er vurdert av lege, psykiater eller psykolog på sesjon eller innrykk. Videre har vi spurt guttene om de har lidelser eller plager av fysisk eller psykisk art (spesifisert på diagnosegrupper) som de ikke har rapportert til militærlege under innrykk til førstegangstjeneste. Her måler vi et element ved subjektiv helsetilstand, og vi måler helt klart en form for *tilbakeholdenhet*, eller om man foretrekker den positive formen: saktmodighet eller tålmodighet. Rapporteringsviljen skiller best på psykiske problemer, og da er den også svakt, men signifikant, korrelert med sosial bakgrunn, og er definitivt korrelert med utdanningsnivå og grad av teoretisk utdanning⁶⁶. Vi stilte også en rekke spørsmål om *fritidsaktiviteter* i surveyen. Høy score på habitusvariabelen tilskrives personer som har *hobbyer*, som oppgir at de har deltatt i *organisert fritidsaktivitet* gjennom oppveksten, som ikke finner *fritiden langtrukken og kjedelig*, og som ikke hevder at *omgivelsene har lagt hindringer i veien* for deres egen livsutfoldelse. Vi skal ikke teoretisere for mye over dette variabelbatteriet. Det å skylde på omgivelsene kan også være uttrykk for realiteter, for eksempel at man har fått ansvar for å forsørge barn, men korrelasjonen er tross alt moderat til lav mellom ytringene om realitetene og realitetene slik vi leser dem ut av et ganske detaljert spørreskjema. Scoren på dette variabel-

⁶⁶ Vi skal være litt varsomme med fortolkningen av denne dimensjonen, fordi tilbakeholdenhet kan være fornuftig opptreden hvis man ikke ønsker å dimittere etter innrykk, f.eks. av frykt for å miste retten til dagpenger. Nå sies det på informert hold ved Forsvarets Sanitet, at personer som tilfredsstiller de medisinske kriteriene for fritak (av ulike grunner), ikke blir sendt hjem mot deres egen vilje, og i Grøgaard og Ugland (1991) ble det da også observert at andelen som ble kjent midlertidig udyktige på 80-tallet var negativt korrelert med ledighetsnivået blant ungdom i samfunnet. Disse negative korrelasjonene er antagelig uttrykk for realiteter. I så fall er det ikke urimelig å tolke manglende rapportering til lege osv. som uttrykk for tilbakeholdenhet med hensyn til egne psykiske problemer.

batteriet tolkes som uttrykk for en mentalitet, kanskje en handlingsorientering, ja kanskje endog en form for sosial integrasjon. Vi vet ikke med sikkerhet hva vi måler, men vi aner skyggen av noe som kan representere en disposisjon for handling, slik huleboeren ante skyggene av det fullkomne i Platons hule⁶⁷. Mer ønsker vi ikke å si om den saken nå. Vi kommer tilbake til dette indikatorbatteriet i avsnittet om vinnere og tapere på ungdomsarbeidsmarkedet i siste halvdel av 80-tallet (avsnitt 4.3). Har disse variablene effekt på utdanningsvalg (statistisk, ikke kausalt!), og lar sosial status (skomakereffekten) seg redusere til kombinasjoner av disse variablene? Til slutt er vi selvfølgelig interessert i hastigheten på denne eventuelle, statistiske reduksjonen. Hvordan arter statusforskjeller som lader på studieretningsvalget i videregående skole, seg i praksis?

Allmennfagfrekvensen påvirkes ikke av alder, selv om det er en tendens i materialet til at den øker svakt med økende alder blant 18–20-åringene i utvalget. Alder kan dermed neglisjeres. Sosial bakgrunn fanger opp ca. 16 prosent av variasjonen (variansen) i utdanningsvalg. Det betyr at det er 16 prosent mindre variasjon i utdanningsvalget blant gutter som kommer fra

⁶⁷ Vi synes Eldstad (1992: 13) formulerer seg godt når han sier: "Habitus er en form for anlegg for atferd som i konfrontasjon med omverdenen utløser vurderinger, betraktninger og reaksjoner, og dermed genererer oppfatninger, handlinger og atferd. Når en person reagerer på omgivelsene, klassifiserer dem, ytrer seg om dem, og griper inn overfor dem, er denne atferden formet av personens habitus. Habitus *strukturerer* altså relasjonene til omverden – hva en oppfatter, hva en legger vekt på, og hvordan en forholder seg til nye fenomener (...) Habitus er *skapt* av individenes tilværelse (...) med røtter i tidligere erfaringer, som endres ved nye erfaringer". Han beskriver videre habitus ved betegnelsene "samfunnsmessig personlighet", "historie forvandlet til natur" i betydningen forholdsvis stabile og dyptliggende, gjerne ubevisste, tilbøyeligheter og innstillinger hos individet som er sterkt påvirket av individets posisjon i det sosiale rom. Det er noe slikt vi har tenkt på, men det forutsetter at statusvariablen vår er i stand til å fange opp biter av variasjonen i disse dypereliggende tilbøyelighetene eller handlingsdisposisjonene. I diskusjoner med kolleger på FAFO og SSB har det vært pekt på at vi egentlig registrerer en form for sosial integrasjon knyttet til et batteri av sosialmedisinske aspekter ved habitusindeksen vår, og at vi heller burde benyttet betegnelser som "sosialmedisinske ressurser", "psykisk kapasitet" osv. fremfor habitus. Vi benytter begge betegnelsene.

samme statusgruppe enn i et vilkårlig utvalg gutter etter status. Til sammen fanger status, kognitive ferdigheter, det vil si både evenivå og teknisk innsikt, habitus eller psykisk kapasitet og helse, yrkespraksis og utdanningsambisjoner opp 47 prosent av tilbøyeligheten til å velge teoretisk fremfor praktisk utdanning. Siden mange av disse kjennetegnene registreres etter at man valgte utdanningsvei, kan de like gjerne leses som en konsekvens av valget, som en betingelse for det. Hvis status og kognitive ferdigheter aksepteres som egenskaper individet har med seg inn i videregående skole – det går det an å argumentere for – har vi forklart drøyt 30 prosent av variasjonen (variansen) i linjevalg ved hjelp av sosial bakgrunn og kognitive ferdigheter, og det er faktisk brukbart.

Nettokontrollerte statistiske effekter (pri²) indikerer at det er fire dominerende statistiske virkninger knyttet til status, prestasjoner, det vi har kalt arbeidsorientering, som blant annet angir hvor mye man jobber og hvor tidlig man kom ut i fullt arbeid, og utdanningsambisjoner. Habitus (psykisk kapasitet) er svakt relatert til utdanningsvalget i videregående skole. Vi kan også merke oss at nettoeffekten av arbeidsorientering styrker en hypotese om at ungdommene har ulike økonomiske preferanser. Samtidig er dette altså en nettoeffekt og ikke uttrykk for at orienteringen er sosialt differensiert, slik vi måler familieressurser. Det styrker for så vidt ikke Boudons hypotese om at ulike økonomiske ressurser driver lavstatusungdom inn i arbeid før ungdom med høyere score på familieressurser (via en universell eller felles kostnads-nytte-kalkyle). Denne statistiske effekten opererer på tvers av statusinndelingen i modellen. Det er sikkert mange enkeltindivider som er sterkt arbeids- og inntektsorientert i ung alder, men denne orienteringen gjenspeiler ikke bare den sosiale lagdelingen i det norske samfunnet.

Tabell 3.9 antyder hvordan statusforskjellene arter seg i praksis. Det er betydelige ulikheter i distribusjonen av kognitive ferdigheter og i fortolkningen av de kognitive ferdighetene i ulike statusgrupper. Det er de viktigste årsakene til at statusforskjeller i utdanningsorientering oppstår. Reduksjonen i sko-

Tabell 3.9 Forklaringskraft på skomakereffekten i prosent forklart varians. Estimert ved lineær regresjon.

Indiv. kjennetegn	Prosent	Mult R	Pri
Opprinnelig status	16	.40	-
Reduksj inkl alder	ingen	.40	-
" " prestasj	6	.24	60
" " habitus/psyke	5	.22	17
" " arbeidsorient	4	.20	20
" " ambisjoner	2	.14	50
Gjenstående rest status	2	.14	13

makereffekten på grunn av denne ulike kognitive ressursfordelingen er 60 prosent (av den opprinnelige virkningen). Videre er det ulik distribusjon av det vi har kalt habitus eller psykisk kapasitet i ulike sosiale sjikt, men nå er reduksjonen i skomakereffekten moderat til lav (17 prosent av det som gjenstår). Det samme kan sies om orienteringen mot arbeid og inntekt (20 prosent reduksjonskraft). Det jobbes nok mye i nesten alle sosiale lag ved siden av skolegangen midt på 80-tallet, men mest i lavstatusgruppene. Ulik distribusjon av utdanningsambisjoner i ulike sosiale lag, har derimot betydelig evne til å fange opp den sosiale effekten på tilbøyeligheten til å velge teoretisk fremfor praktisk (halvparten av det som gjenstår). Vi ender opp med en uforklart rest på ca. 13 prosent av den opprinnelige skomakereffekten og konkluderer med at virkninger av sosial bakgrunn på utdanningsvalget etter ungdomsskolen i praksis arter seg som effekten av kombinasjoner av kognitive ferdigheter (og fortolkningen av dem), utdanningsambisjoner, litt statusspesifikk orientering mot arbeid og inntekt, og litt psykisk kapasitet eller habitus. Det er imidlertid de kognitive ferdighetene og utdanningsambisjonene som fanger opp mest av statuseffekten på dette første viktige utdanningsvalget etter grunnskolen.

3.7 Hvor mange vil manøvrere inn i høyskoleutdanning og lærlingekontrakt til syvende og sist?

Det samme variabelbatteriet som forklarte brorparten av tilbøyeligheten til å velge teoretisk utdanning som 16-åring, forklarer også svært mye av utholdenheten i utdanningssystemet (nesten 60 prosent forklart varians). Her kommer selve utdanningsvalget etter grunnskolen inn som et selvstendig forklarende tillegg. Har man først valgt allmennfag, gjerne på tross av status, kognitive ferdigheter, orientering mot arbeid og inntekt osv., vil det være en tendens til at man i tillegg velger postgymnasial utdanning. Treårig allmennfag oppfattes i liten grad som en avsluttet utdanning, mens en to- til treårig bilmekaniker, elektro- eller kanskje til og med handels- og kontor-fag, i større grad oppfattes slik. Om de praktiske kursene ikke gir direkte yrkeskompetanse, kan vi tenke oss at de fungerer som springbrett inn i lærekontrakt, eventuelt som springbrett inn i en av de offentlige etatsskolene. I kombinasjon med at gutten har fått noen år til på baken, vil den avsluttede utdanningen kanskje i seg selv gjøre ham mer attraktiv i arbeidslivet.

Grunnen til at den samlede forklaringskraften på realisert utdanning er høyere enn på den variabelen som også innarbeider utdanningsmålene blant 19–23-åringene (tabell 3.10), er dels at noen kan operere med urealistiske utdanningsplaner (vi har luket ut de mest åpenbare tilfellene), dels at mange antagelig regner med at de kan kompensere for tidligere utdanningsvalg som ledet i en annen retning enn selve målet ved å ta tiden til hjelp. La oss nå betrakte kompetanseprofilen i utvalget når vi forutsetter at de fleste realiserer sine planer til slutt. Ungdommene er inndelt etter fars yrkesstatus (tabell 3.11).

Høyskolefrekvensen blant guttene er dramatisk forskjellig når de grupperes etter sosial bakgrunn. Hvis far har et yrke som forutsetter akademisk utdanning, kommer antagelig syv av ti gutter til å gjennomføre universitets- eller høyskoleutdanning.

Tabell 3.10 Faktorer som kaster lys over utholdenheten i utdanningssystemet. Forklaringskraft som forklart varians i prosent. Trinnvis lineær regresjon. N=1.675.

Variabel	Trinn	Realisert utdanningsnivå	Potensielt utdanningsnivå
Alder	1	ingen	ingen
Status	2	13 (.36)	14 (.38)
Fysisk helse	3	ingen	ingen
Subjektiv helse/ tilbakeholdenhet	4	15 (.39)	15 (.39)
Habitus/psyke	5	18 (.43)	17 (.42)
Kognitive ferdigheter	6	33 (.57)	28 (.53)
Utdanningstype	7	57 (.75)	43 (.66)

Tabell 3.11 Potensiell kompetanseprofil om noen år blant 19–23-åringene i 1990 etter fars yrkesstatus. Prosent.

Utdannings- nivå	Sosial status					
	Mor*	Ufagl	Fagl	Postgym	Akadem	Alle
Høyskole	14	24	25	51	70	37
Faglært (lære)	31	20	31	18	11	23
Div.etatsskoler	6	8	10	10	10	9
Vk II	10	10	10	10	7	9
Vk I	9	9	9	3	1	7
Max.grunnkurs	29	30	16	8	1	14
100%=	119	279	1063	609	363	2433

Tabellforklaring:

Mor*: Ufullstendig familie, særtrekk ved familiesituasjonen.

Hvis far er ufaglært, er det 24 prosent av sønnene som har slike utdanningsplaner. I Norge synes løpet å være lagt ved overgangen fra grunnskole til videregående skole, ja, det har vel egentlig ikke skjedd så mye siden midten av 70-tallet. Vi ser også at det går et stort skille langs dimensjonen arbeiderfunksjonær (les:

blåsnipp-hvitsnipp). Syv av ti ungdommer med bakgrunn fra et miljø dominert av manuelt arbeid, velger enten lære, en etatsskole (politi, post, jernbane, befalsskole osv.), eller de velger å avslutte utdanningen etter ett eller flere ettårige grunnkurs på en praktisk linje i videregående skole (uthevet i tabell 3.11). Andelen som har ambisjoner om å fullføre et toårig eller treårig løp i videregående skole før de beveger seg ut på arbeidsmarkedet, er ikke vesensforskjellig i de fire "laveste" sosiale sjiktene. Det ser ut til at 14 prosent ender opp uten særlig utdanning (maksimalt grunnkurs), at 16 prosent blir "halvstuderte røvere" (vkI-vkII), hvorav noen tar artium, at 32 prosent blir faglærte via en lærlingekontrakt eller via en etatsskole, og at ca. 37 prosent tar universitets- eller høyskoleutdanning. Dette er 90-tallets kompetansestruktur for menn slik den fremtrer i vårt utvalg av 19–23-åringer i 1990.

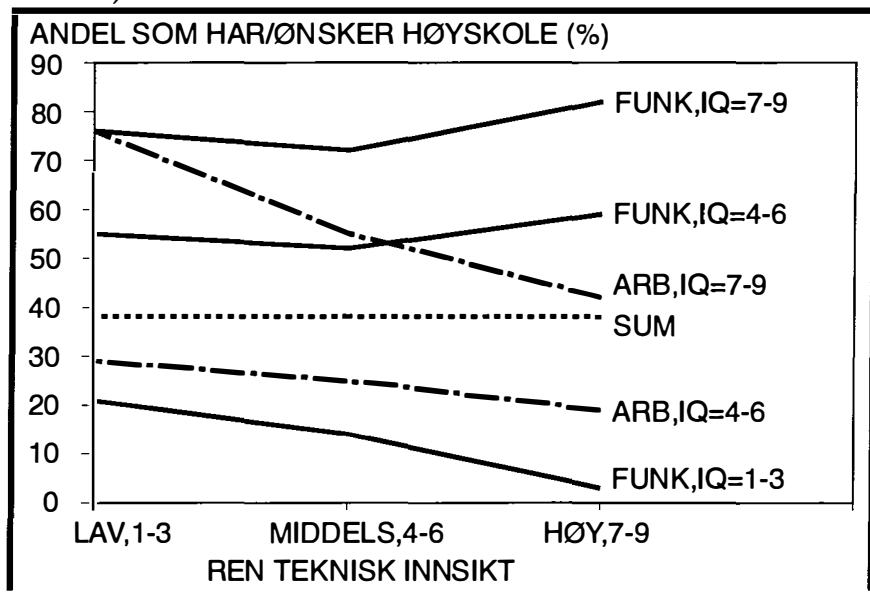
La oss nå gjennomføre samme resonnement på utdanningsambisjoner (inkludert realisert utdanning for de som ikke oppgir ytterligere ambisjoner) etter kombinasjonen av de to kognitive ferdighetene "ren" teknisk innsikt og evnenivå langs statusskillelinjen funksjonær-arbeider (jfr. avsnitt 3.5). Figur 3.4 skisserer hvordan høyskole- og universitetsfrekvensen responderer på endringer i teknisk innsikt når vi holder alminnelig evnenivå og sosial bakgrunn konstant, mens figur 3.5 illustrerer hvordan lærlingefrekvensen responderer på endringer i kombinasjoner av de samme variablene⁶⁸.

De to figurene *inverterer* hverandre. For svært mange gutter er lære (pluss etatsskole) kontra høyskole det reelle valget, og rationalet er identisk med det vi observerte i overgangen mellom grunnskolen og videregående skole. Arbeidersønner reduserer sin tilbøyelighet til å søke mot teoretisk utdanning med økende score på (beregnet) teknisk innsikt i både det øvre og det midtre evnenivåsjiktet. For at et flertall av guttene med denne sosiale bakgrunnen skal velge allmennfag og senere universitets- eller

⁶⁸ Her kunne vi inkludert rekrutteringen til etatsskolene fordi den følger samme mønster som det vi observerer for lærlingene.

høyskoleutdanning, må de ha høyt alminnelig evnenivå og middels eller lav score på "ren" teknisk innsikt. Ellers søker de mot praktisk utdanning og yrkesopplæring. Teknisk innsikt er, til sammenligning, tilnærmet en irrelevant kognitiv ferdighet blant sønner av funksjonærer med ett unntak. Når alminnelig evnenivå er lavt, øker lærlinge- og etatsfrekvensen drastisk med økende score på teknisk innsikt også i dette sosiale sjiktet.

Figur 3.4 Estimert høyskolefrekvens etter ren teknisk innsikt for ulike kombinasjoner av alminnelig evnenivå og sosial bakgrunn (funksjonær-arbeider). Prosent.



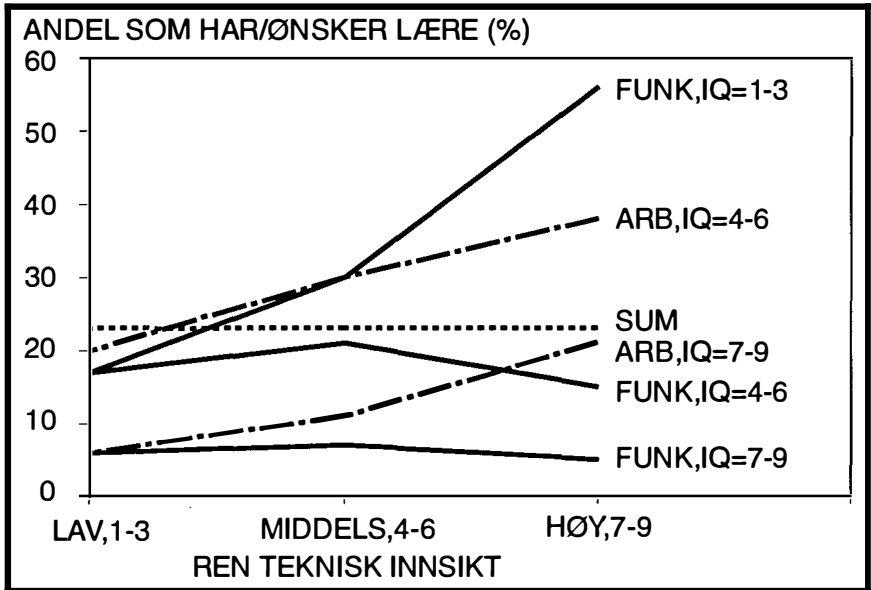
Figurforklaring:

FUNK=funksjonær, ARB=arbeider, IQ=7-9=alminnelig evnenivå 7-9 (høyt), SUM=gjennomsnitt

Hva skjer med disse frekvensene (i kommende guttekull) hvis myndighetene simultant øker kapasiteten i både lærlingeordningen og i universitets- og høyskolesystemet? Kan vi med utgangspunkt i drøftelsen så langt gi noen rimelige tips (prediksjoner)? Vi tenker oss at rammebetingelsene for utvidet adgang til fag-

opplæring er at videregående skole tar over en større andel av opplæringsansvaret, og at denne læretiden er ulønnet. Det vil i seg selv redusere de økonomiske incentivene til å velge fagopplæring fremfor for eksempel en kortere høyskoleutdanning.

Figur 3.5 Estimert lærlingefrekvens etter ren teknisk innsikt for ulike kombinasjoner av alminnelig evnenivå og sosial bakgrunn (funksjonær-arbeider). Prosent.



Prediksjoner for hvordan kommende kull responderer på disse endrede rammebetingelsene (lettere adgang over alt) vil antagelig være avhengig av om man står på en *verdiforklaring* eller en (*økonomisk*) *nytteforklaring* på spillet mellom disse to strategiske kognitive ferdighetene og den enkeltes sosiale bakgrunn. Tankegangen er at når man endrer rammebetingelsene i en situasjon med relativt sterke adgangsbegrensninger i lærlingeplassordningen gjennom kapasitetsutvidelser (det har vært snakk om 20.000 nye lærlinger per år mot dagens 6.000–7.000), vil det oppstå skift i kurvene i figurene 3.4 og 3.5.

Vi har forsøkt å skissere argumentasjonen i figur 3.6. La oss begynne med verdiforklaringen. Her er poenget at det skal være gode kognitive grunner for at en funksjonærsson ikke velger teoretisk (lavt evnenivå) og gode kognitive grunner for at en arbeidersonn ikke velger praktisk (høyt evnenivå og middels til lav teknisk innsikt). En utvidelse av skoletilbudet generelt vil antagelig øke søkningen til teoretisk utdanning blant funksjonærsonner med IQ over middels. Vi kan tenke oss at når man konkurrerer om flere bein, vil opptakskravene til universitets- og høyskolesystemet reduseres. Denne tendensen til økt høyskolefrekvens, vil antagelig bli motvirket av redusert høyskolefrekvens blant arbeidersonner med over middels evnenivå (IQ) og teknisk innsikt. Her kan vi tenke oss at "vippen" blir tydeligere mellom gutter som har lav score på ren teknisk innsikt og gutter som har middels score på ren teknisk innsikt. Middelhavsfarerne i dette sosiale sjiktet vandrer fra høyskole mot lære når det blir enklere å bli ved sin lest. Verdiforklaringen predikerer sosial segmentering når kapasiteten utvides over hele linjen. Funksjonærsonner med svak score på alminnelig evnenivå, vil nå benytte sjansen til å ta yrkesopplæring, ikke fordi det passer med verdiperspektivet, men fordi de ikke har noe annet valg. Det er bedre å vinne på bortebane enn å tape på hjemmebane. Verdiperspektivet predikerer noe nær en "eksplosjon" i etterspørselen etter praktisk yrkesopplæring, men predikerer neppe økning i søkningen til høyskoleutdanning fordi man her antagelig vil observere en segmenteringstendens. Til slutt predikeres det at det blir langt færre ungdommer som ikke tar noen form for utdanning (lav-statusungdom med svak score på kognitive ferdigheter generelt). Her kan det selvsagt også være barrierer av kognitiv art, men den største trusselen mot disse ungdommenes utdanningsprogresjon er kapasitetstrappen i videregående skole. Når denne reduseres, vil det antagelig bli flere rettlinjede løp også i dette prestasjonsjiktet. Verdiperspektivet predikerer *sosial segmentering*, *uendret* eller kanskje *lavere høyskolefrekvens* og *drastisk økning i etterspørselen etter yrkesopplæring*.

Figur 3.6 Prediksjonsmatrise etter to motstridende forståelser av ungdommens tilbøyelighet til å foretrekke praktisk yrkesopplæring fremfor teoretisk yrkesopplæring, når kapasiteten i praktisk og teoretisk opplæring økes simultant.

Gruppe	Verdiforklaringen	Nytteforklaringen	(%)
Funk,IQ=høy	antagelig uendret	antagelig uendret	(13)
Funk,IQ=midd	økende teoretisk	økende teoretisk	(23)
Funk,IQ=lav	økende praktisk	økende praktisk	(4)
Arb,IQ=høy	økende praktisk	økende teoretisk	(10)
Arb,IQ=midd	økende praktisk	uendret/teoretisk?	(34)
Arb,IQ=lav	økende praktisk	økende praktisk	(16)
			(Sum 100)
Konklusjon	4 mot 1 *sosial segmentering *uendret høyskolefrekv? *høyere lærlingefrekv *lavere andel uten utdanning	2 mot 2 *sosial utjevning *høyere høyskolefrekv *lærlingefrekv kan øke? *lavere andel uten utdanning	

Nytteforklaringen vil antagelig gi andre prediksjoner for arbeider-sønnene, fordi den bygger på at det er et element av økonomisk tvang bak lavstatusungdommens korte utdanningskarriere. Her antas det at kostnadene ved ekstra utdanning øker eksponensielt med en reduksjon i sosial status. Når kapasitetsutvidelsen i fagopplæringen kommer via skolen, vil de økonomiske incentivene (betalt opplæring i ung alder) reduseres. Den kraftig nedadgående vippen i kurven for arbeidersønner med topp score på alle kognitive ferdigheter (ARB,IQ=7–9 i figur 3.4), vil antagelig reduseres, kurven flater ut. Flere av de skoleflinke lavstatusungdommene vil nå velge universitets- eller høyskoleutdanning. Blant funksjonærsønnene er sammenhengen mer komplisert, fordi deres beveggrunn for å velge praktisk ikke primært er av økonomisk art (gitt nytteforståelsen), men av kognitiv art. Deres prestasjonsnivå er gjennomgående for svakt til at de kan legge ut på et langvarig teoretisk utdanningsløp. Det er mulig at nytte-

forklaringen vil predikere at en bedring i adgangen til yrkesopplæring ikke påvirker fordelingen mellom praktikere og teoretikere blant disse ungdommene nevneverdig, siden adgangen til både teoretisk og praktisk utdanning lettes samtidig. Til slutt gir nytteforklaringen den samme prediksjonen som verdiforklaringen på andelen ungdommer (uansett status) som ikke realiserer noen form for utdanning. Her vil betalt opplæring, for eksempel siste år eller de siste årene representere et økonomisk incentiv til å gjøre et forsøk, fordi alternativet for mange av dem er strøjobb med mellomliggende ledighetsperioder. Nytteforklaringen predikerer med andre ord *sosial utjevning*, antagelig *økt høyskolefrekvens*, men *neppe en drastisk økning i etterspørselen etter yrkesopplæring*⁶⁹.

Modellen som oppløste valg- eller statuseffekten i kombinasjoner av kognitive ferdigheter og orientering mot arbeid og inntekt (tabell 3.7), indikerte at den økonomiske faktoren ikke hadde overveldende effekt i atferdsregnskapet, selv om den hadde pålitelig statistisk virkning. Det er derfor vi opprettholder påstanden om at man bør ha et bein i begge leire for å forstå hvorfor guttene velger som de gjør. Man må antagelig gi en kombinert økonomisk-kulturell forklaring på deres studieretningsvalg og utholdenhet under utdanning. Da er det selvsagt mulig at disse "rationalene" kan balansere hverandres virkninger, slik at det ikke blir så store endringer likevel. "Grunnkurssamlerne" og de "halvstuderte røverne" vil uansett søke mot det nye praktiske opplæringstilbudet. Det har sammenheng med at det er barrierer av kognitiv art som begrenser disse ungdommenes valgfrihet etter grunnskolen, og slike barrierer kan man kanskje ikke gjøre så mye med når det kommer til stykket, det vil si uten at man reduserer de teoretiske kravene i fagopplæringen?

⁶⁹ Ved inngangen til 1991 ser det ut til at nærmere 60 prosent av avgangselevne fra grunnskolen velger allmennfag eller handels- og kontorlag. Så høy andel som satses på å få studiekompetanse har man ikke hatt i Norge tidligere. Om dette styrker Boudons prediksjon, er det vanskelig å uttale seg om før man fordeler ungdommene på statusgrupper og før de bebudede reformene i praktisk opplæring har fått virke en tid.

Kapittel 4 Veien videre

I dette kapitlet koples ungdommens vandring gjennom skole-systemet med deres inntreden på arbeidsmarkedet. Vi har gjennom hele essayet argumentert for at skole og arbeid går hånd i hånd. Først (avsnitt 4.1) studeres vandringene på kryss og tvers i videregående skole. Er det forhold bakkenfor elevenes ”frihet og verdighet” som påvirker disse vandringene, eller må vi akseptere ungdommenes egen påstand om at vandringene skjer ”med viten og vilje” (NOU 1991: 4)? Stikkordet for drøftelsen er *tomromskonkurransen*. I utgangspunktet kan vi tenke oss en situasjon med permanent (men gjerne varierende⁷⁰) overskuddsetterspørsmål etter lukkede posisjoner som elevplasser i videregående skole. Når et tomrom blir ledig, enten fordi eleven stryker til eksamen, slutter frivillig eller fortsetter på neste trinn, vil det alltid være minst én elev som er kvalifisert til å fylle dette tomrommet. Mekanismen som klarerer markedet er ikke betalingsvillighet, men individuelle attributter som dokumenterte kognitive ferdigheter (karakterpoeng), alderspoeng, ventepoeng, og gjerne også poeng knyttet til elevens tidligere skolegang⁷¹. Søkerne rangeres etter scoren på (en indeks av) disse dimensjonene, og tomrommene fylles på nytt med det resultatet at noen får plass, mens andre avvises. Vi argumenterer for at mange ”ressurssterke” elevers tendens til å kombinere artium, eller for den saks skyld et treårig rettlinjert løp på handels- og kontorlag, estetiske fag, idrettsfag osv., med praktiske kurs etterpå reduserer praktisk orienterte elevers mulighet til å komme inn på grunnkursene, og

⁷⁰ Det finnes eksterne parametere som f.eks. er knyttet til offentlige beslutninger om å begrense eller utvide kapasiteten i systemet. På 80-tallet har det vært kapasitetsutvidelser på alle trinn i videregående skole hvert år, men ikke i tilstrekkelig omfang til å eliminere innslaget av avviste søkere.

⁷¹ Det kan f.eks. være adgangsbegrensninger mot å vandre mellom ulike studieretninger.

til å fortsette på vKI etter avsluttet grunnkurs. Her er stikkordet *karakterer* eller kognitive ferdigheter.

I andre avsnitt (4.2) beskrives snirkelveiene inn til ordinært arbeid ved hjelp av noen få utvalgte indikatorer. Vi har ikke på langt nær så gode data om respondentenes arbeidsmarkedserfaring gjennom tenårene, som vi har om deres erfaringer i klasserommene, men noe er vi i stand til å si om terskelen inn til ordinært arbeid. Vi avslutter avsnitt 4.2 med en diskusjon av skolens betydning for fordelingen av ledighetserfaringer blant gutter som står på terskelen til militærtjeneste eller siviltjeneste i 1990. Skolen *skjermer* mot arbeidsledighet på tre måter. Som skoleelev unngår man å bli eksponert for problemet. Dette momentet er trivielt. Skolen fomidler imidlertid også en *kvalifikasjonseffekt*, ved at elever kvalifiseres for segmenter på arbeidsmarkedet som i mindre grad eksponerer dem for arbeidsledighet enn de mer rasjonaliseringsutsatte og konjunkturutsatte segmentene for ukvalifisert arbeid. For det tredje kan vi tenke oss at det er en tomromskonkurranse på arbeidsmarkedet for ukvalifisert arbeid som virker på samme måten som på linjer med kapasitetsbegresninger i videregående skole. Skoleelever med teoretisk legning og interesse kvalifiserer seg kanskje ikke bare til en mer beskyttet tilværelse som yrkesaktiv, i betydningen en mindre konjunkturutsatt tilværelse, per se. Vi kan også tenke oss at en arbeidsgiver foretrekker nyansatte med utdanning fremfor nyansatte uten utdanning i relativt ukvalifiserte jobber – det som gjerne kalles *overkvalifisering*. Vi forsøker å finne et statistisk uttrykk for effekten av disse ikke-trivielle aspektene ved utdanningssystemets rolle som beskytter eller buffer mot arbeidsledighet blant ungdom.

I tredje avsnitt (4.3) forsøker vi å tegne et bilde av vinnerne og taperne på ungdomsarbeidsmarkedet etter 1985. Hvem er de? Kan kunnskapen om hvem de er fortelle oss noe om *seleksjonslogikken* på ungdomsarbeidsmarkedet, i betydningen hva slags individuelle egenskaper arbeidsgiverne tilsynelatende etterspør? Er dette også ”historien som har fått vasket seg”, ved at man i praksis etterspør en saus av skoleflinkhet og sosial bakgrunn,

eller er det andre individuelle egenskaper det dreier seg om? Er ungdomsarbeidsmarkedet kanskje en arena hvor man starter med blanke ark, og der skoletaperne har en mulighet til å revansjere seg? Vi kommer uansett til å vise at 80-tallets problematiske arbeidsmarked for tenåringer har produsert et betydelig antall tapere, så mange at det antagelig vil være bred enighet om at man må gjøre noe med det. Derfor spør vi hva kunnskapen om hvem disse ungdommene er, kan fortelle oss om mulige tiltak for å lette veien inn til ordinært arbeid for "taperne" på arbeidsmarkedet? Må man tenke i termer av *ressurslighet*, slik man gjerne har gjort i skolepolitikken, eller vil det være ubehaglige (og kontroversielle) *resultatlikhets* betraktninger som trenger seg på?

4.1 Tomromskonkurranse på praktiske linjer?

I avsnitt 1.2 forsøkte vi å klassifisere vandringen på kryss og tvers i videregående skole etter om den var uttrykk for troskap mot elevens første valg, om den fulgte horisontale eller nedadgående løp etter klassetrinn, og om den foregikk umiddelbart etter avsluttet grunnkurs eller etter et avsluttet rettlinjet to- til treårig løp i videregående skole.

Ungdom som velger allmennfaglig studieretning går enten et treårig rettlinjet løp mot universitets- og høyskolesystemet, eller et treårig rettlinjet løp på allmennfaglig først, før de forsetter på et praktisk grunnkurs i videregående skole (fortsatt på vei mot høyskolesystemet!). Den typiske vandring med utgangspunkt i allmennfaglig studieretning synes med andre ord å være *studieretningsekstern, nedadgående*, samt at den *foregår sent i løpet* i betydningen fjerde til femte år etter grunnskolen. Det finnes selvsagt unntak fra denne typebeskrivelsen. Den typiske vandring til en elev på yrkesfaglig studieretning, synes til sammenligning å være *studieretningsintern, horisontal*, samt at den starter *tidlig i løpet*, i betydningen ett til tre år etter avsluttet grunnskole.

NHO-rapporten "Underveis" dokumenterte dessuten at mange håndverks- og industrifagelever vandret mellom videregående skole og arbeidslivet. Satt på spissen, kan vi si at yrkesskole-eleven samler ulike yrkesfaglige grunnkurs, og muligens også både yrkespraksis og ledighetserfaring, mens den allmennfag-eleven som vandrer på kryss og tvers, tar artium først og et yrkesfaglig grunnkurs etterpå, før han fortsetter med universitets- eller høyskolestudier. Når man spør om årsaken til at de samlet flere grunnkurs i videregående skole, svarer svært mange at det første valget enten var lite gjennomtenkt, at de endret preferanser, eller at de rett og slett garderte seg. Man vandret med viten og vilje⁷². Vi ønsker selvsagt ikke å avvise en slik forklaring, men når man innarbeider det vi vet om studieretningenes ulike struktur, blant annet *kapasitetstrappen* på praktiske linjer, er det antagelig et element av rasjonalisering i slike forklaringer. I dette avsnittet skal vi undersøke om, og eventuelt i hvilken grad, det er prestasjonsmessige eller kognitive føringer på vandringslogikken i videregående skole. Vi tillater oss med andre ord å lete etter årsaker bakenfor individenes "frihet og verdighet" (Skinner 1971).

Først må vi forvise oss om at vandringene i vårt utvalg har de kjennetegnene detaljerte analyser som har fulgt elevene over tid, sier at de skal ha (jf. tabell 4.1). Vi har registrert guttenes høyeste rapporterte avsluttede utdanning (det er sikker overrapportering). Dermed kan vi ikke si med sikkerhet hvor guttene begynte etter grunnskolen, men vi vet hvor de endte opp. Det er mulig at lykken var bedre enn forstanden når vi formulerte

⁷² Markussen (NOU 1991:4: 164–165) inndeler forklaringene på atferden i tre hovedgrupper. 55 prosent svarer at de foretok et valg, 26 prosent skylder på dårlig informasjon, tvang eller strukturelle forhold, mens 12 prosent peker på at det første valget av linje var lite gjennomtenkt og at de nå har endret preferanser. Poenget er at syv av ti elever som vandrer på kryss og tvers forklarer atferden med henvisning til at vandringen er "villet".

spørreskjemaet⁷³, men det er ikke noe motsetningsforhold mellom de oppgitte utdanningskombinasjonene i tabell 4.1 og det bildet som ble tegnet av strømningslogikken i avsnitt 1.2. Det er 26 prosent av allmennfagelevne som klassifiseres som gjengangere hos oss. 15 prosent av gjengangerne har gått ett år eller mer om igjen på allmennfaglig studieretning, mens 85 prosent konverterer til en annen studieretning der yrkesfaglige kurs dominerer. Ungdom som oppgir at deres høyeste avsluttede utdanning er knyttet til et håndverks- og industrifag, transportfag osv., kombinerer med andre praktiske kurs (86 prosent interne kombinasjoner). Det overrasket oss litt at tidligere handels- og kontorfagelever også kombinerer med yrkesfag når de vandrer på kryss og tvers, men her blir vi nok lurt litt av kriteriet for inndeling i studieretning (høyeste avsluttede utdanningstype). Blant de seks prosent av allmennfagelevne som oppgir at de har kombinert handels- og kontorfag med allmennfag, har mange antagelig vandret fra et grunnkurs eller vki på handels- og kontorfag inn i 1. eller 2. gym, med artium som utdanningsmål. De kan med andre ord ha gjennomført den vandringen skolemyndighetene oppmuntret til med innføringen av reformgymnaset på 70-tallet. Utdanningskombinasjoner for lærlinger angir hvor de kommer fra⁷⁴. Lærlingene rekrutteres i hovedsak fra håndverksfagene, men ifølge utvalgstallene har nærmere 14 prosent allmennfaglig, estetisk, sosialfaglig eller kontorfaglig bakgrunn.

Når vandringene defineres med utgangspunkt i høyeste rapporterte utdanning per 1990, og ikke med utgangspunkt i det første studieretningsvalget etter grunnskolen, synes det å være

⁷³ Vi tok ikke sjansen på å be de 3.000 ungdommene om å oppgi hva de hadde gjort (og ikke gjort) hvert eneste år etter grunnskolen av hensyn til responsraten i undersøkelsen.

⁷⁴ Etter at lærlingenes rapporterte utdanning ble konfrontert med registeropplysninger på sesjon, viste det seg at 93 prosent hadde vært innom og fortrinnsvis fullført, en utdanning i videregående skole og ikke knapt 2/3, som det fremgikk av spørreskjemaet. Årsaken til denne underrapporteringen blant lærlinger er antagelig at lærlingene oppfatter de yrkesfaglige kursene som en blindvei mot det egentlige utdanningsmålet, som er betalt opplæring på arbeidsmarkedet.

Tabell 4.1 Utdanningskombinasjoner etter rapportert høyeste avsluttede utdanningstype. Grupperte studieretninger. Prosent (N=1.864).

Kombinasjoner	Høyeste avsluttede utdanningstype:			
	Allmenn	Kontor+	Lære	Håndverk+
Allmenn	4	1	8	1
Kontor+	6	4	5	4
Håndverk+	10	13	77	23
Div. praktiske kurs	6	7	3	2
Sum kombinasjon	26	25	93	30
Ingen kombinasjon	74	75	7	70
100%=	502	281	440	641
Ekstern	85	84	14	17
Intern	15	16	86	83
100%=	131	70	409	192

Tabellforklaring:

KONTOR+: Handels- og kontorlag, estetikk og musikk, helse- og sosialfag og idrett. HÅNDVERK+: Håndverks- og industrifag, transportfag, primærnæringsfag og diverse fag- eller etatsskoler. DIV. PRAKTISKE KURS: AMO-kurs, generelt praktiske kurs som kunne blitt klassifisert som yrkesfaglig videregående opplæring, men der respondenten krysser av rubrikken for kurs før han angir hva slags kurs det er tale om. Høyskolestudenter inngår ikke i tabellen.

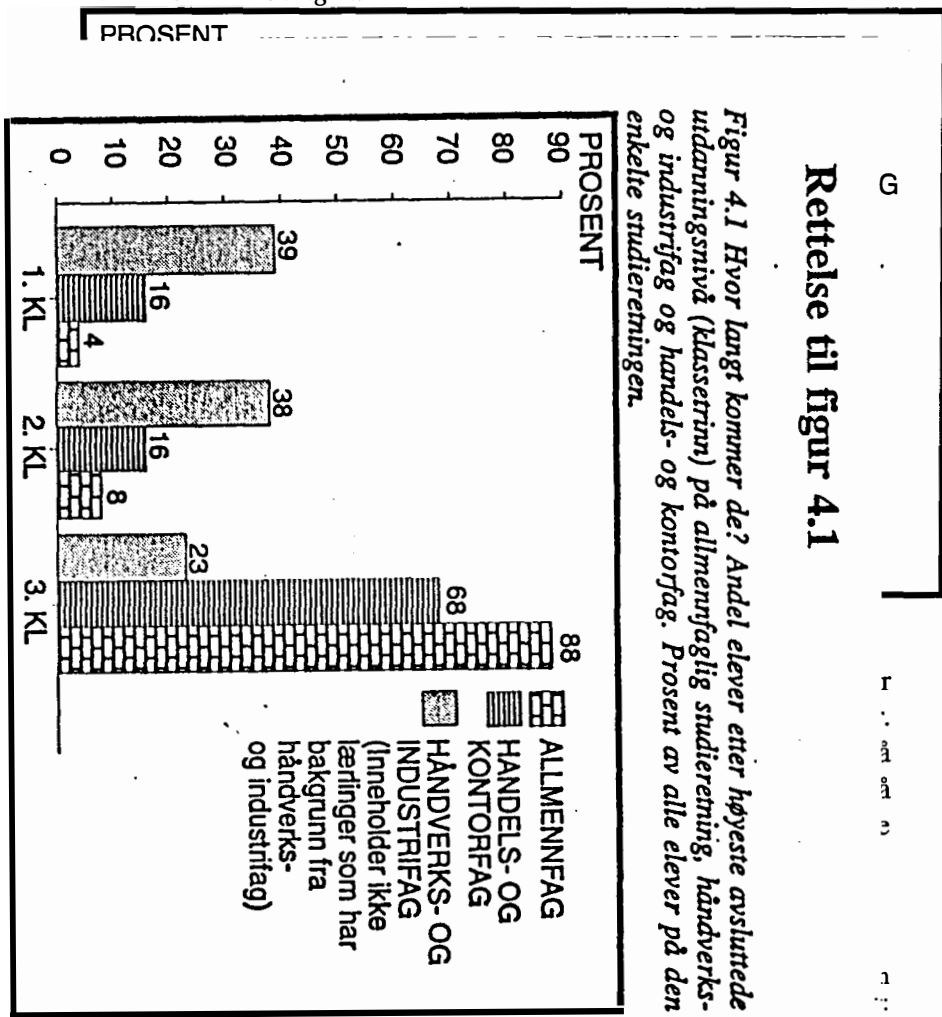
små forskjeller mellom andelen som kombinerer flere utdanninger på de ulike studieretningene. Man skulle kanskje forventet mye større turbulens på yrkesfaglinjene enn på allmennfaglig studieretning. Det er antagelig to årsaker til at forskjellene er så små: For det første har svært mange elever på håndverks- og industrifaglinjene hoppet av relativt tidlig i videregående skole, gjerne via arbeidsmarkedet på veien mot lærlingekontrakt (figur 4.1). Disse ungdommene er ekstremt eksponert for ledighet. Strømning i videregående skole er med andre ord ikke bare uttrykk for forholdet mellom rettlinjede løp og grunnkurssamling. Strømning uttrykker tre fenomener: *Rettlinjede løp, vandring på*

kryss og tvers og *avhopp* (drop out). En annen grunn til at gjengangerandelen er så lik på de ulike studieretningene, kan være det vi innledningsvis kalte alternativet som forsvant. Tidligere allmennfag- og kontorfagelever som ønsker en pause i sin teoretiske utdanning, kanskje i påvente av innkalling til militærtjeneste eller siviltjeneste, velger kanskje ett praktisk grunnkurs i ventetiden når mulighetene for å få jobb er sterkt redusert.

Figur 4.1 illustrerer at kun to av ti håndverks- og industrifagelever når tredje klasse i videregående skole (vkII)⁷⁵. Fire av ti kommer ikke lenger enn til grunnkurs. Av de ca. 40 prosent som avslutter etter vkI, vandrer dessuten fire av ti på kryss og tvers mellom linjer innen studieretningen for å komme dit. På allmennfaglig studieretning er det helt andre tilstander. Her er det bare én av ti som ikke når tredje klasse. I vårt utvalg rapporterer dessuten 70 prosent av handels- og kontorfagelevne at de har fullført en treårig utdanning. Disse elevene har med andre ord fått generell studiekompetanse. Mens allmennfagelevne antagelig kan velge å vandre mot yrkesfaglig studieretning når andre muligheter forvitrer, har mange yrkesfagelever ikke noe annet valg enn å vandre ut på ungdomsarbeidsmarkedet, ja det er faktisk slik at allmennfagelevnes tilbøyelighet til å kombinere på tvers av det opprinnelige utdanningsvalget når de først velger å kombinere ulike utdanninger, kan oppfattes som en trussel mot yrkesfagelevnes manøvreringsrom i sitt eget system. Årsaken til det, er at allmennfagelevne har vesentlig bedre prestasjonsnivå fra grunnskolen, og i den grad man tillater at elever kan kompensere med alderspoeng, vil de også ha høyere gjennomsnittsalder

⁷⁵ Lærlinger med bakgrunn fra håndverks- og industrifagene er ikke med i oppstillingen, fordi registreringen av deres tidligere utdanningsnivå er ufullstendig. Vi forutsetter mao. at ca. 40 prosent av dem vandrer fra grunnkurs (ett eller flere) inn i lærlingekontrakt, at ca. 40 prosent rekrutteres fra videregående kurs 1 (ett eller flere) og at ca. 20 prosent har gjennomført et treårig utdanningsløp (rettlinjet eller på kryss og tvers) i videregående skole før de manøvrerer inn i betalt fagopplæring. Vi oppfatter dette anslaget som rimelig, men overvurderer antagelig andelen yrkesfagelever som når tredje klasse i videregående skole til syvende og sist.

Figur 4.1 Hvor langt kommer de? Andel elever etter høyeste avsluttede utdanningsnivå (klassetrinn) på allmennfaglig studieretning, håndverks- og industrifag og handels- og kontorfag. Prosent av alle elever på den enkelte studieretningen.



høyere klassetrinn" (ibid op.cit: 70–71). Kapasitetsutvidelsene i videregående (fortsettes...)

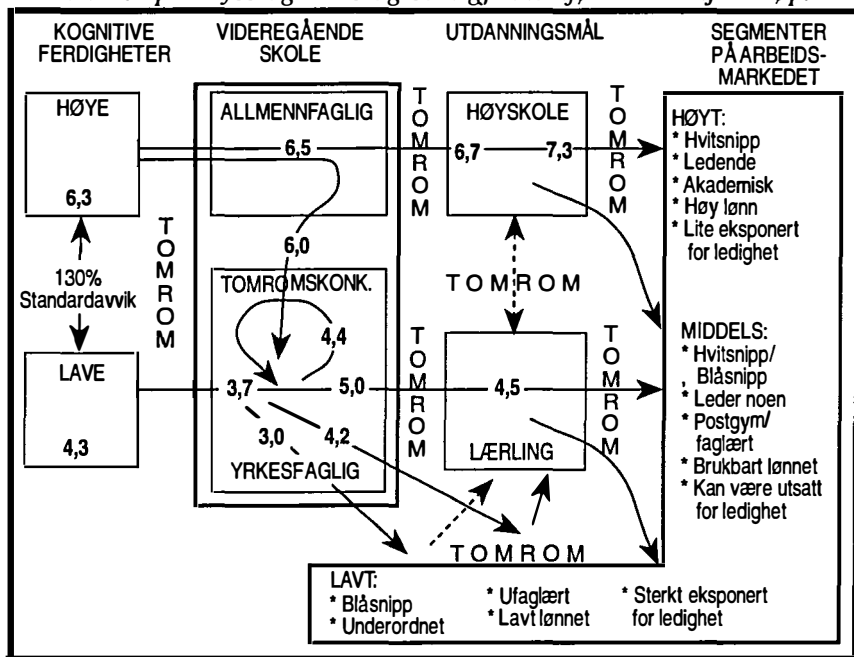
Figur 4.2 illustrerer hvordan elevenes kognitive ferdigheter (alminnelig evnenivå) kaster lys over strømningslogikken i videregående skole. Vi sammenligner ytterpunkter. Den første gruppen består av ungdom som oppgir at de enten har utdanning fra høyskoler og universiteter eller fra allmennfaglig studieretning i 1990 (uansett nivå). La oss kalle dem *teoretikere*. Den andre gruppen består av ungdom som oppgir at de har høyeste avsluttede utdanning fra håndverks- og industrifag, transportfag, primærnæringsfag samt noen offentlige etatsskoler på videregående nivå i 1990. La oss kalle disse ungdommene *praktikere*⁷⁷. Først observeres en sterk forskjell i alminnelig evnenivå mellom den typiske teoretiker (6,3 i gjennomsnitt) og den typiske praktiker (4,3 i gjennomsnitt). I gjennomsnitt har allmennfagelevne en evnenivåscore som 18–19-åring som befinner seg blant den

⁷⁶ (...fortsatt)

skole på 80-tallet reduserer innslaget av lukkede posisjoner, men fortsatt er det større etterspørsel etter – enn tilbud av – elevplasser på disse linjene. Det er rimelig å operere med termen tomromskonkurranse.

⁷⁷ Vi neglisjerer mao. tidligere handels- og kontorfagelever og elever fra estetiske fag, helse og sosialfag og idrettsfag, fordi figuren ville blitt for komplisert om vi hadde tatt dem med i sammenligningen. Disse elevene befinner seg kognitivt sett midt mellom allmennfagelevne og håndverks- og industrifagelevne (jfr. tabell 3.5). Forholdet mellom vandring på kryss og tvers og rettlinjede treårige løp følger beskrivelsen av allmennfagelevne. Gjennomsnittlig alminnelig evnenivå øker suksessivt fra 4,4 blant handels- og kontorfagelever som oppgir grunnkurs som høyeste avsluttede utdanningsnivå (halvparten har enten hatt hvileår eller har vandret på kryss og tvers), til 4,9 blant de ungdommene som fullførte 2. klasse (seks av ti har enten hatt hvileår eller har vandret på kryss og tvers) til 5,6 blant ungdommer som oppgir at de har fullført 3. klasse slik at de har fått studiekompetanse. Nå er det "bare" tre av ti som har hatt venteår eller som har samlet grunnkurs, og mange – inkludert avhoppere fra 2. klasse – vandrer sannsynligvis "den gale veien" ned mot håndverks- og industrifagene etter at de har nådd målet innen handels- og kontorfagene, eller etter at de har funnet ut at denne utdanningen førte i gal retning. Også disse ungdommene vil konkurrere ut mange yngre søkere på håndverks- og industrifaglinjene, som har for svake prestasjoner i grunnskolen til at de kan velge en annen utdanning.

Figur 4.2 En illustrasjon av tomromskonkurransen på ulike arenaer i overgangen fra grunnskole til videregående skole og i overgangen mellom utdanning og arbeid. Gjennomsnittlig score på alminnelig evnenivå etter oppgitt høyeste avsluttede utdanning i 1990 hos elever som hopper av, som vandrer på kryss og tvers og som gjennomfører rettlinjede løp.



beste sjettedelen i evnenivåscore hos yrkesfagelevne⁷⁸. Nå er ikke dette bare uttrykk for at allmennfaglig studieretning stiller strengere krav til prestasjonsnivået i grunnskolen enn det praktiske linjer gjør, det vil si *en betingelse for valget*. Den markante forskjellen i evnenivå er også *betinget av* hvilken studieretning ungdommen faktisk valgte etter grunnskolen. Vi har argumentert for at sammenhengen mellom tidlig evnenivåscore og den scoren

⁷⁸ Med et annet mål på ulikhet ($\eta^2=.32$) kan vi si at gruppeinndelingen teoretiker/praktiker fanger opp ca. 32 prosent av den samlede variasjonen (variansen) i evnenivåscore blant ungdom som tilhører de to gruppene, og en enkel gruppeinndeling som fanger opp så mye av det som potensielt kan fanges opp (alle individuelle forskjeller) har faktisk betydelig "forklaringskraft".

vi observerer på et senere tidspunkt, er vesentlig sterkere enn virkningen av den utdanningen ungdommene har gjennomført mellom de to registreringene. Derfor har vi en brukbar indikator på prestasjonsnivået før opptak til videregående skole, selv om ulikheten er blåst opp som følge av den utdanning ungdommene har gjennomført før sesjon.

Deretter ser vi at gjennomsnittlig evnenivåscore øker jevnt og trutt fra 6,3 til 6,5 blant ungdom som vandrer rett gjennom "gymnaset", til 6,7 blant de ungdommene som oppgir at de har begynt å studere, til 7,3 blant ungdom som har cand.mag-utdanning eller høyere i 1990. Det jevnt stigende forløpet indikerer at prestasjonskravene intensiveres steg for steg mot universitets- og høyskoleutdanning, og for så vidt også inn i selve høyskolesystemet⁷⁹.

Gjengangerne på allmennfaglig studieretning, som vi i hovedsak har sett gikk mot praktisk utdanning etterpå (16 prosent av alle), har gjennomsnittlig score 6,0 på alminnelig evnenivå, det vil si litt lavere enn de elevene som går rettlinjede løp mot artium. Forskjellen er på grensen til å være statistisk pålitelig, men den peker i forventet retning. Blant ungdom som valgte praktisk midt på 80-tallet, kan vi observere den samme økningen i kognitive ferdigheter fra opptak (4,3), via vandring på kryss og tvers innen studieretningen (4,4) til 3. klasstrinn (5,0). På disse linjene er det gjengangerne som har høyest score på alminnelig evnenivå. Ungdom med lavere score faller enten fra relativt raskt via et ettårig grunnkurs uten kombinasjoner (3,0) eller vkI uten kombinasjoner (4,2). Forskjellene er statistisk pålitelige, og de peker igjen i forventet retning. Lærlingene har gjennomsnittlig score på 4,5, fordi de rekrutteres fra alle klasstrinn på de praktiske linjene. Det som er viktig i vår sammenheng, er at også de allmennfagelevne som konverterer til en praktisk linje, har et alminnelig evnenivå og dermed prestasjonsnivå i gjennomsnitt, som fortsatt er betydelig høyere enn prestasjonsnivået til ungdom

⁷⁹ Nå måler vi ikke hva folk har lært, nå måler vi hvilket alminnelig evnenivå de hadde på forhånd!

som går en praktisk vei⁸⁰. Dermed kan vi tenke oss at denne vandringen bidrar til å slå ut søkere både til grunnkursene og til videregående kurs på de praktiske linjene. La oss gjennomføre en enkel beregning for å få et inntrykk av hvor mange det kan være tale om.

Anta at fordelingen mellom praktikere og teoretikere er tilnærmet 60–40 blant gutter. Vi observerer at ca. 20 prosent av teoretikerne vandrer mot et praktisk fag⁸¹. Dette utgjør åtte prosent av alle ungdommene og faktisk 13 prosent av plassene (tomrommene) på praktiske grunnkurs. Siden praktikerne ikke har tilstrekkelig prestasjonsnivå til å konkurrere om en plass på et teoretisk kurs, slås de ut. 13 prosent av praktikerne (åtte prosent av alle) får et ventear i arbeid eller som arbeidsledig. Anta at halvparten av de tidligere allmennfagelevne ønsker å fortsette frem til vkI. På vkI er det plass til seks av ti grunnkurselever hvis vi holder oss til figur 4.1. Anta at kun seks av ti praktikere søker om opptak og at alle fortsatt har gjennomsnittlig alminnelig evnenivå. Da slås fire nye prosent av alle, eller åtte prosent av søkerne på vkI ut. Disse elevene må enten vandre horisontalt, mot et nytt grunnkurs, nå i konkurranse med de praktikerne som ble slått ut sist og som har samlet ventepoeng, eller de må vente utenfor skoleporten til tomrommene blir ledige neste år. Prosessen har produsert ventetid blant 12 prosent av alle elevene og blant nesten 20 prosent av praktikerne.

Selv om man kan komme med en rekke innvendinger mot dette beregningseksempel, er det interessant at omfanget stemmer rimelig bra overens med den andelen som oppgir at de har hatt ventear i utvalget. 18 prosent av ungdommene som oppgir at deres høyeste avsluttede utdanning er fra håndverks- og industrifag, oppgir samtidig at de har hatt minst ett års ventetid.

⁸⁰ Nå er de 32 prosentene blitt 22 prosent, hvis vi benytter eta-kvadratet som indikator på ulikhet, fortsatt en betydelig forskjell! (Se note nr. 76.)

⁸¹ Vi inkluderer handels- og kontorfag, estetiske fag, helse- og sosialfag og idrettsfag i termen "teoretiker" i tillegg til ungdom som rapporterer at de har bakgrunn fra allmennfag eller fra universitets- og høyskolestudier.

Blant allmennfagelever er andelen til sammenligning åtte prosent, og denne forskjellen er faktisk statistisk pålitelig med fem prosent sjanse for å ta feil. Det som nok overrasket oss litt, er at så mange som 15 prosent av ungdommene med høyeste avsluttede utdanning fra kontorlag, estetikk osv. oppgir at de har hatt minst ett års ventetid på veien mot utdanningsmålet sitt. Det er allmennfagelevene som fremtrer som vinnere i denne tomromskonkurransen, og bare de.

Størrelsen på den trusselen vi har dokumentert, avhenger selvsagt av inntakskriteriene på de praktiske linjene. Det har vært debatt om opptakskravene. Noen politikere (mindretallet) argumenterte for rent karakteropptak, mens andre (flertallet) argumenterte for kombinasjoner av karakterer, alder, "vente på tur", at tidligere grunnskoleelever skulle gå foran elever med bakgrunn fra en annen studieretning osv.⁸². Det at åtte av hundre allmennfagelever oppgir at de har hatt et venteår, kan indikere at noen videregående skoler har praktisert adgangsbegresninger også etter hvor søkerne kommer fra. Samtidig er det opplagt en betydelig utslagning av praktisk orientert ungdom på grunn av denne ytre tilførselen av meget skikkede konkurrenter. Når kanskje så mye som 16 prosent av allmennfagelevene (pluss en tilsvarende andel elever fra kontorlag, estetiske fag osv.) kommer stormende mot praktiske grunnkurs etter avsluttede toårige eller treårige løp, sier det seg selv at konkurransen på de praktiske linjene intensiveres. Det er mulig at dette er medvirkende årsak til at så mange praktisk orienterte ungdommer avslutter utdanningen så tidlig. Vi hevder med styrke at det er til dels kraftfulle kognitive føringer på vandringene i videregående skole, ved at disse føringene *for det første* kaster lys over hvorfor den praktiske orienterte eleven i hovedsak vandrer studieretningsinternt – de har ikke så mye valg når det kommer til stykket –, og hvorfor allmennfagelevenes og kontorlagfagelevenes preferanser når de først vandrer, faktisk *reduserer selve muligheten* for den praktisk orienterte eleven til

⁸² Dette er diskutert inngående i Oftedal Telhaug (1979: 232ff.)

å kunne vandre internt. Det er virkelig tomromskonkurranse på praktiske linjer siste halvdel av 80-tallet, til tross for kapasitetsutvidelsene på videregående nivå.

Til slutt har vi tillatt oss å skissere hvor ungdommene ender opp som voksne yrkesaktive mennesker. Prestasjonseliten rekrutterer til det øverste segmentet på arbeidsmarkedet, når vi med øverste segment mener yrker som stiller krav om kompetanse på cand.mag-nivå eller høyere. Siden vi må regne med at predikerbarheten på arbeidsmarkedet kan være vesentlig lavere enn i skolesystemet, har vi også tegnet en pil ned mot det midtre segmentet i figuren. Noen må opplagt finne seg til rette "under sitt kompetansenivå", men i begge segmentene vil lønnsnivået være bra, og de ansatte er heller ikke sterkt eksponert for ledighet⁸³. Praktikerne vandrer også mot det midtre segmentet, kompetansemessig, lønnsmessig osv. Her vil man få en siling ned i det problematiske nedre sjiktet i tillegg. Ungdom som hopper av utdanningskarusellen relativt raskt etter grunnskolen (gjene evnenivåscore fra 2,5 til 4,2 avhengig av inndeling), risikerer å manøvrere rundt i dette problematiske segmentet store deler av sitt yrkesaktive liv.

Samtidig er det klart at brorparten av den yrkeserfaringen alle 19–23-åringene rapporterer, uansett deres formelle kompetansenivå, stammer fra ukvalifisert manuelt og ikke-manuelt arbeid. Det som berger de fleste, er at de står med ett bein trygt plantet i skolen i tillegg. De jobber ved siden av skolegangen. Ungdom som ikke har denne frihetsgraden, vil være usedvanlig sterkt eksponert for arbeidsledighet som tenåringer. Vi skal nå se litt på hva slags arbeidsmarkedserfaring ungdommen oppgir og på noen snirkelveier inn til ordinært arbeid.

⁸³ Her er tankegangen at fordelingen mellom "vinnere" og "tapere" blant vinnerne er knyttet til forholdet mellom tilgangen på ettertraktede posisjoner og antall kvalifiserte personer til disse stillingene. I en situasjon med rask ekspansjon i utdanningssystemet kan man regne med at (formalkompetanse)listen heves over alt på arbeidsmarkedet.

4.2 Snirkelveiene inn til ordinært arbeid – skjermingseffekten og kvalifikasjonseffekten

Det første vi kan slå fast, er at det ble jobbet mye ved siden av skolegangen blant gutter i siste halvdel av 80-tallet. Tabell 4.2 angir hvor mye av året ungdommene har vært i arbeid (rapportert yrkeserfaring i år og måneder) siden avsluttet grunnskole i gjennomsnitt, etter deres utdanningsvalg, alder og sosiale bakgrunn⁸⁴.

De sosiale forskjellene i ungdommenes integrasjon på arbeidsmarkedet synes å være permanente og økende med stigende alder (Eta-koeffisientene). Mens høystatusungdom rapporterer om en tilnærmet fast tilknytning til inntektsgivende arbeid på litt over 40 prosent av tiden uavhengig av alder på intervjudispunktet, øker yrkesaktiviteten suksessivt med økende alder blant ungdom med lavere sosial status. Når vi passerer 21-årsalder, begynner den sosiale ulikheten i integrasjonen på arbeidsmarkedet å bli betydningsfull (seks til åtte prosent av variansen). Integrasjonen på arbeidsmarkedet er ikke bare følsom overfor rapportert inntektsnivå i 1990. Også gjeldsbelastningen øker i takt med at man tilbringer mer tid i inntektsgivende arbeid. Formålet er med andre

⁸⁴ Yrkespraksisscore angir antall rapporterte år og måneder yrkespraksis dividert med antall år respondenten er eldre enn 16 år (normalalder for avsluttet grunnskole). Maksimal score er 1,1. En 19-åring som oppnår denne scoren i 1990, har vært yrkesaktiv alle tre årene etter fylte 16 år, pluss ti prosent av de tre årene (3,6 måneder), som yrkesaktiv mens vedkommende var elev i barne- og ungdomsskolen, eller har i gjennomsnitt hatt 110 prosent stilling etter grunnskolen. En 25-åring som oppnår scoren 1,1 har i gjennomsnitt vært yrkesaktiv i ni år etter grunnskolen, pluss et tillegg på ti prosent (10,8 måneder) som yrkesaktiv i barne- og ungdomsskolen, eller har hatt 110 prosent stilling de ni årene etter grunnskolen. Maksimalt tilskrives ett års yrkespraksis før avsluttet grunnskole (selv om noen faktisk rapporterer mer enn dette). Der har vi satt grensen. Funksjonen er ikke helt perfekt, men den tegner et brukbart bilde av den enkeltes orientering mot arbeid og inntekt etter avsluttet grunnskole.

Tabell 4.2 Rapportert yrkespraksis i gjennomsnitt per år etter avsluttet grunnskole etter alder og sosial status. Prosent av tiden.

Alder	Sosial status					Gj. snitt	Ant	Eta	(Eta-kvadrat)
	Bare mor	Ufagl	Fagl	Postgym	Akad				
18-19	50	53	42	41	42	43	173	.11	(.01)
20	49	49	50	43	44	47	828	.11	(.01)
21	53	59	58	47	40	54	536	.25	(.06)
22	64	58	56	45	41	51	238	.28	(.08)
23+	63	61	60	55	41	56	388	.26	(.07)

Alder	Utdanningsvalg		Arbeid som hoved- beskjeftigelse på sesjon?	
	1990	Praktisk Teoretisk	Ja	Nei
8-19	49	35	60	40
20	54	36	67	41
21	61	36	71	47
22	62	35	73	46
23+	69	38	77	50

Eta (Eta ²) Praktisk/teoretisk:	.37 (.13)
Eta (Eta ²) Arbeid som 18-19-åring Ja/Nei:	.39 (.15)

ord ikke bare å tjene penger. Formålet er å oppnå økonomisk uavhengighet av foreldrene så tidlig som mulig⁸⁵. Disse observasjonene passer som hånd i hanske med Boudons nyttemekanisme. Sosial bakgrunn uttrykker ulikhet i sosiale og økonomiske ressurser, og ungdom fra lavstatushjem må kompensere for dette ved å gå tidligere ut i inntektsgivende arbeid enn ungdom med høyere sosial status.

Samtidig ser vi at det utdanningsvalget ungdommen foretok seg som 16-åring, har større betydning for scoren på yrkespraksis

⁸⁵ Korrelasjonen mellom inntektsnivå og gjeldsbelastning er .45, korrelasjonen mellom inntektsnivå og yrkespraksisscore og gjeldsbyrde og yrkespraksisscore er hhv. .52 og .30. Alle relasjonene er statistisk pålitelige med mindre enn 1 prosent sjanse for å ta feil.

enn sosial bakgrunn i en ren parvis oppstilling. Nå fanges 13–15 prosent av den samlede variasjonen (variansen) i yrkespraksis inn av utdanningsgrupperingen. Denne observasjonen kan være lovende hvis man forstår atferden ut fra en fortolkning av hva ungdommen oppfatter, og har fått signal om, at de kan best, fordi utdanningsvalget tross alt er sterkt kognitivt eller prestasjonsmessig betinget. Er det sosiale forskjeller i integrasjonen på arbeidsmarkedet mellom ungdom som har valgt den samme utdanningen etter ungdomsskolen?

En modell (lineær regresjon) som kontrollerer statuseffekten på den tiden man i gjennomsnitt har tilbragt i inntektsgivende arbeid etter ungdomsskolen, for om man valgte teoretisk eller praktisk utdanning etter grunnskolen, om man hadde arbeid som hovedbeskjeftigelse som 18–19-åring (sesjon), og alder på intervjuetidspunktet, fanger inn 23 prosent av den samlede variasjonen (variansen) i integrasjonen på arbeidsmarkedet etter grunnskolen. Modellen er med andre ord rimelig utsagnskraftig. Samtidig forvirrer virkningen av sosial bakgrunn. Det er ikke noen forskjell mellom arbeidersonner og funksjonærsønner som valgte allmennfaglig studieretning som 16-åringer, og dette styrker ikke Boudons sak.

Tabell 4.3 angir grovt hvordan guttene kom seg inn på arbeidsmarkedet når vi gjør opp status i 1990 (90 prosent av dem er 19–23-åringer). Langs en grovinndeling svarer tre prosent at de ikke har noen yrkeserfaring overhodet. De fleste er skoleelever, men her finnes også enkelte ungdommer med inntil seks års sammenhengende arbeidsledighet etter grunnskolen. 34 prosent oppgir at de i hovedsak har arbeidet ved siden av skolegangen, 10 prosent har stort sett bakgrunn fra strøjobber og tiltak, mens 53 prosent har bakgrunn fra fullt arbeid. Hvis vi inkluderer ungdom som kom inn i fullt arbeid via tiltakssektoren eller strøjobbing, øker andelen med dette uklare forholdet til ordinært arbeid, fra 10 til ca. 15 prosent av alle.

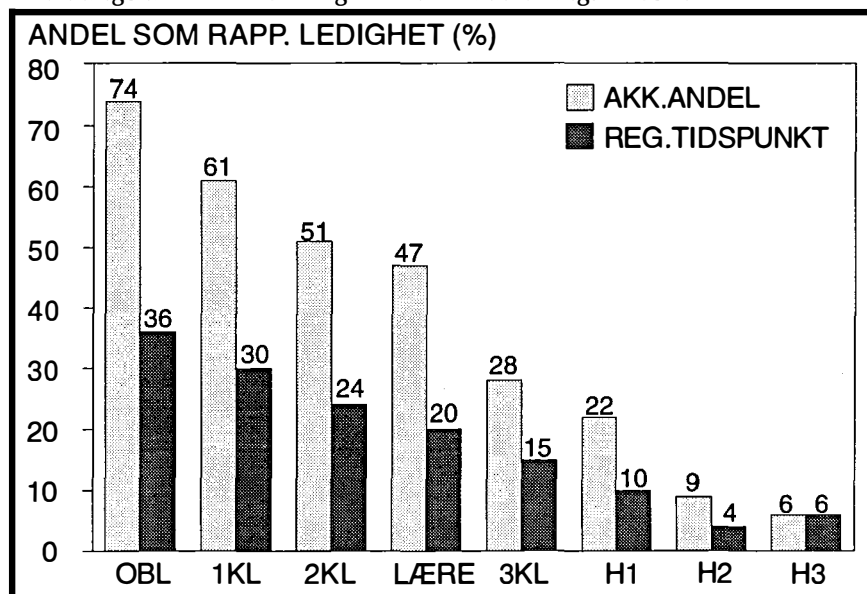
Tabell 4.3 Hovedbeskjeftigelse under innkalling (1990) etter arbeidsmarkedserfaring (løs/fast tilknytning til arbeid), utdanningstype og sosial bakgrunn. Prosent.

Yrkespraksis	Hovedbeskjeftigelse under innkalling					
	Utdanning	Trygd	Brutto ledig	Midlt arbeid	Fast arbeid	100%=
Ingen	61	4	35	-	-	49
Jobb/skole	60	1	13	9	17	741
Tiltak/strøjobb	36	2	36	19	7	225
Fullt arb	12	2	20	11	55	1176
Alle	31	2	20	11	36	2191

Yrkespraksis	Hovedbeskjeftigelse under innkalling					
	Utdanning	Trygd	Brutto ledig	Midlt arbeid	Fast arbeid	Alle
Ingen	4	5	4	-	-	3
Jobb/skole	64	29	23	27	16	34
Tiltak/strøjobb	12	13	19	18	2	10
Fullt arb	20	53	54	55	82	53
100%=	691	38	436	235	791	2191

Utdanningsbakgrunn	Hovedbeskjeftigelse under innkalling					
	Utdanning	Trygd	Brutto ledig	Midlt arbeid	Fast arbeid	100%=
Praktisk	16	1	24	10	49	1584
Teoretisk	54	2	12	12	20	920
Sosial status						
Arbeider	20	1	23	11	45	1475
Funksjonær	46	2	13	10	29	967

Figur 4.3 Andelen som oppgir at de har hatt minst en ledighetsperiode før innkalling til militærtjeneste og siviltjeneste i 1990 etter høyeste avsluttede utdanningsnivå. Brutto ledighet under innkalling. Prosent.

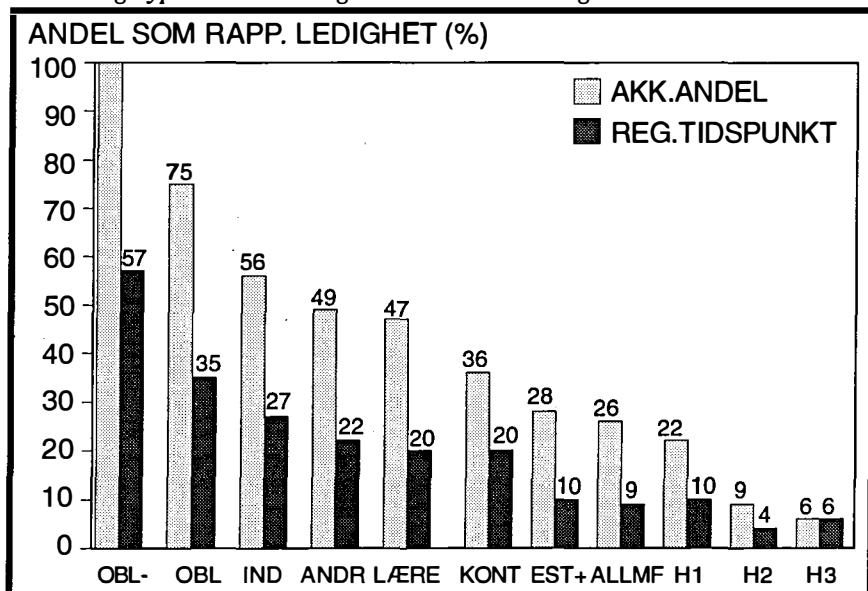


Figurforklaring:

OBL=grunnskole, 1KL–3KL=klassetrinn 1–3 i videregående skole, LÆRE=lærling, H1–H3=høgskolenivå 1–3.

Nå betyr ikke dette at man har passert terskelen til ordinært arbeid før innkalling til førstegangstjenesten. I 1990 oppgir 20 prosent (!) at de enten var sysselsatt på tiltak eller at de var registrerte eller skjulte arbeidsledige. Én av ti kommer fra et midlertidig ansettelsesforhold, tre av ti er under utdanning, mens fire av ti har fast jobb når vi intervjuer dem. Selv om det er en rimelig klar sammenheng mellom graden av tidlig integrasjon på arbeidsmarkedet og den sysselsettingssituasjonen man oppgir når vi fanger vedkommende inn i 1990 (markert med **utheving** i tabell 4.3), rekrutteres en betydelig andel arbeidsledige fra alle tidligere sysselsettingssituasjoner. Ungdomsarbeidsmarkedet må ha vært meget turbulent på slutten av 80-tallet. Figurene 4.3 og

Figur 4.4 Andelen som oppgir at de har hatt minst en ledighetsperiode før innkalling til militærtjeneste og siviltjeneste i 1990 etter høyeste avsluttede utdanningstype. Brutto ledighet under innkalling. Prosent.



Figurforklaring:

OBL=ikke fullført grunnskole, OBL=grunnskole, IND=håndverks- og industrifag, ANDR=andre praktiske fag, LÆRE=lærling, KONT=handels- og kontorlag, EST+=estestiske fag, idrett og helse- og sosialfag, ALLMF= allmennfag, H1-H3=høyskolenivå 1-3.

4.4 gir oss et inntrykk av hvor sterk denne turbulensen har vært, og det er ikke småtterier!

Selv om vi antagelig måler 25 prosent for høy ledighet⁸⁶,

⁸⁶ Moen (1991) registrerer en (selvrapportert) ledighet på 12 prosent og en tiltaksandel på fire prosent blant 17-24-åringene i sitt utvalg fra 1990, mens vi altså måler en brutto ledighet på rundt 20 prosent i utvalget, samtidig som vi har et responsfrfall fra en gruppe som i utgangspunktet er sterkt eksponert for arbeidsledighet (ungdom med lavt evnenivå, psykiske problemer og lav utdanningsfrekvens). Levekårsundersøkelsen 1991 (SSB, NOS C43: 68, 77) angir at 31 prosent av de sysselsatte 16-24-åringene i 1990 tidligere har hatt ledighetserfaring, at 11 prosent var arbeidsledige på intervjuetidspunktet og at 19 prosent selv mente at de stod i fare for å miste jobben. Det var dessuten (fortsettes...)

indikerer de to figurene klart hva som har skjedd på ungdomsarbeidsmarkedet siste halvdel av 80-tallet. 75 prosent av ungdommene som avsluttet skolegangen etter ungdomsskolen (OBL) og 100 prosent av de ungdommene (OBL-) som oppgir at de ikke har fullført grunnskolen, har ledighetserfaring før innkalling til førstegangstjeneste. Videre er det nesten 40 prosent av disse ungdommene som er arbeidsledige eller sysselsatt på tiltak på intervju tidspunktet. Både den akkumulerte ledighetsandelen og ledighetsandelen på intervju tidspunktet reduseres, suksessivt etter ungdommens utdanningsnivå og -type, når utdanningstype er rangert etter skalaen praktisk-teoretisk. Denne skalaen er som

⁸⁶ (...fortsatt)

små forskjeller mellom gutter og jenter i ungdomsgruppen. AKU opererer, som vi har sett, med en andel arbeidssøkere uten arbeidsinntekt på rundt 10 prosent (20-24-åringene) på samme tidspunkt. Vi registrerer at 40 prosent av våre 19-23-åringer har hatt ledighetsperioder. Siden vi har en del 18-19-åringer i utvalget, bør vi nok sammenligne med Moens observasjoner. Årsaken til at vi måler for høy ledighet (selv om vi i tillegg har lavere respons fra den gruppen som rapporterer høy ledighetsandel i utgangspunktet), er todelt: I 1990 oppfordret Forsvaret arbeidsledige ungdommer til å søke seg inn til førstegangstjeneste med løfte om at de skulle fordeles før hovedfordelingen. Vi observerer virkningen av denne innkallingsprosedyren i vårt utvalg, men vi gjør ikke bare det. Også blant den meget sosialt og kognitivt ressurssterke gruppen som nekter militærtjeneste, var brutto ledighet på intervju tidspunktet hele 19 prosent, og det ligger klart over det forventede nivået når gruppens ressurser tas med i betraktningen. Arbeidsledig ungdom søker seg inn til førstegangstjeneste (begge former) fordi det representerer et sysselsettingstilbud som oppfattes som meningsfullt av de fleste (flukt fra arbeidsledighet) og fordi gjennomført tjeneste gir dem dagpengerettigheter etter en stipulert inntekt. Det er mulig at vi registrerer en ledighet som er 25-43 prosent høyere enn blant gutter i samme aldersgruppe, generelt. En sammenligning med Levekårsundersøkelsen indikerer at vi i gjennomsnitt også registrerer ca. 25 prosent flere med tidligere ledighetsperioder (ti prosentpoeng for mange tidligere og nåværende ledige i gjennomsnitt). Vi korrigerer ikke for dette avviket, fordi vi antagelig har flere ressurssterke arbeidsledige i utvalget enn det som er tilfellet i universet, relativt sett. Når vi samtidig har lavere respons fra sterkt ressursvake ungdommer i sosialmedisinsk forstand, vil vi systematisk undervurdere effekten av sosiale, kognitive, medisinske osv. ressurser på seleksjonen til arbeidsledighet. Vi tar mao. ikke for hardt i når vi anslår effekter av ressursvariable på utvelgelsen til arbeidsledighet, heller tvert imot, men vi overvurderer nivået på ledigheten, antagelig med en fjerdedel av observert nåværende og tidligere ledighetsnivå i utvalget.

kjent meget høyt korrelert med blant annet alminnelig evnenivå og sosial status (jf. tabell 3.5). Samtidig kan denne observasjonen beskyldes for å være triviell. Utdanning beskytter mot ledighet fordi man som skoleelev eller student ikke kan bli arbeidsledig. Det er da ikke så merkelig at man unngår et problem som man ikke eksponeres for?

Figurene forteller noe mer enn dette trivielle. Helt inn i gruppen av lærlinger, som vi har vært tilbøyelig til å oppfatte som vinnerne blant praktikerne, er det halvparten (!) som oppgir at de har hatt en ledighetsperiode etter grunnskolen. Det går også tilsynelatende et ganske stort skille mellom ledighetsandelen langs blåsnipp-hvitsnipp-dimensjonen, og da begynner vi å nærme oss noe ikke-trivielt, det vi har kalt utdanningens kvalifikasjonsaspekt. La oss nå forsøke å splitte disse statistiske effektene. For å få til det, må vi gruppere grovt. Det problematiske er å finne et tilstrekkelig antall ungdommer som scorer høyt på kvalifikasjonsaspektet (allmenfagelever) og som samtidig scorer lavt på skjermingsaspektet, det vil si som hoppet av etter ett til to år etter grunnskolen. Vi må ta med handels- og kontorfag-elevne i tillegg.

Effektregnskapet i tabell 4.4 viser at vi får splittet opp de to aspektene ved utdanningens skjermingseffekt rent statistisk, men til den prisen at den samlede forklaringskraften ikke blir videre imponerende (særlig ikke sammenlignet med figurene 4.3 og 4.4). Det er en uforklart tilbøyelighet til å unngå ledighet på ca. 32 prosent som det ikke redegjøres for i regnskapet. Deretter øker utdanningsnivået (skjerming) tilbøyeligheten til å unngå ledighet med ca. 21 prosent netto. Utdanningstypen (kvalifisering) øker tilbøyeligheten til å unngå ledighet med ca. 17 prosent netto. Inkludert samspill, eller effekter av nivå på effekten av type og omvendt, får vi en samlet skjerming av utdanning på ca. 45 prosent. Med høy score på både utdanningsnivå og -type forventes 45 prosentpoeng mindre seleksjon til ledighet enn om scoren er lav på begge aspektene ved utdanning. Hvis vi lar evne til å unngå ledighet inngå i definisjonen av en "vinner" på ungdomsarbeidsmarkedet, vil vi antagelig observere at disse

Tabell 4.4 Andel som oppgir at de ikke har hatt ledighetsperioder etter avsluttet grunnskole etter utdanningens art og utdanningsnivå. Prosent. Oppsamlet ledighet i uker blant ungdom som oppgir at de har hatt en ledighetsperiode etter utdanningens art og utdanningsnivå.

Kvalifikasjon Skjerming	Praktisk		Teoretisk		Alle
	Liten	Stor	Liten	Stor	
Ikke tidl led.perioder (N)	38 (581)	54 (559)	50 (86)	77 (1058)	60 (2284)
Akkumulert led.periode (N)	44 (360)	22 (259)	33 (43)	20 (245)	31 (907)

Statistiske effekter på det å unngå ledighet

* Kvalifikasjonseffekt	17,5%
* Skjermingseffekt	21,5%
* Samspillsvirkning	5,5%
* Uforklart tilbøyelighet til å unngå ledighet	32,5%
* Sum, andel uten ledighetserfaring når man Har teoretisk legning og interesse og når man har stor utholdenhet i utdanningssystemet	77,0% (som obs)

Statistiske effekter på ledighetsperiode

* Kvalifikasjonseffekt	-6,5 uker
* Skjermingseffekt	-17,5 uker
* Samspillsvirkning	4,5 uker
* Uforklart ledighetsperiode	39,5 uker
* Sum, gjennomsnitt. Ledighetsperiode blant Tidligere og nåværende arbeidsledige gitt teoretisk legning og interesse og gitt stor utholdenhet i utdanningssystemet	20,0 uker (som obs)

Tabellforklaring:

Kvalifikasjonsaspektet: Praktisk legning og interesse gir lav verdi; ingen utdanning, industrifaglig, transport, primærnæring, lærling. Teoretisk legning og interesse gir høy verdi; kontorlag, estetikk, idrett, sosialfag og allmennfag.

Skjermingsaspektet: Lav utholdenhet i utdanning; ingen utdanning ut over VklI samtidig som vedkommende ikke har samlet grunnkurs (har ikke vært "gjenganger"). Høy utholdenhet i utdanning; har minst 3. klasse eller lærlingekontrakt. Kan ha vært "gjenganger".

ungdommene har oppholdt seg utenfor arbeidsmarkedet noen strategiske år etter grunnskolen. Det vil nok være ytterst få vinnere blant de ungdommene som gikk rett ut i arbeid etter ungdomsskolen.

Denne regneøvelsen indikerer at kvalifikasjonsaspektet (det at man kan bli funksjonær) reduserer utvelgelsen til arbeidsledighet med tilnærmet samme effekt som det trivielle skjermingsaspektet ved utdanning. I realiteten snakker vi om et sterkt samspill, men da ville ruten for kombinasjonen høy score på kvalifikasjoner og lav score på skjerming vært tom for observasjoner. Den som velger allmennfag på veien mot høyskolesystemet, går normalt et treårig rettlinjet løp, og fortsetter under utdanning etterpå, enten på et praktisk grunnkurs eller i høyskolesystemet. Her er normen at man spiller på de frihetsgradene man har ved å ha ett bein på arbeidsmarkedet og ett bein i utdanningssystemet. Praktikerne har ikke denne frihetsgraden, og straffes for det.

Vi får ikke den samme "forklaringskraften" på skjermingen mot akkumulert ledighet i uker når man først rapporterer om en eller annen ledighetsperiode. Effektene er statistisk pålitelige (signifikante), men de er relativt svake. Går det først galt, skal det åpenbart mye til for å unngå en samlet ledighetsperiode på 20 uker mellom avsluttet grunnskole og innkalling til første-gangstjeneste. Vi nærmer oss en "logikk" uttrykt ved ordspråket at det er ikke noe som forklarer suksess bedre enn tidligere suksess!

4.3 Vinnere og tapere på ungdomsarbeidsmarkedet

I forrige kapittel så vi at det ikke var så forferdelig vanskelig å identifisere individuelle kjennetegn som fanget opp logikken i utskillingen av vinnere og tapere i skolen. I prinsippet kunne utvelgelsen skisseres som en kombinasjon av *to kognitive ferdigheter* – alminnelig evnenivå og teknisk innsikt, og *én sosial bakgrunnsindikator* – for eksempel fars yrkesstatus. Sosial-

medisinske forhold hadde også pålitelige statistiske effekter på sjansen til å realisere for eksempel utdanning på universitets- og høyskolenivå, men i skolen dreier det seg stort sett om karakterer og familieressurser. Er det likedan på ungdomsarbeidsmarkedet?

For å kunne besvare dette spørsmålet må vi definere hva vi mener med vinnere og tapere på ungdomsarbeidsmarkedet. En vinner er en person som har manøvrert inn i fast arbeid på innkallingstidspunktet, uansett alder, uten mellomliggende ledighetsperioder. En fjerdedel av respondentene tilfredsstiller dette kriteriet. Deretter differensieres disse vinnerne i tre grupper etter rapportert brutto inntekt foregående år. Inndelingen er grov. De desiderte vinnerne tjente 200.000 kroner eller mer, vinnerne med middels score tjente mellom 100.000 og 199.000 kroner, mens "taperne" blant vinnerne tjente mellom 50.000 og 99.000 kroner. Disse inntektsforskjellene indikerer først og fremst hvor integrert man er i inntektsgivende arbeid i alderen 19–23 år, og må selvfølgelig ikke forveksles med belønningen for arbeidsinnsatsen per time. Spesielt i gruppen som tjente mindre enn 99.000 kroner, var det mange ungdommer som egentlig befant seg under utdanning, men som kanskje ville tjene litt penger før innkalling til førstegangstjeneste. De kom med, fordi de hadde fast jobb. Taperne differensieres i tre grupper etter rapportert samlet ledighetsperiode etter grunnskolen. De desiderte taperne har en oppsamlet ledighet på ett år eller mer, mellomgruppen rapporterer om en akkumulert ledighet fra 6 måneder til 11 måneder, mens "vinnerne" blant taperne oppgir ca. fem måneders samlet ledighet etter grunnskolen. Taperne utgjør ca. 20 prosent av utvalget. De resterende, med eller uten ledighetserfaring, neglisjeres. Her finner vi tyngden av vinnerne i skolesystemet, det vil si de ungdommene som i hele perioden etter grunnskolen har hatt ett bein i utdanningssystemet, og som derfor ikke har vært utsatt for de farene som våre arbeidsmarkedsorienterte ungdommer har vært utsatt for. Hvem er disse arbeidsorienterte ungdommene? (tabell 4.5)

Sosiale og kognitive ressurser har en pålitelig effekt på sjansen til å vinne eller tape på ungdomsarbeidsmarkedet, men

Tabell 4.5 Faktorer som kaster lys over utvelgelsen av vinnere og tapere på ungdomsarbeidsmarkedet. Forklaringskraft som forklart varians i prosent. Multiplere korrelasjonskoeffisient i parentes. Estimert ved trinnvis, lineær regresjon. N=644.

Dimensjoner:	Arbeids- vinnere		Akkumulert ledighet	
*Sosiale og kognitive ressurser	3	(.17)	3	(.17)
*Skjermings- og kvalifiseringseffekt	9	(.30)	9	(.17)
*Habitus og helse	19	(.43)	19	(.44)
*Div.holdninger	20	(.45)	21	(.46)
*Geografi	22	(.47)	23	(.48)

Tabellforklaring:

Variabeldefinisjoner: Sosiale og kognitive ressurser består av foreldrenes yrkesstatus og ungdommens alminnelige evnenivå og tekniske innsikt; skjermings- og kvalifiseringseffekten består av utdanningstype, utdanningsnivå og en variabel som angir snirkelveier inn på arbeidsmarkedet; habitus og helse består av indeksert habitusvariabel, tilbakeholdenhetsindeks og psykisk helsetilstand slik den er vurdert av lege; diverse holdninger består av diverse politiske holdninger (fire variable), syn på byrdefordeling og syn på mobbing, inkludert frykt for å bli mobbet selv, det er bare tro på at man kan bli mobbet selv under førstegangstjenesten som har signifikant effekt i modellen; geografi består av fylker rangert etter score på arbeidsvinnervariabelen, en indikator på den geografiske fordelingen av rammebetingelsene for å lykkes på ungdomsarbeidsmarkedet siste halvdel av 80-tallet, 3/5 av den bivariate effekten forvitret ved kontroll for ulik distribusjon av ressurser, utdanning, habitus osv. langs den grupperte fylkesinndelingen.

effekten er nærmest å oppfatte som mikroskopisk sammenlignet med hva denne dimensjonen fanget opp i skolesystemet. Det er lite som tyder på at arbeidsgiverne først og fremst etterspør en saus av familieressurser, alminnelig evnenivå og teknisk innsikt, selv om det hjelper litt hvis man har høy score på disse ressursene.

Utdanning hjelper. Nå begynner utsagnskraften å bli interessant (ca. 10 prosent effekt). Det er ikke de ungdommene som spaserte rett ut på arbeidsmarkedet etter grunnskolen som utgjør kjernen blant våre vinnere, men utdanningseffekten er fortsatt moderat til lav i forhold til det vi ble vant til i kapittel 3. En

årsak til dette er at vi her snakker om en gruppe ungdommer med relativt lav utdanning generelt sett. Det er ikke skolelysene som fyller opp tabell 4.5. Høy score på utdanning i denne sammenhengen betyr gjerne at man ikke hoppet av utdanningskarusellen etter det første grunnkurset, men at man venter ett år eller to før man forsøkte seg på arbeidsmarkedet. Utdanningsvariabelen varierer antagelig for lite til at den kan gi den dramatiske statistiske effekten som vi observerte på ledighetsandelen i for eksempel figurene 4.3 og 4.4. Samtidig er den lave forklaringskraften uttrykk for realiteter. Det er åpenbart mange ungdommer på vårt arbeidsmarked som ikke har noen utdanning overhodet, men som fortsatt har klart seg meget bra. Hva vet vi om dem?

Svaret, i den grad det er et svar, er at våre vinnere gjennomgående har meget høy score på "det dyret" vi av mangel på noe bedre, kalte *habitus* eller *psykisk kapasitet*. De har gjennomgående topp score på psykisk helse slik den ble vurdert av lege, psykolog eller psykiater under sesjon eller innrykk til første-gangstjeneste, og i den grad de har slike plager, er de tilbøyelig til å rapportere dem til lege. De har gjennomgående deltatt i organisert fritidsaktivitet, de kjeder seg ikke på fritiden og de skylder ikke på omstendighetene hvis noe går dem i mot. Det er tilsynelatende slike egenskaper arbeidsgiverne primært etterspør hos unge arbeidssøkere – mer enn utdanning på videregående nivå og mer enn kognitive ferdigheter og sosiale ressurser⁸⁷.

Samtidig må vi utvise noe varsomhet. Modellen har en forklaringskraft på ca. 20 prosent, og da er utsagnskraften bruk-

⁸⁷ Oversatt til prosentforskjeller, observerer vi at blant ungdom med minst ett års akkumulert ledighet etter grunnskolen (N=90), er det 9 av 10 som har lavere score enn gjennomsnitt på *habitus/psykisk kapasitet*. Blant ungdom som oppgir 6–11 mnds. akkumulert ledighet (N=117) er det 6 av 10 som scorer under gjennomsnitt. Blant ungdom som rapporterer 4–5 mnds. samlet ledighet (N=67) er det 4 av 10 som scorer under gjennomsnitt. Blant "vinnerne" (fast jobb og ingen ledighet) er forskjellene små. Her er det 3 av 10 som scorer under gjennomsnitt. Det er strengt tatt de desiderte taperne som skiller ut på de fleste ressursdimensjonene i tabell 4.5. Ellers er forskjellene små, selv om de peker i forventet retning.

bar, men heller ikke mer. Videre inneholder habitusdimensjonen opplagt sosialmedisinske aspekter som må oppfattes som en konsekvens av seirer og nederlag på arbeidsmarkedet og i skolen, og ikke nødvendigvis som en betingelse for dem. Vi observerer faktisk at de ungdommene som det ikke har gått så bra for, har signifikant lavere score på psykisk helse enn de ungdommene som av ulike grunner har klart seg bra. Det er antagelig svært få som liker å tape, selv om det er noen som åpenbart mestrer ethvert problem, inkludert langvarig arbeidsledighet. Når dette er sagt, er det liten grunn til å tro at disse sosialmedisinske aspektene ved ungdommene ensidig må leses som et resultat av deres erfaringer på arbeidsmarkedet. Her regner vi med at det er korrelasjoner langs tidsaksen på samme måte som på den kognitive dimensjonens utviklingen over tid. Sammenhengen er neppe så sterk, men den finnes. Hvis leseren ikke aksepterer dette resonnementet, blir fortolkningen at vi i det minste har pekt på hvem disse ungdommene er i 1990, kognitivt, sosialt, utdanningsmessig og sosialmedisinsk, uten at vi har sagt så mye om årsaken til at de er blitt slik.

Det er også en viss effekt av holdninger og av geografi. Troen på at det foregår mobbing i militæret og at det er en viss sjanse for at man kunne blitt mobbet selv, har en svak statistisk effekt i regnskapet (pålitelig). Den som frykter mobbing har litt lavere score på "arbeidsvinnervariabelen" enn ungdom som ikke frykter mobbing. Syn på byrdedifferensiering har også en svak effekt. "Taperne" er tilsynelatende mer tilbøyelig til å akseptere gratispassasjergang enn "vinnerne", men nå tøyes signifikanskriteriet. Holdninger til fordelingspolitikk, sikkerhets- og forsvarspolitik osv. har derimot ingen betydning. Den geografiske dimensjonen uttrykker egentlig at vinnere og tapere er ulikt geografisk fordelt (ikke nødvendigvis langs den klassiske sentrum-periferi-dimensjonen!), og er ment som en indikator på at rammebetingelsene tross alt kan ha vært ulike.

Tabell 4.5 gir den maksimale "forklaringskraften" på seleksjonen på arbeidsmarkedet i utvalget med de variablene vi har til

rådighet⁸⁸. For det første er modellens samlede evne til å fange opp ulike kjennetegn ved vinnerne og taperne moderat til lav, særlig sammenlignet med hva det samme variabelbatteriet var i stand til å fange opp når vi skisserte utvelgelsen i skolesystemet. Hvis man fastholder at ulikhet på arbeidsmarkedet skyldes en lykkefaktor, har man fortsatt sitt på det tørre. Denne modellen falsifiserer verken en påstand om ulik fordeling av sosial intelligens og manøvreringsevne eller en påstand om flaks og uflaks.

⁸⁸ Vi kan love leseren at vi har prøvd mye som ikke vises her! Vi har bl.a. sett på hva slags tilknytning til arbeidslivet ungdommene har hatt etter grunnskolen. Hvis vi ser på deres laveste oppgitte yrkesstatus (Lafferty og Knutsens statusindeks), observerer vi noen interessante ledighetsforskjeller i ulike yrkesstatusgrupper (N=1.826). Som laveste yrkesstatus oppgir de fleste at de har vært ufaglærte arbeidere (45 prosent), håndverkere (18 prosent) eller lavere funksjonærer (30 prosent). Blant arbeiderne har 53 prosent hatt en eller annen ledighetsperiode etter grunnskolen, blant håndverkerne er ledighetsandelen analogt, 49 prosent, og blant de lavere funksjonærene er den 33 prosent. Forskjellen mellom manuelle arbeidere og funksjonærer er statistisk pålitelig. Beveger vi oss lenger opp i yrkesstatushierarkiet, mot høyere funksjonærer og selvstendige i primærnæringene (N=55) er det 18 prosent som oppgir at de har hatt tidligere ledighetsperioder. Vi kan lese denne ulike seleksjonen til ledighet som et uttrykk for utdanningens kvalifikasjonsaspekt. De ungdommene som holder ut i utdanningssystemet så lenge at de unngår det problematiske arbeidsmarkedet for manuelt (både ufaglært og faglært) arbeid i sin første jobb, skjermes også i større grad mot ledighet etter at de har begynt å jobbe. Vi observerer en fordeling på "arbeidsvinnervariablen" (N=644) som ligner på dette. De ungdommene som oppgir at deres laveste tilknytning til arbeidsmarkedet var ufaglært manuelt arbeid, er fordelt 50–50 på "tapere" og "vinnere" på vårt ungdomsarbeidsmarked. Fordelingen blant lavere funksjonærer er hhv. 35 prosent på "tapere" og 65 prosent på "vinnere", mens den analogt, er 15–85 (prosent) blant ungdom som oppgir midlere funksjonær, høyere funksjonær eller selvstendig i primærnæringene som sin laveste tilknytning til arbeidslivet. Fortsatt gjenstår problemet med å forklare hvorfor halvparten av de ufaglærte manuelle arbeiderne tross alt unngår ledighet, og her kommer de andre individuelle kjennetegnene som habitus/psykisk helse, status, kognitive ferdigheter osv. oss til unnsetning. Dog ikke i større grad enn at det fortsatt vil være rimelig å hevde at man nesten kunne slått kron og mynt for å predikere seirer og nederlag på arbeidsmarkedet, det som gjerne kalles Jencks lykkefaktor (Se f.eks. Jencks m.fl. 1972: 52ff.).

4.4 Oppsummering/avslutning

Signalene i skolesystemet var nærmest entydige. Det var ikke mye rom for valg når skolen hadde signalisert at man hadde begrensede kognitive ferdigheter. På arbeidsmarkedet er signalene langt mer diffuse. Det er tilsynelatende et betydelig manøvreringsrom, men det er samtidig lett å trå feil. Tradisjonelle kognitive ressurser har et ord med i laget, bevares, men deres betydning er nærmest mikroskopisk sammenlignet med den virkningen de normalt har i klasserommet. Dette oppfatter vi som en interessant og overraskende observasjon. Det kan godt hende at arbeidsgivere etterspør sosiale og kognitive ferdigheter, men disse etterspurte ferdighetene fanges åpenbart ikke opp av sosial bakgrunn og det vi vanligvis oppfatter som IQ (alminnelig evnenivå).

Vi har fortalt en historie som har fått vasket seg. Utdannings-systemet selekterer fortsatt sosial bakgrunn, fordi prestasjonsnivået i skolen er svært ulikt i ulike sosiale sjikt, og her kan man skylde på både interesse og legning. Vi har forsøkt å dokumentere at man i visse sosiale sjikt antagelig ikke ønsker teoretisk utdanning, dels fordi det bryter med ens oppfatning av hva man kan best (verdier), dels fordi det koster for mye. Den sosiale ulikheten i rekrutteringen til teoretisk utdanning har nesten ikke endret seg siden midt på 70-tallet.

Samtidig har vi fortalt en historie om en enorm utvelgelse til arbeidsledighet blant ungdom på slutten av 80-tallet, og dette, i hvert fall omfanget, er relativt nytt i Norge. Her må det være tillatt å bruke pekefingeren. Vi snakker tross alt ikke om ledighetsandeler på fem av hundre, underforstått: "Vi ligger fortsatt lavere enn land det er naturlig å sammenligne oss med...". Nei, vi snakker om seks av ti⁸⁹, fire av ti, tre av ti osv., avhengig av om vedkommende bare har grunnskole, bare har ettårig grunnkurs, bare har tatt noen år på handels- og kontorlag osv. I visse

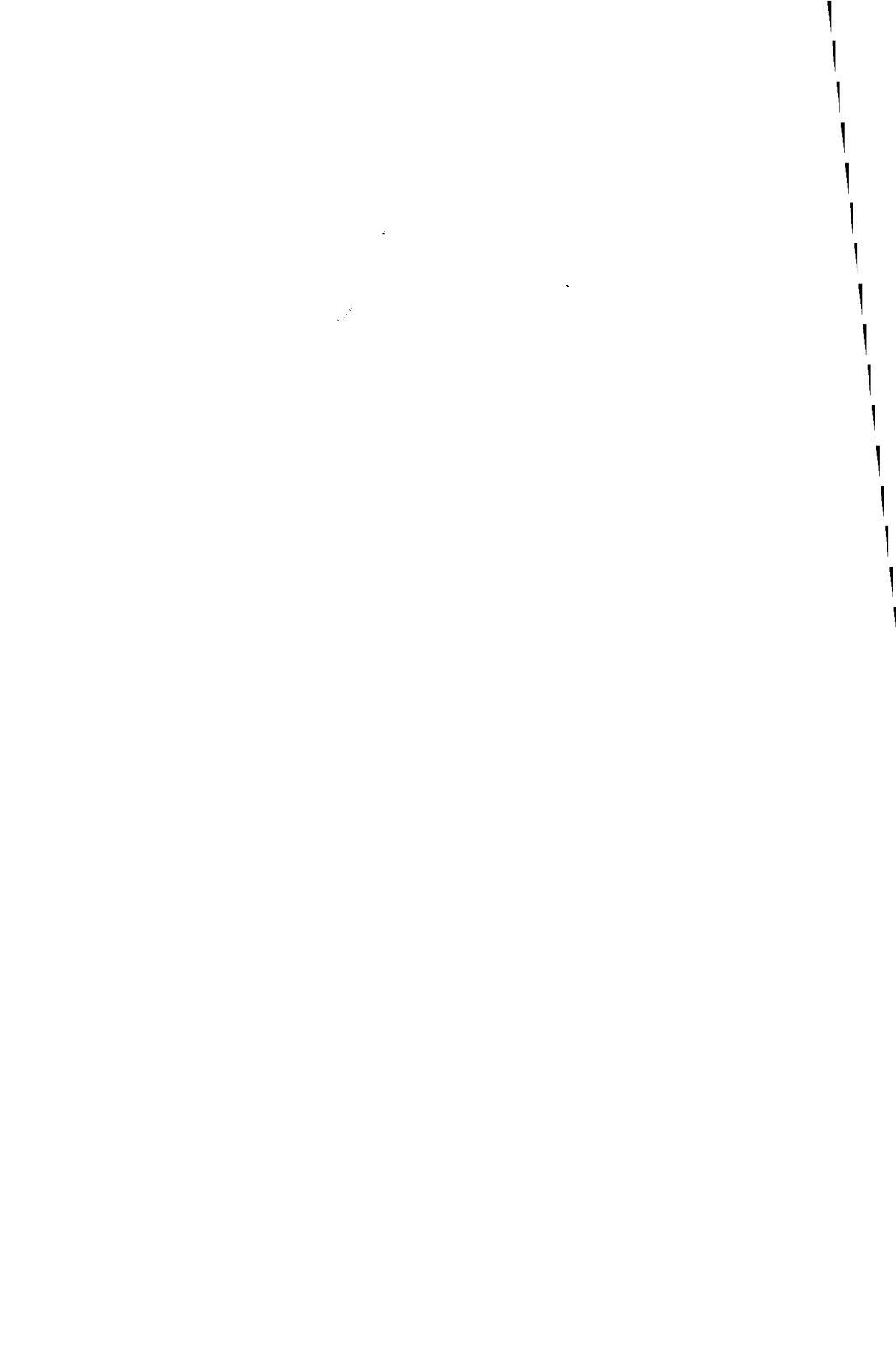
⁸⁹ Nå er anslagene korrigert for det vi oppfatter som effekten av Forsvarets innkallingsprosedyre!

delar av ungdomsgruppen, spesielt blant ungdom som avsluttet utdanningen etter ungdomsskolen, og som antagelig hadde problemer med å komme inn på en linje i videregående skole⁹⁰, har antagelig seks av ti opplevd arbeidsledighet før innkalling til førstegangstjeneste! Vi snakker vidare om en samlet ledighetserfaring på 40–50 uker i gjennomsnitt blant ufaglært ungdom som oppgir at de har vært arbeidsledig. Da får det ikke hjelpe at spredningen rundt denne gjennomsnittsverdien er like stor som gjennomsnittet (standardavvik på 40–50 uker). Selv om denne spesielle gruppen bare utgjør ti prosent av årskullene, så snakker vi tross alt om en gruppe ungdommer som har vært der bestandig. En oppgitt ledighetsandel på 18 prosent blant 16–19-åringer (AKUs tall for 1990) virker muligens ikke like avskrekkende på alle, men slike samlemål kan faktisk være ganske tilslørende. Det er noen ungdomsgrupper som opererer med en ledighetsandel som etter vårt ringe skjønn må være fullstendig uakseptabelt, og som ikke kommer til syne når man regner over alle som inngår i arbeidsstyrken. Det er som Bourdieu sier, at det er først når man kombinerer tre til fire sentrale aspekter ved livet, at man oppdager en livssituasjon eller en konkret gruppe med sine problemer, sin orientering, sin atferd og sine lojaliteter⁹¹. Det er akkurat dette vi har gjort her, og da oppdager vi tilfeldigheter (noen er heldigere og muligens også smartere enn andre), men vi oppdager også en samling av nederlag i skole, nederlag på arbeidsmarkedet, sviktende psykisk helse, manglende tro på at man kan gjøre noe med det selv (omgivelsene har skylden), kjedsomhet og muligens også tilbakeholdenhet eller saktmodighet. Det står et sted at salig er de saktmodige for de skal arve jorden. De saktmodige vinner definitivt ikke på det norske ungdomsarbeidsmarkedet på slutten av 80-tallet. Her synes det å være en dyd av nødvendighet å stå på med det man har.

⁹⁰ Gjennomsnittlig evnenivå er ca. 3,0 på skalaen fra 1–9. Det er bare den øverste sjettedelen som har en evnenivåscore over gjennomsnittet i ungdomsgruppen.

⁹¹ Bourdieu (1985).

Nå kommer vi til poenget: Skolegang i klassisk forstand er antagelig et lite egnet virkemiddel for å reintegrere mange av disse ungdommene på arbeidsmarkedet, fordi de har tapt i skolen. Vi har rett og slett problemer med å forstå en argumentasjon for at en utjevning av muligheter kan være tingen. Her må man gripe inn og modifisere virkningen av konkurransen etter at vinnerne og taperne er kåret, det vil si resultatlikhet og ikke ressurslikhet. Det får ikke hjelpe at denne tankegangen i litteraturen gjerne identifiseres som sosialistisk tankegods. Overfor en konkurranse som resulterer i noe tilnærmet det fullstendige nederlag, vil også den overbeviste liberalist være villig til gi litt ved dørene!



Litteratur

Arbeidsdirektoratet (1991), *Ungdomsundersøkelsen 1990*. Foreløpig rapport. 17–24 åringenes tilpassing til arbeidsliv og utdanning m.m. Rapport 1991:2

Bandura, A. (1977), «Self-efficacy: Towards a Unifying Theory of Behavioral Change.» *Psychological Review* 84

Barstad, A. (1992), «Arbeidsmarkedet på 1980-tallet: Utjevning mellom kjønnene, økende ulikhet mellom generasjonene.» *Samfunnsspeilet* nr. 1. Oslo: SSB

Beckett, S. (1973), *Watt, noveller, tekster*. Gyldendal

Bogen, H. og J.B. Grøgaard (1987), *Forsvaret mot arbeidsledighet. En undersøkelse av ledighet blant vernepliktige soldater ved dimisjon*. FAFO-rapport 74. Oslo: FAFO

Borgen, S.O. m.fl. (1985), *Arbeidsledighet og levekår i Ranasamfunnet. En analyse av arbeidsledighetens konsekvenser med vekt på perioden 1975–1984*. FAFO-rapport 52. Oslo: FAFO

Borgen, S.O. og J.B. Grøgaard (1986), *Rana i arbeid (II). Omstilling og levekår*. FAFO-rapport 55. Oslo: FAFO

Boudon, R. (1974A), *Education, Opportunity and Social Inequality*. John Wiley

Boudon, R. (1974B), *The Logic of Sociological Explanation*. Penguin

Boudon, R. (1990), Book Reviews. Ray Pawson: A Measure for Measures. *European Sociological Review* Vol. 6 No. 2 Sept

Bourdieu, P. (1985), «The Social Space and the Genesis of Groups.» *Theory and Society* Vol. 14 No. 6 Nov

Broadly, D. og M. Palme, red., (1986), *Pierre Bourdieu. Kultursociologiska texter*. Salamander

Coleman, J. m.fl. (1966), *Equality of Educational Opportunity*. U.S. Dept. of Health, Education and Welfare. Washington D.C

- Coleman, J. (1973), *The Mathematics of Collective Action*. Heinemann
- Coleman, J. og T. Hoffer (1987), *Public and Private High Schools. The Impact of Communities*. Basic Books
- Coleman, J. (1990), *Foundations of Social Theory*. Belknap Press of Harvard University Press
- Denham, C. og Lieberman, A., red. (1980), *Time to Learn*. U.S. Department of Education. ERIC reports. Washington D.C.
- Dittmar, N. (1976), *Sociolinguistics. A Critical Survey of Theory and Application*. Edward Arnold
- Edvardsen, R. (1991), *Valg av utdanning og yrke. Betydningen av kjønn, sosial og geografisk bakgrunn ved utdannings- og yrkesvalg*. Utredninger om forskning og høyere utdanning, rapport 12/91. NAVFs utredningsinstitutt. Oslo
- Elstad, J.I. (1992), «Et klassebegrep for 90-årene? En kritisk oversikt over tre sosiologiske klasseteorier.» *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 1. Universitetsforlaget
- Elster, J. (1979), *Ulysses and the Sirens*. Cambridge University Press
- Elster, J. (1983), *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge University Press
- Gambetta, L. (1982), *Were they Pushed or did they Jump?* Ph.D. Cambridge University Press
- Gjessing, H.J. (1988), *Bergensprosjektet og prosjektets resultater fra klasseromsundersøkelsene*. Rapport til NAVF (stensil)
- Good, T. og J. Brophy (1986), «Teacher Behavior and Student Achievement». I Wittrock, red. *Handbook of Research on Teaching* (3. ed). Macmillan
- Grøgaard, J.B. (1991, upublisert), *Kan en filolog bli en god realist? En undersøkelse av skolens betydning for elevenes prestasjoner underveis og til examen artium ved ti utvalgte reallinjer i Oslo-regionen 1962–77*. Stensil, FAFO

Grøgaard, J.B. og O.F. Ugland (1991), *Én for alle, alle for én. En undersøkelse av frafallet fra vernepliktsmassen 1970–89. Første rapport fra prosjektet "Hvem utfører verneplikt i Norge?"*. FAFO-rapport. Oslo

Grøgaard, J.B. og O.F. Ugland (1992), *Én for alle. Hvem utfører verneplikt i Norge? En undersøkelse av fullføringsgrad og frafall i vernepliktsmassen 1970–90*. FAFO-rapport 132. Oslo

Hanisch, T., red., (1984), *Søkelys på arbeidsmarkedet*. 1984:1. Institutt for samfunnsforskning. Oslo

Hanisch, T., red., (1985), *Søkelys på arbeidsmarkedet*. 1985:1. Institutt for samfunnsforskning. Oslo

Hansen, M.N. (1985), *Sosiale utdanningsforskjeller. Hvordan er de blitt forklart? Hvordan bør de forklares?* Magistergradsavh. i sosiologi. ISO arbeidsnotat nr. 229. Universitetet i Oslo

Heritage, J. (1984), *Garfinkel and Ethnomethodology*. Polity Press

Hernes, G. (1976), «En intuitiv innføring i multivariat analyse». I: Uglevik Larsen, red., *Problemer i samfunnsvitenskapelig metode*. Universitetsforlaget

Hernes, G. og K. Knudsen (1976), *Utdanning og ulikhet*. NOU 1976:46. Universitetsforlaget

Hyman (1953), «The Value System of Different Classes: A Social Psychological Contribution to the Analysis of Stratification». I: Bendix og Lipset, red., *Class, Status and Power*. Glencoe

Iversen, J.-G. (1986), «Kjønnsroller». I: Grue m.fl., red., *Arv eller miljø? En innføring i det biologiske grunnlaget for kjønnsroller, psykopatologi og intelligens*. Gyldendal

Jencks, C. m.fl. (1972), *Inequality. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. Basic Books

Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet (1991), *Veien videre til studie- og yrkeskompetanse for alle*. NOU 1991:4. Blegen-utvalgets innstilling. Oslo

Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet (1991–92), St.meld. nr. 33. *Kunnskap og kyndighet*

Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet (1991–92), Innstilling nr. 200

Knudsen, K. (1980), *Ulikhet i grunnskolen*. Universitetsforlaget

Kringlen, E. (1986), «Arv og miljø ved funksjonelle psykoser». I: Grue m.fl., red., *Arv eller miljø? En innføring i det biologiske grunnlaget for kjønnsroller, psykopatologi og intelligens*. Gyldendal

Lafferty, W. og O. Knutsen: Yrke som variabel – (...) Arbeidsnotat nr. 6 til prosjektet *Demokrati i Norge: Deltagelse og grunnverdier*. Stensil

Lauvås, N. (1992), *Rekruttering og studieprogresjon i videregående skole*. INAS-rapport 92:3. Oslo

Lichtenstein, P. m.fl. (1992), «The Origins of Individual Differences in Occupational Status and Educational Level: A Study of Twins Reared Apart and Together.» *Acta Sociologica* Vol. 35 No. 1

Luckmann, T., red., (1978), *Phenomenology and Sociology*. Penguin

Lyngstad, J. og R. Kjelstad (1992), *Arbeid, lønn og likestilling* (stensil: Planlagt publisering på Universitetsforlaget 1992/93)

Merton, R. (1967), *On Theoretical Sociology. Five essays, old and new*. Free Press

Næringslivets Hovedorganisasjon: Underveis. Arbeidsrapport 2 i serien *Flytt grenser, styrket kompetanse – vår felles utfordring*

Pawson, R. (1989), *A Measure for Measures. A Manifesto for Empirical Sociology*. Routledge

Ramsøy, N.R. (1977), *Sosial mobilitet i Norge. En studie av endring i levekår og sosial status basert på livshistorier til 3400 norske menn*. Tiden

Sayer, A. (1984), *Method in Social Science. A Realist Approach*. Hutchinson

Silberman, C.E. (1970), *Crisis in the Classroom. The Remaking of American Education*. Vintage Books

Skinner, B.F. (1971), *Beyond Freedom and Dignity*. Penguin

Skrede, K. (1971), *Sosialøkonomisk klassifisering av yrker i Norge, 1960*. INAS-rapport 71-1. Oslo

Statistisk Sentralbyrå (1965), *Norges økonomi etter krigen*. SØS 12. Oslo. Forfattere: Aukrust (red.), Amundsen, Bjerke, Bjerve, Bog, Bothem

Statistisk Sentralbyrå (1984), Standard for inndeling etter sosio-økonomisk status. *Standarder for norsk statistikk*, nr. 5. Oslo/Kongsvinger

Statistisk Sentralbyrå: NOS A813, NOS B210, NOS B703, NOS B906, NOS B965, NOS C20: *Arbeidsmarkedsstatistikk*. Oslo/Kongsvinger

Statistisk Sentralbyrå: NOS B984: *Utdanningsstatistikk*. Oslo/Kongsvinger

Statistisk Sentralbyrå (1989), *Sosialt utsyn 1989*. SØS 70. Universitetsforlaget. Oslo. Artikler av Monssen, E.: Befolkning, Severeide, J.I.: Utdanning, og Bø, T.P: Arbeid

Statistisk Sentralbyrå (1992), *Levekårsundersøkelsen 1991*. NOS C43. Oslo/Kongsvinger

Tambs, K. og J.M. Sundet (1985), «Arv og miljø i utdanning. Effekten av gener og miljø på forskjeller i utdanning, intelligens, yrkesstatus og prestasjonsmotivering estimert ved en tvillingundersøkelse.» *Tidsskrift for Samfunnsforskning*. Bd. 26

Tambs, K. m.fl. (1986), «Genetic and Environmental Contributions to the Covariation Between the Wechsler Adult Intelligence Scale (WAIS) Subtests: A Study of Twins.» *Behavior Genetics*. Vol. 16 No. 4

Tambs, K. m.fl. (1988), «Genetic and Environmental Effects on the Covariance Structure of the Norwegian Army Ability Tests. A Study of Twins.» *Person. Individ. Diff.* Vol. 9 No. 4

Tambs, K. m.fl. (1989), «Genetic and Environmental Contributions to the Covariance Between Occupational Status, Educational Attainment, and IQ: A Study of Twins.» *Behavior Genetics*. Vol. 19 No. 2

Telhaug, A.O. (1979), *Vår videregående skole*. Oversikt over og kommentarer til reformarbeidet (3. utgave). Didakta

Tilly, C. (1984), *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russel Sage Foundations

Tyler, W. (1977), *The Sociology of Educational Inequality*. Methuen

Willis, P. (1977), *Learning to Labour. How Workingclass Kids get Workingclass Jobs*. Gower Publ.

Ugland, O.F. (1992), *Seleksjon til verneplikt. En analyse av frafallet fra vernepliktsmassen 1990 etter sosial bakgrunn, verdisyn og motivasjon*. Andre rapport fra prosjektet "Hvem utfører verneplikt i Norge?". FAFO-rapport. Oslo: FAFO

Vangsnes, S. (1967), *An Analysis of Some Background Factors Affecting the Recruitment and Achievement of Students Enrolled for Examen Artium in Norway*. NAVF rapport nr. 1. Oslo

Østby, I.L. (1969), *Faktorer som påvirker artianernes studievalg*. En oppfølgingsundersøkelse av artiumskullet 1963. Utredninger om forskning og høyere utdanning 1969:1. NAVFs utredningsinstitutt

Aamodt, P.O. (1982), *Utdanning og sosial bakgrunn*. SØS 51. Oslo/Kongsvinger: SSB

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

SKOMAKER, BLI VED DIN LEST?

Rapporten diskuterer hvorfor det fortsatt er store sosiale forskjeller i gutters rekruttering til allmennfaglig studieretning og deretter til universiteter og høyskoler.

Skoleprestasjoner påvirkes av sosial bakgrunn, men samtidig er det store sosiale forskjeller i gutters vurdering av hva de kan best. Hvis gutter får signaler av kunnskapsmessig art som bekrefter eller verdsetter deres egen oppvekst, velger tilsynelatende et klart flertall av dem å bli ved sin lest. Dette betyr for eksempel at universitetene og høyskolene på åttitallet i liten grad rekrutterte de «desiderte duksene» fra arbeiderklassen.

Til slutt skisseres hvem som vant og hvem som tapte i kampen om jobbene. Det dokumenteres at praktisk orienterte gutter har hatt en stri tårn på åttitallets ungdomsarbeidsmarked.

Prosjektet er finansiert av NAVFs Program for utdanningsforskning. Rapporten har også fått midler fra prosjektet «Norge som industrinasjon», der NHO og LO er oppdragsgivere.

FAFO-rapport 146

ISBN 82-7422-098-6

Fagbevegelsens senter for forskning,
utredning og dokumentasjon
Fossvn. 19, 0551 Oslo
Tlf. 22 71 60 00

